

ГОРИ ГУЦУЛЬЩИНИ

COTG PTTK

Гори Гуцульщини

Путівник, який об'єднує

редакція
Андрей Вельоха

Центральний
Осередок
Гірського
Туризму
ПТТК

Краків
2006

Проект і графічна редакція
Анджей Вельоха

Проект обкладинки
Аґнєшка Вельоха

Картографічна редакція
Ізабеля Сітко

Переклад
Юрій Нестерук

Фото на обкладинці
Влодзімеж Вітковські

Технічна редакція і сканування фотографій
Яцек Орміцкі

Автори фотографій:
Ізабеля Сітко (І.С.)
Григорій Мельник (Г.М.)
Юрій Нестерук (Ю.Н.)
Збігнєв Томашевські (З.Т.)
Матеуш Тролль (М.Т.)
Анджей Вельоха (А.В.)
Влодзімеж Вітковські (В.В.)

Архівні фото: зі зборів ЦОГТ ПТТК та архіву Альманаху Карпатського
„Плай”

Видання здійснене за фінансової підтримки Міністерства закордонних
справ РП в рамках програми закордонної допомоги в 2006 р.

ISBN 83-89819-46-5

Краків 2006

Видавництво „Верхи”
Центральний Осередок Гірського Туризму
ПТТК

вул. Ягеллонська 6/6а
31-010 Краків
тел.: 0-12 422-28-40; факс: 0-12 421-21-13
e-mail: poczta@cotg.pttk.pl

Вступ

Гуцульщину вже відкривали вже багато разів. Відкривали її поляки, відкривали й українці, але до цього часу переважно окремо. Хотілося б, щоб наш путівник був першим кроком до спільного її відкриття по-новому. Спільного в тому розумінні, де нічого не буде пропущено й не буде замовчувано. Гуцульщина, її історія трактуються як єдина цілісність та свого роду спільна спадщина, якою можуть бути гордіми й із якої будуть черпати насагу українці, поляки, румуни, євреї, австрійці й усі, хто відчуває емоційну єдність із цією країною та людьми, що в ній проживають.

Маємо надію на те, що наш путівник, наголошуючи на неповторність цієї країни, заохочуватиме до спільних зусиль для охорони унікального природно-культурного середовища Гуцульщини, до спільної праці для збереження її для прийдешніх поколінь. Це дасть змогу взаємно популяризувати й й викори-стовувати результати праці цілих поколінь дослідників і краєзнавців, як польських, так й українських.

Книга є ефективним результатом спільної праці учасників спільного польсько-українського колективу, які поставили перед собою амбітне завдання зблизити картини Гуцульщини, що збереглися в суспільній свідомості поляків та українців, й які, як було до цього часу, не повинні бути різними.

Ми свідомі того, що вся польсько-українська діяльність вартує таких старань, й що запропонована нами книга розрахована на роки. Віримо, що цими малими кроками можна подолати навіть великі розбіжності, й саме ця книга може стати одним із таких перших кроків. У книзі ми зачепили багато тем, але, очевидно, далеко не всі. Деякі проблеми, зокрема ті, що стосуються новітньої історії, ми свідомо обминули. Але не через це, що не вважаємо їх важливими, а тому, що їх висвітлення вимагає величезної, спільної праці й тривалого часу на перегляд усіх сумнівів й упереджень.

Як уже можна здогадатися з цих перших речень, це не є путівник у звичному розумінні цього слова, й частина, присвячена описам прогулянкових маршрутів, займає в ньому радше небагато місця. Ми запрошуємо читача в мандрівку реальними просторами гір Гуцульщини, а також і в меншого виміру площі, в насичену загадками історію й грайливу всіма кольорами культурну спадщину. Отож, це є путівник не лише в просторі, але й в часі, а також – хотілося б сказати – у п'ятому вимірі, до

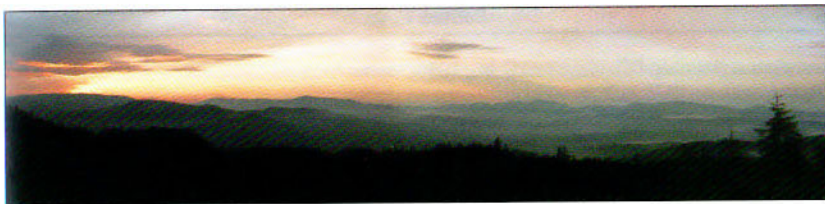
осягнення якого потрібні знання й уява. Перше можна знайти в якійсь із частин нашої книги, а другу, дорогий читачу, Ти повинен сам собі створити, у власній уяві, й маємо надію на те, що при цьому не будеш мати особливих проблем.

Для того, щоб ця книга змогла з'явитися на світ, потрібна була добра воля й співпраця великої групи людей. Усім їм складаємо щирі подяку.

Водночас, наперед хочемо попросити в читачів вибачення за всі наші помилки, брак і легковажність, яких, зважаючи на дуже короткий час, що був у нашому розпорядженні, очевидно не вдасться уникнути.

Анджей Вельоха

Войцех Крукар

Про гори Гуцульщини

Географічне положення

У Середній Європі, на територіях Чехії, Словаччини, Угорщини, Польщі, України та Румунії простягається гірське пасмо Карпат. Уся карпатська дуга, утворюючи 3/4 кола, простягається в довжину на приблизно 1300 км від Віденської улоговини – на заході – до розлому Дунаю, ще званого як Залізні Ворота – на сході. На заході карпатська дуга межує з Альпами, а на півдні – з Балканами (Стара Планіна).

Карпати відносяться до альпійської системи, вони сформувалися в результаті наймолодших альпійських горотворчих рухів земної кори. У карпатській дузі можна вирізнити дві великі смуги: Зовнішні Карпати, які сформувалися протягом третинного періоду, та Внутрішні Карпати, скиби яких відносяться до крейдового періоду.

Зовнішня смуга Карпат, яка простягається від Братислави – на заході до долини Димбовіци в горах Лсаота (Румунія) – на південному сході, сформована майже виключно з флішу, звідси й походить їхня назва: Флішові Карпати. Північну та північно-східну частину флішових Карпат між долинами Бечви й Сучави називають Бескидами. На південь від Сучави розташовані флішові хребти Карпат Молдавських і Мунтенських.

Внутрішні Карпати, як у Західних Карпатах, так і в Східних, можна поділити на дві смуги: центральну (сформовану переважно карбонатними та кристалічними породами) та зовнішню, яка складена вулканічними породами.

Гуцульщина знаходиться у середній частині Східних Карпат – на пограниччі України та Румунії. Протяжність цієї території з північного заходу на південний схід становить 150 км, а з північного сходу на південний захід – на 80 км. Площа Гуцульщини – 6,5 тис км², з яких 80% знаходиться в межах України, а решта в Румунії. Уся ця територія розташована у гірській місцевості (на висотах понад 500 м н.р.м.), а в її центральній частині розташований найвищий масив України й усіх Бескидів (тобто, Зовнішніх Карпат) – Чорногора, висота якої становить понад 2000 м.

На фоні загального поділу Східних Карпат Гуцульщина охоплює південну частину Бескидів і північну – Молдавських Карпат. У південно-західному її секторі знаходяться масиви, складені кристалічними породами Внутрішніх Карпат. Територію поділяють по-різному, застосовуючи різні критерії фізико-географічного поділу. Загалом, для території Гуцульщини були застосовані різні поділи – поперечний і поздовжній.

До кінця 30-х років XX ст. були зроблені кілька, менше чи більше детальних поділів, які належать українським (Рудницький С., 1905; Кубійович В., 1937), чеським (Kral J., 1930) і польським дослідникам (Rehman A., 1895; Nowak J., 1916; Pawłowski S., 1916, 1928; Gąsiorowski H. 1935; Kondracki J., 1937, Orlicz M. 1938; Orłowicz M. 1938; 1978, 1989, 1994). Після другої світової війни регіоналізацію цього відтинка Карпат проводили радянські (Цись П.М., 1952, 1957, 1961, 1968; Ермаков Н.П., 1948),

українські (Міллер Г.П., Федірко О.М., 1990; Мельник А.В., 1999) та польські географи (Kondracki J., 1978, 1989, 1994).

Поряд із великою кількістю географічних поділів, з'явилися також численні оконтурення й назви для окремих географічних регіонів. У 1886 р. частину Карпат поміж Прутом і перевалом Прислоп Г. Запалович назвав Покутсько-Мармароськими Карпатами. А. Реман (Rehman, 1895) і С. Павловський (Pawłowski, 1914, 1928) пропонували назву пасмо Чорногірське або ж Чорногора, а В. Кубійович (1927) – Карпати Гуцульські або Бескиди Гуцульські.

Головно, цю територію поділяли на чотири частини. Північно-східну частину в свій час називали горами Покутськими (W. Goetel i S. Leszczyski, 1936; S. Lenczewicz 1938), Бескидами Гуцульськими (W. Kubijowicz 1926; W. Fischer 1926), Бескидами Чорногірськими (H. Gąsiorowski 1935) чи Бескидами Космацькими (1936).

Різні назви застосовували також для гір, які розташовуються поміж долинами Чорного і Білого Черемошів. Наприклад, В. Кубійович (1926) називав їх Горами Людованськими, З. Паздро (Pazdro, 1934) – Горами Людовими, С. Лещицький (Leszczyski, 1936) – пасмом Пнев'я, а Г. Гонсьоровський (Gąsiorowski, 1935) – полонинами Гринявськими. Для прикордонного пасма на захід від долини Чорного Черемоша прийнятою є назва гори Чивчинські (WIG ark. Burkut, 1933; W. Goetel i S. Leszczyski, 1936). Слід задати, що Г. Гонсьоровський (Gąsiorowski, 1935) пропонував назву полонини Чивчинські, натомість, українські географи – С. Рудницький і В. Кубійович (1932) – Альпи Гуцульські, поширюючи її межі на більшу частину Мармароських Карпат. Назва Чорногора, яка уперше з'явилася на картах у середині XVII ст., однозначно стосується найвищого масиву, підкреслюючи його гіпсометричні та морфологічні особливості.

У цій праці ми притримуємося поділів Є. Кондрацького ті А. Мельника. Перший із поділів добре знайомий польському читачеві як частина фізико-географічного поділу світу й є єдиним, що стосується всіх Карпат. Ландшафтний поділ А. Мельника у наш час найчастіше цитують в українській карпатській літературі.

Є. Кондрацький описувану частину Карпат поділяє на дві смуги: зовнішню, сформовану з флішу, і внутрішню, створену кристалічними породами. Флішова смуга на північ від Сучави має назву Бескидів Східних й є поділеною на Бескиди Лісисті (зовнішня смуга) і Бескиди Полонинські (внутрішня смуга). У межах першої смуги розташовані Гор'гани і Покутсько-Буковинські Карпати, в другій – Свидовець, Чорногора та Гринявські полонини. Південніше від Бескидів знаходяться Карпати Молдавські, частина яких, названа Обчинами Буковинськими, знаходяться в межах Гуцульщини. У межах Внутрішніх Карпат розташовані масиви Карпат Мармароських та Обчини Местеканіш.

У поділі А. Мельника теж бачимо три смуги, які загалом співпадають регіонам, вичленованим Є. Кондрацьким. Полонинська смуга є поділеною на дві зони: високогірну (Братковська, Свидовець, Чорногора, Скупова, Максимець) і середньогірну зі смугами – апецькою, стогівською, пневською та яровицькою. Аналог смуги Лісистих Бескидів у свою чергу поділяється на три зони: міжгірсько-верховинську зі смугою понижень та відносно низьких хребтів, середньогірно-скибову (внутрішні частини Гор'ганів і Покутсько-Буковинських гір) і низькогірно-скибову (зовнішні нижчі частини згаданих мезорегіонів).

Найсуттєвішою відмінністю у згаданих поділах є поперечна межа між Гор'ганами і Покутсько-Буковинськими Карпатами. Є. Кондрацький проводив її долиною Прута, натомість А. Мельник – вододілом Прута і Черемоша. Окрім цього, розбіжності бачимо і в масивах Братковської, Стогу та Лосової. Перший із авторів зараховує ці масиви відповідно до Гор'ганів, Гір Мармароських і Карпат Покутсько-Буковинських, другий – приєднує Братковську до Свидовця, а два інші масиви – до Гринявських

гір. Слід додати, що згадані розбіжності стосуються місцевостей із перехідними рисами й однозначність у приналежності до того чи іншого регіону має певні сумніви.

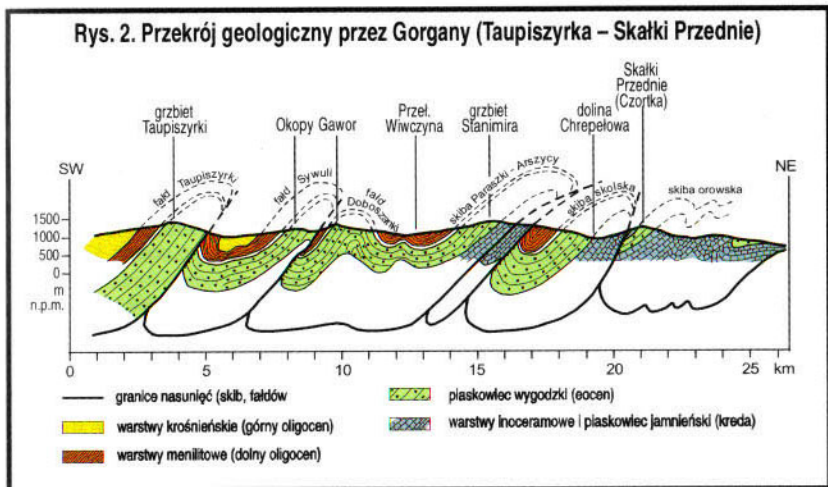
Геологічна будова та морфологія

Практично вся гуцульська частина Карпат сформована осадовими породами, т. зв. флішем. Ці породи сформувалися на дні глибокого морського басейну (геосинкліналі), названого Океаном Тетіс, який існував приблизно 100 млн. р. тому. Процес формування фліша був наступним: матеріал із навколишніх хребтів виносився течією на глибину. Там спершу осідав гравій, як найважчий складник, далі – пісок, накінець – мул. Цей процес повторювався багато разів, формуючи протилежні шари, які з часом перетворювалися в тверді породи. Із гравію формувалися конгломерати, з піску – пісковики, а з мулу – сланці.

На межі олігоцену та міоцену (28 млн. р. тому) в результаті зіткнення європейської плити з паннонським блоком флішові відклади набули хвилястого вигляду. Тоді ж утворилися ряд покривів, сформованих у результаті накладання покривів один на одного. На території Гуцульщини ці покриви змінюються з Пн-Пн-3х на Пн-Пн-Сх. Прикордонна українсько-румунська територія охоплює наступні тектонічні виділи: крайових скиб (бориславсько-покутська), сколівська (скибова), чорногірська, поркулецька та рахівська. У кожному з цих виділів фліш має свої особливі риси стосовно стратиграфії й тектоніки, й це має відображення в рельєфі.

Уступ Бескидів сформований вузькою зоною крайових скиб. Характерними тут є молодші скельні формації, головню еоценові (вигодські пісковики, попелівські шари) та олігоценові (менілітові сланці, полянські шари). На значних глибинах знаходяться кілька глибинних скиб (т. зв. „підземні Карпати”), які прикриті міоценовими покривами передгір'їв. Генетично з ними пов'язані антикліні Покутських Карпат, які виходять на денну поверхню з-під сколівського покриву у південно-східному напрямку до долини Прута.

Сколівська (скибова) зона – охоплює зовнішню, північно-східну смугу гір. Українські дослідники в її межах вирізняють дві підзони. Зовнішня (північно-східна) є випуклою (т. зв. антикліною) й складена з кількох скиб, які, подібно до хвиль налягають одна на одну (звідси й назва – скибова). Ці скиби досить довгі (понад 100

км) й мають форму лусок. Незважаючи на те, що в більшості випадків скиби лежать в основі збереженого хребтового крила, в якому шари простягаються нормально, порядок шарів є подібним і представлений так: найнижче залягають крейдові формації (т. зв. іноцерамові шари, ямненські пісковики), зверху – еоценові формації (ієрогріфові шари та вигодські пісковики), а найвище – різні породи (сланці, пісковики) олігоценного віку. Усі шари прогинаються у південно-західному напрямі, під подібні відклади наступної, вище насунутої скиби. Скиби мають загалом відзначаються роздробленістю й це означає, що вони дуже не заглиблюються, а полого накладаються одна на одну. Черговість цих скиб практично всюди чітко відображена в орографії Ґорґанів і Покутсько-Буковинських Карпат.

Внутрішня частина сколівської одиниці є зниженою (т. зв. центральнокарпатський синклінорій, центральнокарпатська депресія) й заповнена молодшими пачками відкладів. Тут переважають щільні кросненські шари. У рельєфі ця смуга відображена низкою понижень, які простягаються від Бистриці (Рафайлової) через Ясіну та Верховину (Жаб'є) до Путилі.

Від південного заходу центральнокарпатську депресію обмежують внутрішні покриви, якими сформовані Полонинські Бескиди. Загалом, у цьому випадку маємо дві смуги насувів. Безпосередньо на центральнокарпатську депресію насунута дуклянська зона (з півночі) і чорногірський покрив (з півдня), які в південно-західному напрямі виходять з-під поркулецького покриву. Флішові утворення цих зон

сформувалися в осадовому циклі крейди-палеоцену. У північній частині знаходяться щільні ціснянські шари, а з півдня – чорногірські пісковики (рис. 3).

У межах Внутрішніх Карпат, поряд із флішем, залягають метаморфічні породи (гнейси, кристалічні сланці) із включеними магматичних утворень давніх вулканів (базальти, андезити), а також вапняків і доломітів.

Протягом міоцену та міоцен-плейстоцену вся гірська система зазнала висхідних рухів. Величина підняття Східних Карпат, яку оцінюють у 800–1000 м, була у понад 500 м більшою, ніж у Західних Карпатах.

Одночасно із припиненням висхідних

піднять розпочалося формування поверхонь вирівнювання та ерозійної діяльності рік. Найстарша й найвища поверхня вирівнювання (полонинська) особливо яскраво відображена найвищими вершинами в масивах Бескидів Полонинських. Її висоти планомірно, згідно зі збільшенням висхідних рухів, зростають із північного заходу на південний схід від приблизно 1300 м у Бескидах Західних – до понад 1700 – на Свидовці і в Чорногорі.

Висхідні рухи карпатських гір, які найінтенсивнішими були в осьовій частині гір, у наш час відображені в поперечних (консеквентних) річкових долинах, які перетинають ці тектонічні структури. Поздовжні долини (субсеквентні), простягання яких узгоджується із простяганням тектонічних структур, вважаються вторинними, прилаштованими до первинної системи поперечних долин.

У плейстоцені гори Гуцульщини були покриті гірським зледенінням. У той час снігова границя проходила в середньому на висоті 1400 м н.р.м., але масивні гірські льодовики сформувалися лише в наймасивніших гірських пасмах (насамперед

у Чорногорі й на Свидовці) (табл. 1). У цей ж час спостерігаємо початок процесів фізичного та хімічного вивітрювання, які тривають і до сьогоднішнього результату яких є кам'яні розсіпища, що мають найбільше поширення в Горах, а також зсувні процеси.

Масивність окремих хребтів Східних Карпат (за Є. Ромером)

Сивуля	Братковська	Свидовець	Чорногора західна	Чорногора східна
	<i>Поверхня ізогіпси 1500 м (км²)</i>			
6,12	13,79	44,70	44,70	79,54
	<i>Ширина поверхні між ізогіпсою (км)</i>			
0,76	0,99	1,72	1,80	3,08

Рельєф

Основою регіональної диференціації рельєфу Гуцульщини є літологічна різноманітність флішових форм, тектонічні особливості, а також процеси денудації.

У межах крайових скиб переважають невисокі й заокруглені форми рельєфу. Хребти вищі й сформовані переважно на вигодських пісковиках.

Наочним прикладом прямого відображення особливостей тектоніки в рельєфі є Покутські Карпати. Кожен хребет є окремою антикліною. Випукла тектонічна форма відповідає такій ж випуклій формі рельєфу й, навпаки, паралельні до хребтів поздовжні долини закладені в синкліналях. У скопівській зоні пасма пов'язані з розширенням скиб. Для цих хребтів характерною є асиметрія схилів – північно-східні є значно стрімкіші, ніж південно-західні. На межах окремих насувів, де залягають більш-менш щільні кросненські відклади, сформувалися субсеквентні долини. Це справляє враження, що ця частина Карпат є класичним прикладом столових гір із січастим розташуванням річкової сітки. Центральнокарпатська синкліналь у процесі формування поверхні відобразилася смугою улоговин і понижень, розділених між собою порівняно невисокими хребтами. У цих улоговинах розташовані великі гуцульські села – Бистриця (Рафайлова), Ясиня, Верховина (Жаб'є) і Путила.

Полонинські Бескиди мають вигляд слабше стиснутих, й, одночасно, сильніше випуклих скельних комплексів, через це є значною масивнішими. Вони відзначаються асиметрією рельєфу північно-східних і південно-західних схилів головних хребтів. Північно-східні схили, що закладені в головах шарів пісковиках, є стрімкими, а іноді й обривистими. Натомість, південно-західні схили є, головним чином, пологішими й часто узгодженими з простяганням шарів. Вершини цих гірських хребтів відзначаються чіткими рисами, які вказують на кілька денудаційних рівнів.

Від загалом монотонних за формуванням флішових хребтів відрізняються хребти Внутрішніх Карпат, які сформовані метаморфічними, вулканічними відкладами, а також вапняками та доломітами й лише локально – флішовими. Виходи цих порід відображається в ландшафті чіткими формами, часто з гострими вершинами й скельними гребенями.

Вухатий Камінь у масиві Чорногорі (фото Г.М.)

З періодом плейстоценових зледенінь пов'язані гляціальні форми рельєфу. Давньольодовикові котли та моренні вали залишилися в Чорногорі, на Свидовці та в Мармароських горах.

Там, де в час глобального похолодання льодовики не сформувалися, переважаючим рельєфотворчим процесом було морозне вивітрювання. Воно й призвело до формування кам'яних розсипищ, особливо поширених у Гор'янах і в деяких частинах Покутсько-Буковинських гір.

Для масивів, складених флішем, дуже характерним явищем є схилі процеси, зокрема зсуви, а також процеси спливання. Виглядає так, ніби матеріал, осуваючись, вирівнює долинки потоків, й це призводить до формування невеличких водозборів.

Гідрографія

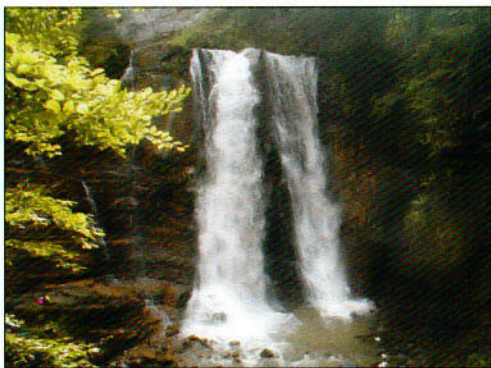
Уся територія Гуцульщини відноситься до чорноморського басейну. Головний карпатський вододіл розділяє басейни Дністра й Прута – на сході від басейну Тиси – на заході. До Дністра несуть свої води ріки, що беруть свій початок у Східних Гор'янах: Лімниця (118 км), Бистриця Надвірнянська (94 км) і Бистриця Солотвинська. Прут (967 км), який на протязі 700 км пливе українсько-румунським кордоном, бере початок у Чорногорі під Говерлою. Найбільшою його притокою в межах України є Черемош (167 км), що формується із злиття Білого Черемоша (51 км) і Чорного Черемоша (87 км). Тиса є найдовшою притокою Дунаю (977 км). У верхів'ї її формують два потоки – Чорна Тиса (49 км) і Біла Тиса (26 км), які поєднуються біля Рахова. На території Гуцульщини до Тиси впадають такі праві притоки: Косівська (41 км), Шопурка (41 км), а також Тересва з Мокранкою і Бруструанкою. Нижче Рахова зліва до Тиси впадає Вишов (приблизно 80 км), який несе води двох потужних потоків з-під Мармароських гір: Васер і Рушкова Ріка. У південно-східній частині Гуцульщини пливають Сучава і Молдава. Ці ріки відносяться до басейну Сирету (726 км).

Поперечний напрям найбільших річкових долин є відображенням найінтенсивнішого підняття Карпат в їхній осовій частині. Сучасне простягання головного карпатського вододілу в основному співпадає з первинним, й лише в кількох місцях воно зміщене внаслідок ерозії. Прикладом такого зміщення бачимо поблизу Ясіні, де первинний вододіл проходив через Свидовець і Чорногору, а руйнівна діяльність Тиси змістила його на хребет Братковської і Кукула.

Густота річкової сітки є високою й становить $2,5 \text{ км/км}^2$ у басейні Білого Черемоша. Спад рік теж є значним і загалом перевищує 1%, наприклад, для Чорного Черемоша – 1,3%, Чорної Тиси – 1,5%, Білого Черемоша – 2,1%, Косівської –

2,9%, Білої Тиси – 3,8%. Середня швидкість течії становить приблизно $0,9 \text{ м/сек}$, а максимальна, зафіксована на Бистриці Надвірнянській у Пасічній – $1,7 \text{ м/сек}$.

Східнокарпатські ріки мають дощово-снігове живлення з весняним максимумом (квітень-травень), пов'язаним із таненням снігів, а також літнім (червень-липень), причиною якого є інтенсивні дощі. Травневий стік часто буває катастрофічно високим. Екстремальні підняття води найчастіше спостерігаються влітку в басейнах Прута

і Дністра (наприклад, у 1911, 1927, 1941, 1955, 1969, 1980 та 2002 рр.), а весною та восени – у верхів'ях басейну Тиси (1926, 1947, 1957, 1970, 1992, 1998 рр.). У той час швидкість течії в ріках становить 3–8 м/сек, а рівень води може піднятися до 6 м. Незважаючи на те, ріки ці не є регульованими й не мають протипаводкових басейнів.

Річкові долини є вузькими й глибокими. Врізаність найбільших із них досягає 500 м (долини обох Черемошів), а в деяких місцях – навіть 600 м. У багатьох місцях ріки течуть серед каміння й скельних порогів, в деяких місцях бачимо мальовничі розломи, як, наприклад у долині Чорної Тиси біля Квасів, Прута – між Яремчею і Татаровим, Чорного Черемоша біля Красника, а також водоспади (Бухтовець біля Пасічної, Гук – у місці витоку Прута під Говерлою, водоспади на Пруті в Микуличині та Яремчі, Косівський Гук – на Рибниці, Шешорський Гук – на Пістинці).

Ще однією особливістю гідрографії Гуцульщини є озера, формування пов'язане з діяльністю льодовиків та зсувами. Найбільші польодовикові озера знаходяться на Свидовці (під Тодяскою та під Трояскою) і в Чорногорі (Бребенескул, Несамовите). Зсувних озерець є більше, але вони є меншими. Наприклад, лише на південно-західних схилах Брескула й Данцера в масиві Чорногори їх нараховують понад 10.

Клімат

Клімат Східних Бескидів є типово гірським. На кліматичні особливості тут мають вплив, насамперед, такі фактори, як загальна циркуляція атмосфери, що відзначається переважанням протягом усього року повітряного переносу з південного заходу на північний схід, абсолютна висота гір і характер земної поверхні.

Із збільшенням абсолютної висоти клімат поступово холоднішає. Середнє зниження температури в Чорногорі становить 0,47 °C/100 м. Середньорічна температура в долинах, які оточують цей масив, становить 5–6 °C, на висоті 1200 м вона знижується до 4 °C, а на висоті понад 2000 м – 0 °C. Вертикальні зміни термічного стану відображені в ландшафті, зокрема в рослинних поясах.

Найтеплішим місяцем є липень, а найхолоднішим – січень. На вищих гірських хребтах, на полонинах з висотою понад 1000 м, середньодобова температура понад 15 °C (влітку) й понад -6 °C (взимку) взагалі не фіксується.

Для долин і міжгірських улоговин типовим є явище інверсії, яке можна спостерігати протягом осінньо-зимового періоду. Унаслідок інверсії в долини та улоговини спливає холодне повітря. Найхолоднішою місцевістю в горах Гуцульщини є улоговина Селятина, де бувають зниження температури до -40 °C.

Східні Бескиди є найвологішим регіоном України, а північно-західний сектор Гуцульщини знаходиться у безпосередньому сусідстві з долиною Тересви, яка відноситься до наймокріших місць у Карпатах (1600–1700 мм за рік). Середня кількість опадів протягом року на найвищих вершинах коливається в межах 1200–1500 мм. Головно, вона пов'язана з висотою та експозицією схилів. Із висотою кількість опадів зростає, але ця тенденція зберігається до висоти 1850 м. Найвищі вершини часто знаходяться вище хмар й тим самим отримують меншу кількість опадів (т. зв. інверсія опадів). Закарпатська частина Гуцульщини отримує значно більше опадів. Це пояснюється тим, що на південно-західних схилах часто відбувається нагромадження вологих повітряних мас і формування хмар та опадів. Середньорічна кількість опадів у Рахові становить 1122 мм, а на вищих висотах – 1300–1400 мм. Найвищі показники зафіксовані в долині Шопурки (Кобилецька Поляна – 1488 мм). З галицької сторони головного хребта кількість опадів є значно меншою. У Яремче, яка знаходиться на подібній до Рахова абсолютній висоті, річна кількість опадів становить лише 830 мм, а гірські хребти отримують 1000–1200 мм.

У річному ході кількості опадів спостерігається два максимуми: більший – літній – у липні (біля 40% від загальної кількості), наприклад 170 мм – у долині Білої Тиси,

174 мм – у верхній частині долини Прута, 190 мм у долини Бистриці Надвірнянської) й менший – зимовий – у грудні; два мінімуми, в січні та вересні (приблизно 60–70 мм).

Рекордну кількість опадів найчастіше фіксують протягом літніх місяців. Наприклад, 30–31 серпня 1927 р. протягом 4,5 години випало 123 мм дощу, а 23 червня 1955 р. у Верховині (Жаб'єму) – 340 мм.

Приблизно 25% від усієї кількості опадів випадає у вигляді снігу. На південно-західних схилах снігу випадає 360 мм, а на північно-східних – 270 мм. Товщина снігового покриву теж зростає з висотою. На висотах 600–800 мм товщина снігового покриву становить 20–70 см, вище 800 м н.р.м. – 100 см, а в місцях надування вітром його потужність може становити 5–6 м.

Тривалість снігового покриву теж залежить від висоти й експозиції. Наприклад, в Яремчі сніг тримається в період 27 XII–1 III (біля 65 днів), у Селятині – 11 XII–14 III (біля 90 днів), на г. Піп-Іван (за даними обсерваторії в 1938–1939 рр.) – 5 XII–9 IV (біля 160 днів), а на полонині Пожижевській – 24 XI–12 IV (біля 130 днів). На високих гірських хребтах сніговий покрив тримається біля 7–8 місяців, а в котлах північно-східного схилу Чорногори – навіть протягом усього літа.

Великі опади снігу можуть бути причиною формування снігових лавин. Найбільшою лавинною небезпекою насамперед відзначаються стінки давньоольдовикових котлів у Мармароських горах, на Чорногорі й Свидовці. Лавини зафіксовані також на стрімких схилах найвищих гір у Горґанах (Сивуля, Висока, Довбушанка), Гринявських горах (Баба Людова) і Покутсько-Буковинських Карпатах (Буковець).

У горах частими є урагани. Урагани фронтального походження, що пов'язані з переходом холодного атмосферного фронту, можуть розпочатися в будь-яку частину доби. Конвенційно-орографічні урагани найчастіше проходять у другій половині дня. У горах Гуцульщини фіксують в середньому 35–40 днів з ураганними вітрами з максимумом у червні, а на великих висотах – також і в липні. Урагани тривають в середньому біля 4–5 годин, а інколи й довше. Наприклад, у Селятині 11–12 червня 1948 р. ураган тривав 37 годин.

На території Гуцульщини переважають західні вітри (біля 40% випадків) і південно-західні (19%). Кількість днів із сильним вітром на високих хребтах гір – понад 100 (Пожижевська), в долинах їх значно менше (Яремча – 23 дні, Рахів – 18), а в міжгірських улоговинах спадає до кількох (Селятин – 6 днів).

Фенові вітри теж часто мають велику швидкість, понад 40 м/сек. Середня швидкість вітру, яка протягом пів року 1938/1939 рр. була зафіксована на Піп-Івані, становила 9,6 м/сек, а максимальна – 11,7 м/сек; для Пожижевської ці дані становлять відповідно 15 м/сек і 40 м/сек.

Із короткого аналізу кліматичних показників можна зробити висновок, що найсприятливіші погодні умови для проведення туристичних мандрівок Гуцульщиною є восени. Ця пора року відзначається найменшими кількістю опадів і хмарністю, а середньомісячні температури вересня й жовтня є вищими від 5 °С. У цю пору року, поряд із сухими погодними умовами, можна побачити „моря туману” й високу прозорість повітря, яку важко застати влітку.

Характеристика гірських масивів

Карпати Покутсько-Буковинські

Ці гори розташовані між долинами Прута й Сучави. Північно-східна межа регіону проходить зовнішнім морфологічним уступом Карпат, який чітко простежується по лінії Делятин – Ланчин – Печеніжин – Косів – Берегомет – Красну. Від Чорногори та Гринявських полонин ці гори відмежовані пониженням: Ворохта – Верховина

(Жаб'є) – Путила – Селятин. У межах цього регіону виділяють три частини, які добре простежуються.

Південно-західна, що простягається в підніжжі хребтів Костричі й Скупової, зазначена як зона улоговин і нижчих хребтів. На північному заході розташована Ворохтянська улоговина, над Чорним Черемошем – Верховинська, а на південному сході – Путильська. У будові цієї смуги домінують слаботривкі кросненські відклади. Територія сильно розчленована потоками. Відносно добрі умови для проживання призвели до досить густої забудови цієї території й, як наслідок, малої залісненості. Характерна для Гуцульщини система розпорошеної забудови простягається тут безперервною смугою від Кривопілля до Селятина.

Середня частина є найвищою, вона розташована в межах однієї скиби. Це високий гірський хребет, що простягається від Яремчі й Ворохти до Бродини й Стража. За багатьма ознаками (геологічними, геоморфологічними, гіпсометричними) ця зона наближена до Горганів. Найвищі хребти мають висоту понад 1450 м й складені твердими ямненськими і вигодськими пісковиками. Хребти, які закладені на скибах, є асиметричними, зі стрімкими, інколи навіть обривистими північно-східними схилами й загалом спадистими південно-західними. На найвищих вершинах ми бачимо великі кам'яні розсипища, наприклад на Ротилі, Горде, Грапачі, Білій Кобилі. Ця смуга охоплює чотири пасма гірських хребтів:

1. Ягодин (1217 м) – Лисина Космацька (1466 м) – Граніт (1472 м) – Ігрець (1382 м) – Писаний Камінь (1222 м) – Бочків (1242 м) – Томнатик (1160 м);
2. Горде (1479 м) – Ротило (1485 м) – Біла Кобила (1476 м) – Варатин (1064 м) – Росішний (1253 м) – Чокелька (1348 м) – Чимірний (1308 м);
3. Грибкова (1238 м) – Синиця (1185 м) – Лельків (943 м) – Ракова (1286 м) – Осередок (1365 м) – Магура (1313 м) – Скупова (1306 м);
4. Китилівка (1383 м) – Великий Погар (1322 м).

Група Горде, Ротило, Біла Кобила є найвищою в усіх Покутсько-Буковинських горах. Абсолютні висоти наближаються до 1500 м, а відносні – понад 800 м. Водночас, ця частина є найзалісненішою серед усього регіону.

У середньому й південно-східному секторах Покутсько-Буковинських гір маємо кілька нижчих хребтів, що вирізняються правильною будовою. Цей відтінок є прикладом успадкування рельєфом особливостей геологічної будови. Випуклі антикліналі знаходяться в основі хребтів, а долини закладені вздовж синкліналей. Між Лучею і Космачем – на північному заході й Красною – на південному сході розташовані п'ять антиклінальних хребтів:

1. Кам'янистий (732 м) – Галич (683 м); 2. Карматура (916 м) – Хоменський (811 м) – Кругла (760 м) – Кам'яна (781 м); 3. Брусний (950 м) – Сокільський (896 м) – Керниця (877 м); 4. Річки Буковець (1060 м) – Плоске (1910 м) – Глиняни (875 м) – Харовів (915 м) – Магура (1015 м); 5. Терпишора (1000 м) – Максимець (985 м) – Черешня (900 м) – Кінашки (1089 м).

Хребти перерізані поперечними долинами Лучки, Пістинки, Рибниці, Черемоша, Серету й Сучави. Їхня висота лише у внутрішній частині становить понад 1000 м, а зовнішні хребти підносяться на висоту 800 м.

Покутсько-Буковинські Карпати
над долиною Черемоша (фото А.В.)

Північно-західна частин Покутсько-Буковинських гір є густозаселеною. Тут знаходяться історичні центри гуцульських поселень – Косів і Кути. На південь від долини Білого Черемоша звертає на себе увагу значне збільшення лісистості й зменшення густоти заселення.

Між Вижницею і Берегометом маємо два національних парки – Лужки і Стебник.

Гринявські гори і група Лосової

Ці гірські хребти є орографічним продовженням флішового пасма Чорногори. На південному заході долини Чорного Черемоша, Москатина й Сарати відділяють їх від кристалічних Мармароських гір. На північному сході абсолютні висоти спадають депресії Верховина (Жаб'є) – Путила. Сучава з Извором і верхня Кирлібаба відділяють їх від Обчин Буковинських. У межах цього регіону виділяють дві основні частини, які розділені долиною Білого Черемоша. Західна, або ж Гринявські гори, розташовані на вододілі між долинами Чорного і Білого Черемошів. На вододілі вирізняються два паралельні хребти – Пневії (1585 м) – на півдні і Скупової (1579 м) – на півночі, які між собою розділені пониженням із висотою 1146 – під Стопним. Хребет Пневія простягається від перевалу Шия (1390 м) через Бабю Людову (1586 м) і Погребтину (1610 м) до полонини Лукавиці (1506 м). Західні схили хребта є короткими й обривисто спадають до долини Чорного Черемоша. На схід відалужується низка кількакілометрової довжини бокових хребтів, які досить полого спадають до долини Білого Черемоша. Хребтова лінія є монотонною, вершини заокругленими. На пасмі можна побачити широкий й мальовничі полонини, як, наприклад, Гостів, Пнев'є, Дощина, Дуконя, Михайлова.

Хребет Скупової є коротшим, вужчим і нижчим. Західні схили не є такими стрімкими, як східні. Гребенева лінія від найвищої вершини – Скупової (1579 м) через Жмієнський (1356) і Кренту (1350 м) поступово спадає до північного заходу, над розлом Чорного Черемоша вище Красника. Обидва хребти з'єднані між собою поперечним залісненим хребтиком, на якому й розташована вершина Людової (1463 м).

На східній стороні долини Чорного Черемоша знаходиться група Лосової. Вона охоплює три основних хребти: східний і найдовший – Максимець (1345 м) – Лосова (1428 м); середній – Гребенище (1370 м) – Гребінь (1424 м) – Стивіора (1360 м) і західний –

Яровиця (1580 м) – Томнатик (1565 м) – Дощина (1469 м). Південну частину останнього з хребтів перетинає українсько-румунський кордон. Ці хребти розділені між собою глибокими долинами правих приток Білого Черемоша – Лопушної та Яловичори. Гірські хребти покривають численні полонини, але вони не є такими великими, як у групі Пнев'я. Довжина цього регіону становить 30 км, а ширина – 20 км.

Мармароські гори

Мармароські гори займають широку територію між Чорним Черемошем, Саратою, Кирлібабою, верхів'ями Золотої Бистриці, Вишовом і Білою Тисою.

З півночі пер. Шибений (1339 м) відділяє їх від Чорногори, пер. Шия (1390 м), що розташований на вододілі Чорного і Білого Черемошів – від Гринявських гір, а пер. Прислоп (1418 м) – від Роднянських гір – з півдня. Орографічною віссю цього регіону є хребет, по якому проходить українсько-румунський кордон. У північно-західній частині – від злиття Тиси й Вишова до Стога – хребет простягається у широтному напрямі, а від Стога до пер. Прислоп – у меридіональному. На цьому хребті можна виділити масиви: Піп-Івана Мармароського (1936 м), Ненески (1820 м), Стога (1651 м), Чивчинських гір (Чивчин, 1769 м, Лостун, 1654 м, Будийовська Велика, 1678 м), Гнетеси (1769) і Кречелі (1855 м). Від головного хребта відгалужуються численні бокові відроги. Західний відріг, який спадає над Вишовом і Русковою, є довгим і в своїй серединній частині розширюється в широкі гірські вузли зі значними оригінальними рисами, наприклад, масив Фаркеу (1961 м) і Михайлекула (1920 м) – найвищого в цьому регіоні, Петроса Будийовського (1854 м), Торояґи (1939 м) і Гребеня (1590 м). Відроги, які спадають до долини Чорного Черемоша, є короткими (до 7 км завдовжки) й, за винятком прикордонних вершин Стога й Лостуна, не особливо вирізняються в рельєфі. До Мармароських гір зараховують також хребет Чорний Діл (1491 м) на східній стороні долини Білого Черемоша, масив Цімбослави (1616 м), а також розташовані на розгалуженні Кирлібаби й Золотої Бистриці гори Цібо (Капул, 1616 м).

Описувана частина Карпат має досить складну стратиграфію й тектоніку. Основні геологічні структури простягаються від північного заходу на південний схід. Серединна смуга, яка простягається від Рахова й Богдана до Борші й витоків Білого Черемоша, складена палеозойськими кристалічними породами (кристалічні сланці, гнейси), а також пермськими та мезозойськими осадовими породами (вапняки, доломіти). Ця смуга покриває флішові верстви крейди – т. зв. зовнішній фліш – від північного сходу й т. зв. мармароський фліш – від південного заходу. У загальному вигляді, ці зони є насунутими одна на одну в напрямі з південного заходу на північний схід. Зокрема, серединна („кристалічна“) смуга залягає частково на зовнішньому фліші, а на ньому в свою чергу знаходиться шар мармароського фліша. Особливості геологічної будови досить чітко відображені в морфології території меншими чи більшими останцями. Наприклад, масив Чивчина сформований куполом базальтів і вапняків, яка залягають на зовнішньому фліші. Аналогічну будову мають розташована поряд Попада й околиці Будийовської Великої, де розташований великий покрив базальтових і вапнякових відкладів, які також знаходяться на фліші. Наступні фрагменти мармароського флішу на кристалічних сланцях серединної смуги збереглися у вигляді крил, сформованих із фактично рівнопростертих пісковиків і конгломератів. Іншим покривом цих порід сформований кордонний хребет від вершини Піріє (1550 м) до Гнетеси (1762 м). На Комановій і Гнетесі можна побачити мальовничі скелі.

Найвищі вершини Мармароських гір знаходяться в серединній (кристалічній) смузі. Вони сформовані базальтами (Петрос, Фаркеу, Чивчин), андезитами

Михайлекул і Фаркеу
у Мармароських горах (фото З.Т.)

(Торояґа), гнейсами (Піп-Іван, Гребень), вапняками й доломітами (Міхайлекул). Тут поширений типовий альпійський ландшафт із гострими вершинами й скелястими гребенями (наприклад, Петріцуа), оголеними скелями (Ріатра Арса над долиною Васеру, Мокринів Камінь над Чорним Черемошем, Чорний Діл) й значними відносними перевищеннями. У зоні поширення фліша форми рельєфу є згладженішими, прикладом чого є заокруглені вершини Стога й Ненески.

У плейстоценову епоху найвищі масиви Мармароських гір були покриті гіським зледенінням. Цирки й морени залишилися під Піп-Іваном, Фаркеу та Михайлекулом, Ненескою, Петросом Будийовським, Торояґою. У той час снігова границя проходила тут на висотах 1460–1560 м, а найдовший льодовик знаходився під Піп-Іваном й мав 2,5 км завдовжки. У масиві Чивчинських гір давньольодовиковий цирк знаходиться на південно-східному схилі Хітанки. У цьому місці льодовик був досить коротким (до 500 м завдовжки).

Слід зауважити, що назва „Мармароські гори” в цьому широкому розумінні застосовується польськими і Румунськими дослідниками. В українській географічній літературі вона окреслюється масивом Піп-Івана Мармароського та Фаркеу, який розташований на розгалуженні Рушкової Ріки й Тиси. Цей хребет ряд угорських і чехословацьких дослідників називають Рахівськими горами.

Свидовець

Описуване пасмо, що належить до ланцюга Полонинських Бескидів, від Чорногори відділяє закладена в розпломі долина Чорної Тиси, і від полонини Красної – долина Тересви. Поздовжня депресія між витоками Турбача й Чорної Тиси, а також перевал Околе (1203 м) відмежовують масив Свидовця від Горґанів. На південь цей масив простягається до Мармароської улоговини.

Головний хребет Свидовця має форму лука, відкритого з півдня. На всій своїй протяжності, а це біля 20 км, його висота, як правило перевищує 1500 м. На півдні він розпочинається широким хребтом Старої (1472 м), у північному напрямі від якої розташована двовершинна Близниця (1880 м) – найвища точка масиву. На захід від Близниці хребет фіксується вершинами: Стіг (1707 м), Татувська (1774 м), Ворожесок (1735 м), Тодяська (1766 м), Унгаряська (1711 м), Куртяська (1626 м) й закінчується масивом Темпи (1639 м).

Від цього основного хребта на північ відходить кілька коротких відног: Подпула (1634 м) – Берляська (1560 м), Татарука (1710 м), Ворожеска (1506 м) і Менчіл (1405 м). У південному напрямі теж відходять чотири паралельних, дуже довгих хребти, що сягають 35 км завдовжки, й які називають пляями або ж плайками. Географи це розташування вважають унікальних явищем для всіх Карпат. Від заходу на схід плайки мають окремі назви: Апецька, Гласкулова, Стайкова та Близницька.

Гірський масив Свидовця сформований переважно конгломератами й пісковиками крейдового віку, які відносяться до кількох покривів, насунутих один на один в напрямі від південного заходу на південний схід. Найвищими вершини на плайках є Апецька (1511 м), Опреса (1484 м), Менчул Малий (1381 м) і Думен (1391 м) й складені вони флішем поркулецького покриву. Натомість, головний хребет Свидовця з Близницею, Татувською, Подпулою і Темпою сформований породами дуклянського насуву.

На висотах 1400–1700 м фіксується т. зв. полонинська поверхня вирівнювання. Її формують вершини з більш-менш однаковою висотою й пологі хребти, нахил яких не перевищує 10°. Досить контрастно проти них виглядають останці Унгаряски, Трояски, Тодяски та Близниці, а в на плайках Апецька та Опреса.

На формування рельєфу Свидовця величезний вплив мали преїстоценові зледеніння, сліди яких ми бачимо насамперед на північних схилах головного хребта. Уже в 1906 р. Є. Ромер описав тутешні льодовикові долини. Найбільші з них знаходяться у верхніх частинах долин Апшинця (по дві під Татарукою, Трояською і Татувською) і Свидовця (під Близницею). Максимальна довжина льодовиків становила до 3 км, а ширина 200 м. Є. Ромер вказував на те, що масив двічі покривався зледенінням.

Особливістю ландшафту Свидовця є мальовничі озера, яких тут нараховують сім. Найбільші з них Апшинець (1,2 га), Ворожеска (0,7 га) і під Тодяською (1,2 га).

Дуже контрастними є відмінності у рельєфі північних і південних схилів головного хребта Свидовця. Північні схили є дуже стрімкими, а стінки котлів, які підпирають головний хребет – фактично обривистими. Південні схили, навпаки, більш пологіші, покриті широкими полонинами, які переходять у плайки, що поступово спадають до долини Тиси.

Чорногора

Чорногора є найвищим гірським масивом України й усіх Бескидів (Зовнішніх Карпат). Найвищою вершиною масиву є Говерла (2061 м). Чорногора розташована між долинами Чорної Тиси й Прута – з півночі, й Білої Тиси, Шибеного та Чорного Черемоша – з півдня. Татарський (або ж Яблуницький) перевал (931 м) відмежовує її від Горганів, а перевал Шибений (1339 м) – від Мармароських гір. До цього гірського масиву також відносять хребти Кукула (1539 м) й Костричі (1586 м).

Головний хребет Чорногори простягається від Петроса (2020 м) через Говерлу (2061 м) й до Піп-Івана (2028 м). Він має форму великого гірського валу 30 км завдовжки з середньою висотою 1800 м. На хребті знаходяться біля 20 вершин висотою понад 1700 м, із яких шість двотисячників.

Зі сходу паралельно до нього простягаються нижчі хребти, які розділені між собою долиною Прута й лівих приток Чорного Черемоша: Шпиці (1864 м) – Смотрич (1896 м) – Стайки (1745 м), Козьмеска (1572 м) – Маришевська (1564 м) – Скорухний (1551 м), а також уже згадувані пасма Кукула (1539 м) та Костричі (1586 м).

Масив формують флішові породи чорногірського та поркулецького покривів. У першому з покривів вирізняємо три зони. Головний хребет – від Говерли до Піп-Івана, а також ряд паралельних хребтів (Шпиці, Смотрич та ін.) складені т. зв. чорногірськими пісковиками та конгломератами (крейда – третинний вік), які мають форму синкліналі, нахиленої в північно-східному напрямі. Нижчі хребти мають моноклінальну будову, мають стрімкі північно-східні схили, що закладені в головах пластів, й пологіми південно-західними схилами, нахил яких є наближеним до простягання пластів порід. Ця будова добре простежується в будові привершинної частини Говерли. У деяких місцях ці пласти залягають фактично вертикально, як, наприклад, на Кізлах і Шпицях.

Давньольодовиковий котел
з озером Тодяська на Свидовці (фото І.С.)

Кізли в Чорногорі (фото І.С.)

Серединна зона, що простягається між головним хребтом та хребтами Кукула й Костричі, має форму антикліналі. Чорногірські пісковики та конгломерати простягаються тут лише в синкліналі Козьмески – Маришевської, що чудово відображено в орографії. На решті території ми бачимо численні складки, сформовані легко піддатливими до руйнування сланцями, що й спричинило до формування досить широких долин – Бистреця, Дземброні та Озінного. У північно-східній частині Чорногори знаходиться вал Кукул – Кострича – Скупова. Він сформований твердими іноцерамовими шарами верхньої крейди, які спадають у південно-західному напрямі. Її насув на центральнокарпатську депресію добре відображений у рельєфі.

Поркулецька зона вклинюється в північно-західну частину Чорногори тектонічним покривом у формі півострова. У її насуві знаходиться лише масив Петроса. Він сформований із конгломератів та грубошаруватих пісковиків (т. зв. чорногірська формація), що нахилені на південний захід. Відносно пологі відроги Шешула назагал відображають напрям простягання шарів порід.

Надзвичайно цікавою геологічною будовою відзначається зниження головного хребта біля східного підніжжя Петроса. На протязі близько двох кілометрів, між поркулецьким і чорногірським покривами, на денну поверхню виходять форми т. зв. олістостромової формації. До цього сланцево-пісковикового фліша входять олістоліти, тобто блоки чужорідних скель, які зсунуті до седиментаційного басейну. Під Петросом знаходимо карбонатні олістоліти й вулканічні скелі (базальти).

У межах чорногірського покриву переважає інверсійний рельєф. Головний хребет закладений на синкліналі, а прогин Бистреця відповідає антикліналі.

Найхарактернішою рисою морфології Чорногори є давньольодовиковий рельєф верхніх частин долин, які врізаються в головний хребет із північного сходу. Протягом плейстоцену масив двічі покривався зледеніннями. Снігова границя знаходилася тоді на висоті 1450–1528 м, а довжина льодовиків становила 2–6,5 км. Найбільший із льодовиків заповнював долину Прута – від

витоків до підніжжя хребта Мариш. Менші знаходилися в долинах приток Бистреца (Чорного і Мреїв), Дземброні, Погорільця і Бребенескула. Типовим елементом давньолдовикового рельєфу Чорногори є кари. Найкраще виробленими є цирки під Говерлою (говерлянський, заросляцький), Пожижевською (західний і східний), вершиною Ребра (котли Гаджини), Бребенескулом (котел Кізіх Улогів), Мунчелом і Дзембронєю, Піп-Іваном, а також під Гутином Томнатиком. Гляціальні форми (кари, морени) часто збереглися в рельєфі північно-східного схилу Чорногори. Натомість, на південно-західних схилах переважають зсувні форми. У багатьох місцях ніші й рови заповнені невеличкими озерами, прикладом чого може бути полонина Озірний між Брескулом і Туркулом. Окрім цього, великі зсуви знаходяться в долині Погорільця на південних схилах Смотреця й Стайок, а також під Шурином. Останній зсув довжиною близько 3,5 км відноситься до найдовших у Бескидах.

У масиві Чорногори знаходиться біля 20 озер. Територія лише п'яти з них перевищує 0,1 га, із них лише два – Бребенескульське під Гутином Томнатиком і Несамовите – мають гляціальне походження. Водночас ці озера є найбільшими в Чорногорі, їхня поверхня становить відповідно 5,9 і 3,9 га.

Чорногора відзначається особливим розподілом рослинних поясів, відмінним від інших масивів Полонинських Бескидів. Верхня межа лісу тут проходить особливо високо й у деяких місцях сягає 1670 м. Тут простежуємо два лісових пояси, але вони по-різному виглядають на північних і південних схилах. На перших із них до висоти біля 1300 м переважають букові ліси, а вище – смерекові з домішкою кедрової сосни. На закарпатських схилах букові ліси звужують пояс смерекових лісів до вузької смуги, а місцями доходять до висоти 1500 м й формують верхню межу лісу.

Найвища частина Чорногори покрита заростями гірської сосни й зеленої вільхи, а також широкими полонинами. Серед рослинного світу характерною рисою є незвично велика кількість плейстоценових реліктів, а також мала кількість кальцефільних рослин.

Общини Буковинські

Община Местеканіш

Цей масив є орографічним продовженням складених флішем Гринявських гір і групи Лосової, але з погляду геологічної будови він напрошується до кристалічних Мармароських гір й є частиною Внутрішніх Східних Карпат. Від групи Лосової по українсько-румунському кордоні масив відокремлений долинами Ізвору та перевалом Кирлібаба (Бобейка). Межа з Мармароськими горами простягається вздовж долини Кирлібаби, масиву Капула (1661 м), залишаючись по стороні останніх. Далі на півдні долина Золотої Бистриці відмежовує описувану територію від гір Сухард. Східну межу масиву проводять уздовж верхньої частини долини Молдави. На півдні Община Местеканіш пов'язана з кристалічним масивом Рареу-Гіумалаяй. Основною віссю всього гірського масиву є хребет, який простягається від Гробів (Горбів) (1509 м) – на півночі до перевалу Местеканіш – на півдні. Згадувані вже Гроби (Горби) є важливим вузлом гірських хребтів. На північному заході вони межують із масивами Дощини й Томнатика в групі Лосової, а на північному сході – через перевал Ізвор (1130 м) – з Общинами Буковинськими (Общини Фередеу). На головному хребті знаходиться найвища вершина масиву – г. Луцина (1580 м), від якої цей хребет поступово спадає по всій своїй довжині у південному

Село Бобейка та перевал Кирлібаба з Горбів (1509 м) (фото А.В.)

напрямку. На захід, над долинами Кирлібаби й Бистриці, від нього відходять кілька коротких, але високих хребтів (Татарца, 1547 м, Дедул, 1527, Ботосул, 1472 м). Східні відроги є довшими, але нижчими. Лише Стрібул сягає висоти 1480 м. У цьому масиві переважають смерекові ліси. Досить високо знаходяться оброблювані поля. На хребтах знаходяться численні полонини, як, наприклад, Магура, Гроби, Сергева, Веснарка.

Община Фередеу та Община Маре

Цей гірський масив є якнайдалі висунутою на північ частиною Молдавсько-Мунтенських Карпат. Від півночі, заходу й півдня її обмежують долини Сучави й Молдави. Східна межа визначається порогом насуву Карпат на Сучавську височину. Масив складений фактично повністю флішовими породами. Лише невеликий фрагмент над Молдавою нижче Бреazi сформований палеозойськими кристалічними породами. Зниження Молдавиці, яке є продовженням Путильської улоговини у південно східному напрямі, розділяє масив на дві частини – західну – Общину Фередау та східну, звану Общиною Маре. Головний хребет Общини Фередеу простягається від Селятина до Кімпулунга Молдавського, наближуючись у серединній своїй частині до висоти 1500 м (Вешу Великий, 1492 м, Фередеу, 1478 м, Паскан, 1483 м). По його західній стороні бокові хребти є короткими й стрімко спадають у долину Молдови (Гребенце, 1405 м, Гунцу, 1233 м, Магура, 1361 м). У напрямі Молдавиці сформувалися кілька довших і нижчих відрогів, напр. Сергева, 1221 м, Община Курматурії (1036 м) та Община Гатина з Томнатиком (1352 м).

Община Маре сформована флішем сколівської зони й є продовженням орографічних елементів Покутсько-Буковинських гір. Поздовжні долини Путнишоари і Гуморулуї розділяють цей гірський масив на дві частини: західну, вищу, яка відзначається середьогірськими рисами, та східну – із хребтами, що сягають висоти 1000 м. У першій із частин можна вирізнити три смуги підвищень. Західна, де знаходяться вершини Табора (1160 м) й Сиглосіс (1224 м),

є продовженням хребта Магури (1340 м). Серединний хребет, будучи продовженням пасма Чемірней – Корнула, формують вершини Деалу Росулуї (1185 м) і Бузуа (1173 м), а також розділені притоками Молдавіці хребти Лупоаца (1165 м), Мацріс (1047 м), Абінетул (1026 м). Орографічною віссю масиву є хребет, який простягається від Фаркеу в долині Сучави до Ґура Гуморулуї – в долині Молдави. Найвищими його вершинами є Бобеїца (1207 м), Скорусет (1220 м) і Магура Вачі (1159 м). Структурно він є продовженням масиву Томнатика в Покутсько-Буковинських горах. У східній частині гір маємо дві смуги хребтів, розділених поперечною долиною Сучавиці. Перший простягається від Путнеї до Ґура Гуморулуї й фіксується підвищенням із вершинами Біцца Мезузуї (1009 м) – Зофла (1064 м) – Фіасінул (930 м) – Каціца (807 м). Другий формують вершини Магура (830 м) – Агонісул (930 м) – Поїана Гоціунгулуї (948 м) – Голм (873 м) – Косінісці (955 м), що знаходяться між Віковим і Солцем.

У вищих частинах гір (Община Фередеу та західний фрагмент Община Маре) переважають смереково-ялицево-букові ліси, а в східній частині Общини Маре (околиці Солца і Сучавиці) збереглися букові ліси.

Цей гірський масив туристи відвідують зрідка. Туристичний рух скупчується в долинах, де знаходяться монастирі, перлини середньовікової румунської архітектури з мальовничими церквами, зокрема в Гуморулуї, Молдавіці, Сучевіці й Путній.

Горгани

Горгани розташовані в центральній частині Східних Бескидів. У поперечному поділі цієї ланки Карпат вони займають місце між Бещадами й Покутсько-Буковинськими Карпатами, натомість у поздовжньому поділі знаходяться між Полонинськими Бескидами та Крайовими Карпатами.

Горгани розкинулися вздовж головного карпатського хребта на протязі 80 км – від Вишківського (Торунського) перевалу (941 м) на північному заході – до Татарського (Яблуницького) перевалу – на південному сході. На заході долина Мізунки відмежовує їх від Бещадів, а на сході долини Прутця й Прута – від Чорногори та Покутсько-Буковинських Карпат.

На північному сході масив лінією Новий Мізунь – Ясень – Пороги – Пасічна – Делятин межує з Крайовими Карпатами. Південно-західна межа, яку фіксують долини верхньої частини Ріки, Проходної, Терєблі, Брадулова, Мокрянки, Брустурянки (Тересулки), Турбату й Чорної Тиси, а також перевали Присліп (836 м) та Околе (1203 м). Масив має макрорегіональні риси й розмежовує Полонинські Бескиди від Бескидів Лісистих.

Долини Свічі і Бистриці Надвірнянської поділяють Горгани впоперек на три частини: Західні Горгани (Хомб, 1347 м, Менчіл, 1454 м, Вишківський Горган, 1443 м), Центральні Горгани (Ілемський Горган 1569 м, Молода, 1738 м, Грофа, 1752 м, Попаля, 1742 м, Сивуля, 1836 м, Висока, 1805 м) та Східні Горгани (Довбушанка, 1754 м, Синяк, 1666 м, Хом'як, 1544 м).

На вершині Іаровеця
в Горганах (фото Г.М.)

У поздовжньому поділі виділяють Зовнішні (або ж Скибові) Гір'яни і Внутрішні (Вододільні) Гір'яни.

Більшість гір'янських хребтів знаходяться в межах сколівського покриву. Гірські хребти сформовані тут кількома потужними скибами, що простягаються через увесь гірський масив. На найзовнішнішій зі скиб, т. зв. орівській, знаходяться високі вершини – Чортка (1321 м) – Пасічанка (1215 м) – Синечка (1401 м). Сколівську скибу, що простягається між Сколе та Ямною, визначають гострі хребти: Лиса (1156 м) – Ніагрин (1184 м) – Сиглос Суходольський (1316 м) – Сиглос Ліповицький (1357 м). У скибі Парашки – Аршиці можна виділити два відрізки. Із західним пов'язані хребти Хому (1347 м) – Пустошаки (1427 м) – Аршиці (1557 м). Східніше долини Лімниці складка розширюється й у його межах появляються три другорядні луски. Межі основного насуву визначають Пасічний Верх (1425 м) – Станислав (1547 м) – Козя (1421 м) – Явірник (Горган) (1467 м). Перший із вторинних елементів виклинюється в районі Бистриці Надвірнянської й формує вершини Садки (Козій Горган, 1617 м) – Великий Медвежик (1396 м) – Хом'як (1540 м), а також Греблі (1256 м). Складка Боярина – Довбушанки відгалужується в районі Високої, звідки простягається на південний схід через Ігровець (1807 м) – Боярин (1679 м) – Поленський (1694 м) – Довбушанку (1754 м) – Синяк (1666 м). Третя з цих другорядних складок є найкоротшою. Вона простягається між долинами Лімниці та Бистриці Надвірнянської, але в орографії відображена масивним хребтом Боровки (1595 м) – Сивулі (1836 м). Останньою з найбільших тектонічних елементів зовнішньої частини сколівської зони є скиба Зелем'янки. У західній частині Гір'янів – це єдина зі складок, яка простягається через Пустий Горб (1314 м), Великий Гургулат (1437 м), Тарницю (1413 м) до Яйка Ілемського (1685 м), де розділяється на дві менші скиби. Північною, званою складкою Тавпишкірки, складені Яйко Перегінське (1600 м), Кінь Грофецький (1557 м) і Грофа (1752 м), Канюсяки, Ялова Клева (1568 м), Горган і Кінець Горгану (1611 м), а також Тавпишкірка (1503 м). У межах розташовані значно південніше складки Пареник розташовані Сиваня Лолінська (1543 м), Молода (1723 м), Паренки (1737 м), Верх Студенець (1605 м) та Овул (1613 м).

Дорогою на Сивулю (фото Г.М.)

На південний захід від скиби Зелем'янки маємо ще дві коротких складки – Попаді і Красної – Менчіла. Перша має форму лінзи, сформованої твердими пісковиками, яка виклинюється з менш твердих олігоценів відкладів. Зону цих твердих скель на місцевості визначають Мала Попада (1603 м), Попада (1742 м) і Петрос (1708 м). Складка Красної-Менчіла добре відображена в морфології відомими хребтами Великого Томнатика (1235 м) і Городища (1377 м).

Хребти Скибових Гір'янів, що своєю орографією відображають простягання тектонічних структур, є паралельними та асиметричними. Їхні північно-східні схили, що закладені в головах пластів, є короткими й стрімкими, а південно-західні, що узгоджені з падінням пластів – поло-гішими. Шість найбільш рік Горганів – Мізунка, Свіча,

Полонина Пантир у Горґанах (фото Г.М.)

Лімниця, Бустриці – Солотвинська і Надвірнянська й Прут уперед перетинають більшість складок. Притоки цих рік закладені в паралельних до простягання хребтів зниженнях, тому хребти мають сітчасте розташування, а річкова сітка – решітчасте.

Гірські хребти Вододільних Горґанів розташовані на трьох потужних скибах: славській (Вишківський Горґан, 1443 м – Канч, 1584 м – Передня, 1550 м), Синевіра (Кам'янка), 1576 м – Пішконя, 1702 м – Стримба, 1723 м) і Брустуранки (Берт, 1670 м – Братковська, 1792 м). У порівнянні з Горґанами Скибовими, тут складки є ширшими й менше насунуті одна на одну. Хребти є масивнішими й розділені поміж собою чіткими зниженнями, напр. Бистриці (Рафайлової).

Найхарактернішою рисою Горґанів є кам'яністі розсипища, як покривають найвищі вершини. Вони сформовані з грубошаруватих яменських і вигодських пісковиків, які зазнають руйнування в результаті механічного вивітрювання.

Розсипища найбільше поширені насамперед на гребенях хребтів і південних схилах. У спрощеному розумінні ці блоки утворилися *in situ*. На стрімкіших північних схилах, які закладені в головах пластів скельних порід, поширені блоки з більшою схильністю до переміщення вниз. Звично, на значних поверхнях вони закріплюються рослинністю, зокрема гірською сосною. Ці розсипища сформувалися й набули найбільшого поширення в плейстоцені, коли середня температура в результаті недалекого розташування льодовиків становила близько 0° С, а верхня межа поширення рослинності проходила у той час нижче, ніж тепер. Скельні блоки й у наш час зазнають механічного та хімічного вивітрювання. Середня величина матеріалу, з якого сформовані розсипища, коливається від 10–20 до 150–200 см. Інколи блоки, які є найбільше невіддатливими до процесу вивітрювання, можуть становити до 250 см завдовжки. Знаходяться такі блоки у верхній частинах розсипищ і є нестабільними. Дрібніший матеріал може утворювати т. зв. ієрогліфові шари, які розділяють яменські пісковики від вигодських. Вони є тонкошаруватими й у процесі вивітрювання розпадаються на характерні, ромбоїдальні плити. Скельні

греготи покривають найвищі вершини Ґорґанів. До найвідоміших відносяться кам'яні поля на Високій та Ігровцю, Сивулі, Перенках, Довбушанці, Синяку і Явірнику Ґорґані. Найбільші й наймальовничіші розсипища поширені на схилах долини Сітного під Козім Ґорґаном (Садками). У багатьох місцях розсипища сходять низько в долини, як, наприклад, Зелениці (резерват Бредулецький) чи Петроса.

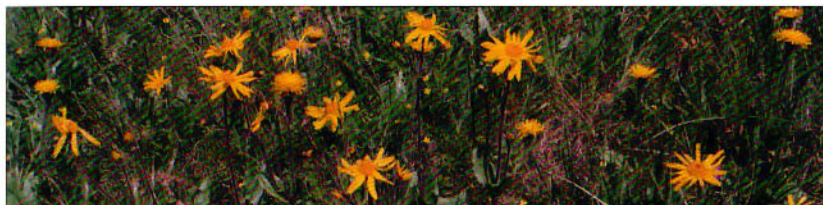
У внутрішній частині Ґорґанів такі розсипища є меншими. Великі поля ямненських і вигодських пісковиків можна знайти на Канчі, Пішконі, Попаді біля Канча і Гропі. Загальна площа греготів у Ґорґанах оцінюється на 15 km².

Незважаючи на те, що на території Східних Бескидів снігова границя в плеїстоцені знаходилася на висоті біля 1500 м, а язики льодовиків могли сходити навіть до 1100 м, у Ґорґанах гірські льодовики появилися лише дуже локально й не досягали таких розмірів, як на Свидовці чи в Чорногорі. Основною причиною цього була невелика масивність Ґорґанських хребтів.

Давньольодовикові котли знаходяться на північному схилі Високої й Братковської. Із закарпатської сторони малі льодовички могли бути на північно-східних схилах Стримби, Негровця і Яснівця, причому найкраще вироблений кар знаходиться саме під Яснівцем.

Хребет Сивулі (фото Г.М.)

Юрій Нестерук

Природа

Рослинний покрив

Визначальними чинниками у формуванні рослинного покриву гірських територій є висота над рівнем моря, експозиція та стрімкість схилів, а також літологічні, кліматичні та ґрунтові фактори. Окрім цього, слід зазначити, що на формування та еволюцію рослинності й флори Гуцульщини суттєвий вплив мали палеогеографічні особливості, зокрема плейстоценові зледеніння і потепління клімату протягом голоцену. На протязі плейстоцену відбулися кілька етапів міграцій арктичних та альпійських видів флори й серед яких, за даними Станіслава Кульчинського, майже всі види мають середньоевропейське походження й лише поодинокі мігрували з півночі.

У той же час відбулися кілька міграцій високогірних видів між Карпатами, Альпами, Піренеями, Балканами та іншими гірськими системами гір Європи. В результаті цього маємо ізольовані оселища на найвищих вершинах Свидовця, Чорногори, Мармароських і Чивчинських гір, зокрема, каліантемума коріандрolistого (*Callianthemum coriandrifolium* Reichenb.), романа карпатського (*Anthem. carpat. Willd.*) та інших. Похолодання клімату й збільшення ізоляції між оселищами в різних частинах Карпат було поштовхом для збільшення внутрішньородового та внутрішньовидового різноманіття.

Уже в післяльодовикову епоху частина мігрантів збереглися, залишившись на найвищих гірських хребтах, зокрема у льодовикових котлах північних схилів. У середньому голоцені (прибл. 5,5 тис. років тому), натомість, на території карпатської дуги сформувався теплий і вологий клімат. У той час з Паннонської низовини й навколосередземномор'я в Карпати емігрували багато теплолюбних видів. Пізніше, у процесі глобального похолодання клімату, вони майже всі вимерли. Чи не єдиним з цих видів, якому вдалося успішно пристосуватися до умов високогір'я, є нарцис вузьколистий (*Narcissus poeticus* L.), який зростає на полонинах Свидовця і в Мармароських горах. Це основні етапи формування флори Гуцульщини.

За геоботанічним районуванням Анни Медвецької-Корнась Східні Карпати, північно-східна ланка яких лежить у межах Гуцульщини, належать до гірської підпровінції Середньоевропейської провінції Голарктики. Інший геоботанічний поділ зробили українські ботаніки. Згідно з цим поділом, на території Гуцульщини вирізняють кілька геоботанічних округів. У системі флористичного районування Європи Богуміла Славіка карпатська гірська система цілком входить до Середньоевропейської підобласті Темперальної Європейської області.

Гуцульщина охоплює лише 1% території України. Однак з причини великого різноманіття літологічних і мікрокліматичних умов флора цього регіону оцінюється приблизно 1500–1700 видами. У порівнянні з сусідніми регіонами

Східних Карпат, на Гуцульщині спостерігаємо невелику кількість карбонатної флори через дуже обмежене поширення вапняків, за винятком частини Свидовця а також незеликих ділянок у Мармароських горах (Ненеска, Чорний Діл та ін.).

Один з останніх варіантів поділу рослинних роясів для найвищих масивів Українських Карпат виглядає так:

I. Пояс букових (*Fageta sylvatica*), ялицево-букових (*Abieto-Fageta*) і буково-ялицево-ялинових лісів (*Fageto-Abieto-Piceeta*) – до висоти 1000–1100 (1200) м.

У цьому поясі зростають майже всі гірські види, а пояс цей є найбільше зниженим проводжуванім лісовим господарством.

II. Пояс смеречників (*Piceeta abietis*) – від 1000–1100 до 1600–1650 м.

Цей пояс відзначається великою різницею між південними схилами, де він є значно вужчим, і північними. На північно-східних схилах найвищих масивів Гуцульщини цей пояс відзначається великою мозаїчністю своїх угруповань. У деревному ярусі спостерігаємо цілковите переважання смереки (*Picea abies* (L.) H. Karst.) із меншою чи більшою участю ялиці білої (*Abies alba* Mill.), а у Високих Горґанах також і сосни кедрової (*Pinus cembra* L.). Цілковімовірно, що в давнину сосна кедрова мала більше поширення і в інших регіонах Українських Карпат, але пізніше була вирубаною місцевим населенням. Про це свідчать давні оселища сосни кедрової, описані ще перед першою світовою війною, а також у міжвоєнний період. Найбільше оселище сосни кедрової в Чорногорі, яке простягається смугою від Гаджини, через Кедроватий, Кізі Улоги, Розшибеник й до долини Дземброні, в даний час збереглося лише фрагментами на стрімких схилах, важких для звозу деревини.

Згідно з дослідженнями Анджея Сьродоня в Чорногорі і Чивчинських горах кліматична межа лісу простягається на висоті 1500–1600 м н.р.м. Костянтином Малиновським встановлено, що первинна (тобто кліматична) верхня межа лісу в Чорногорі знаходиться на висоті 1650–1680 м н.р.м. й співпадає з реальною межею лише на 8,66% її довжини. Вторинна верхня межа лісу знаходиться в наш час на висоті 1300–1500 м н.р.м. й лише зрідка сягає 1600 м н.р.м. У Чорногорі частіше можна бачити чітку межу поширення лісів, а не дифузну, яка характерна для екосистем із відсутнім антропогенним впливом. Якщо в смузі вторинних лучних екосистем, що сформувалися на місці знищеного смерекового лісу, антропогенний вплив відсутній, відбувається процес сільватизації (самозаліснення). Цей процес добре спостерігається, якщо порівнювати давні фотографії, зокрема Тадеуша Вільчинського та інших дослідників Чорногорі, із сучасними. У даний час

Сосна кедрова (фото Ю.Н.)

спостерігаємо тенденцію до підвищення верхньої межі лісу, що, окрім глобальних кліматичних змін, спричинено припиненням господарства на більшій частині схилів головного чорногірського хребта після встановлення там заповідного режиму (Карпатський біосферний заповідник – КБЗ і КНПП). У західній частині Чорногори бачимо унікальну для цієї частини Карпат верхню межу лісу, сформовану буками з домішкою явора. Зміна букового лісу вторинними полонинами спостерігається у верхній частині долини Шумнеки, на полонині Менчул Квасівський, а також на південних схилах Петроса. Верхня межа лісу, сформована з бука, є на південних схилах Свидовця, що, зважаючи на висоту свидовецького хребта, є загадкою для ботаніків. Попри твердження, що в минулому на південних схилах Свидовця і в західній частині Чорногори пояс смерекових лісів таки був, а пізніше його було знищено, маємо припущення, що зростання букових лісів на таких висотах є результатом поступання долинами Тиси та її верхніх приток сухих і теплих повітряних мас з Паннонської низовини. Натомість, на аналогічних висотах Горганів, які є віддаленішими від закарпатського передгір'я й рівнинних територій, на верхній межі лісу південних схилів частка бука є значно меншою.

III. Субальпійський пояс – від 1600–1650 до 1800–1850 м.

Нижня смуга цього поясу вирізняється переважанням високогірних чагарникових угруповань, верхня – лучними угрупованнями із окремими латками чагарників, зокрема рододендрону миртолистого (*Rhododendron myrtifolium* Schott et Kotschy) та яловця звичайного альпійського (*Juniperus communis* L. subsp. *alpina* (Sm.) Celak.). Незважаючи на їх масове зростання до висоти 1800–1850 м, ці чагарники фрагментарно трапляються фактично до найвищих вершин висотою понад 2000 м. Смугу субальпійського криволісся постійно знищують снігові лавини та каменепади, а в багатьох місцях її протинають овечі стежки. В межах заповідних зон резерватів у даний час спостерігаємо постійне заростання овечих стежок. На вторинних субальпійських луках домінують рослинні угруповання із домінуванням чорниці (*Vaccinium myrtillus* L.) і буловуса стиснутого (*Nardus stricta* L.).

IV. Альпійський пояс – від 1800–1850 до 2061 м.

Слід зазначити, що це пояс є надзвичайно вразливим до туристичного освоєння й, особливо до проводжуваного полонинського господарства. Особливої уваги потребують угруповання з наскельницею лежачою (*Loiseleuria procumbens* (L.) Desv.), водянькою гермафродитною (*Empetrum hermaphroditum* Hagerup), вербами – трав'яною (*Salix herbacea* L.) і Китайбеля (*S. kitabeliana* Willd.) та ін. Саме в субальпійському та альпійському поясах знаходяться види, для яких характерні спеціальні екоморфи – подушки, розетки, шпалери, а також

Чорногірське криволісся
(фото Ю. Н.)

Рододендрон миртолистий
(фото Ю. Н.)

цілковите чи майже цілковите опушення. Подушковидна екоморфа характерна для практично всіх видів ломикаменів (*Saxifraga* L.), шпалери притаманні наскельниці лежачій (*Loiseleuria procumbens* (L.) Desv.), водянці гермафродитній (*Empetrum hermaphroditum* Hagerup), опушення мають зокрема гравілат гірський (*Geum montanum* L.), котячі лапки карпатські (*Antennaria carpatica* Willd.), злинка альпійська (*Erigeron alpinus* L.), дзвоники альпійські (*Campanula alpina* Jacq.) та ін.

У межах Українських Карпат найвищою висотною смугою рослинності закономірно вважають альпійську. Проте обстеження привершинної частини північного схилу Бребенескула на хребті Чорногори, а також верхньої, скелястої частини північного схилу Піп-Івана в Мармароських горах

дає підставу твердити про невеликі фрагменти субнівального поясу. Про це свідчить, зокрема, те, що латки снігу, зокрема під Бребенескулом, повністю зникають лише наприкінці літа, а в окремі роки навіть лежать до наступної зими; відсутні чагарники, які поширені в Українських Карпатах до найвищих вершин; простежується велике проективне покриття мохів і лишайників; фенологічні фази дуже запізнili, а деякі рослини з огляду на суворі кліматичні умови не в змозі протягом вегетаційного періоду повністю пройти свій річний цикл. Здавна відомо, що з причини недоступності найкращими місцями збереження рідкісних й загрожених видів флори в субальпійському та альпійському поясах є скелі та скелясті схили.

У Гор'їанах черех великі ділянки, що зайняті кам'яними розсипищами, високогірна флора є біднішою, ніж в інших гірських масивах Гуцульщини й загалом Українських Карпат. Натомість, лісовий пояс є більш-менш однаковим для всіх регіонів Гуцульщини.

На Свидовці найвідомішою локалізацією високогірної флори є скелі над полониною Драгобрат на сідлі між Близницею і Стогом. На цих скелях зберегло одне з небагатьох в Українських Карпатах оселище білотки альпійської (*Leontopodium alpinum* (L.) Cass.), єдині оселища котячих лапок карпатських (*Antennaria carpatica* Willd.), тирлича снігового (*Gentiana nivalis* L.), яке було виявлене лише в 1989 р. У масиві Близниці та сусідніх гір знаходяться ряд оселищ інших надзвичайно рідкісних видів флори, зокрема солодушка гірська (*Hedysarum hedysaroides* (L.) Schinz. et Thell.), дельфіній високий (*Delphinium elatum* L.), верба альпійська (*Salix alpina* L.), очки гладенькі (*Biscutella laevigata* L.), очиток чорнуватий (*Sedum atratum* L.), ломикамінь переломниковий (*Saxifraga androsacea* L.), астрагал південний Країни (*Astragalus australis* (L.) Lam. subsp. *krajinae* Domin) та ін. Таке скупчення вказаних околицях маємо єдині в Чорногорії оселища карбонатів, що є рідкісним явищем для Українських Карпат.

У масиві Чорногори найзнаменитіші місця збереження рідкісних рослин знаходяться на стрімких схилах Петроса, на скелях Шпиці, у масиві Бребенескула разом із сусідніми котлами Гаджини і Кізіх Улогів, а також на схилах Піп-Івана.

На схилах Петроса та його найближчих околицях маємо єдині в Чорногорії оселища солодушки гірської (*Hedysarum hedysaroides* (L.) Schinz. et Thell.),

сосюреї Порца (*Saussurea porcii* Degen), мінуарції весняної Джерарда (*Minuartia verna* (L.) Hiern ssp. *gerardii* (Willk.) Hayek). Останнє оселище перетинає стежка, якою туристи сходять із вершини Петроса до перевалу Германеска. У минулому угорські ботаніки – Леопольд Ваґнер та Антал Маргіттай, а також ряд чеських природознавців зазначали для цих місць ряд оселищ надзвичайно цікавих видів, які в повоєнний час уже не вдалося відшукати. У 1920-х роках на тих схилах польські ботаніки – Тадеуш Вільчинський і Піотр Вісьневський обстежили вже в стадії вимирання популяцію білотки альпійської, яку в повоєнний час уже ніхто не зміг побачити.

У масиві Говерли, з-поміж багатьох оселищ заслуговує на увагу оселище первоцвіту Галлера (*Primula halleri* Honck.), розташоване на схилах північного котла (виявлене майже одночасно угорським ботаніком Леопольдом Ваґнером і польським – Гуго Запаловичем), а також очевидно єдина в Українських Карпатах популяція східно-південнокарпатського підвиду кортузи Маттіолі (*Cortusa matthioli* L. subsp. *pubens* (Schott, Nyman & Kotschy) Jáv.), яку знайшов Тадеуш Вільчинський.

Далі в масиві Чорногори маємо більш-менш однакові види рослин, аж до Шпиць, де у відкладах чорногірського фліша зростає вміст карбонатів. Саме в місці з'єднання хр. Шпиці із головним гребенем Чорногори спостерігаємо появу видів, яких до цього часу не було – жовтозілля карпатське (*Senecio carpathicus* Herbach), сугайник Ключія (*Doronicum clusii* (All.) Tausch) і первоцвіт дрібний (*Primula minima* L.).

На скелях Шпиці здавна відомі оселища низки цікавих рослин. Тут збереглися рідкісні для флори Гуцульщини й загалом Українських Карпат види – крупка карінтійська (*Draba carinthiaca* Horpe), сосюрея альпійська (*Saussurea alpina* Degen), борщівник карпатський (*Heracleum carpathicum* Porc.), верба трав'яна (*Salix herbacea* L.) та ін. Лише на єдиній із вертикальних скель збереглося невеличке, єдине в Чорногорі оселище білотки альпійської (*Leontopodium alpinus* Cass.), яка, як зазначав Антоні Реман, зростала на скелях і під скелями Шпиць (!), а пізніше найвірогідніше була знищена туристами й місцевими жителями. В минулому на цих скелях зростали також солодушка гірська (*Hedysarum hedysaroides* (L.) Schinz. et Thell.) і дріада восьмипелюсткова (*Dryas octopetala* L.), але в післявоєнний час вони не були виявлені.

Дуже цікавим для ботаніків є масив Бребенескула – другої за висотою вершини Українських Карпат. На його схилах і в сусідньому котлі Кізі Улого збереглися фрагменти оселищ шолудивника Едера (*Pedicularis oederi* Vahl), уперше зазначені Гуго Запаловичем. Лише у 1991 р. під час мандрівки гребенем Чорногори польському ботанікові Піотру Шуцькому вдалося виявити єдине в Українських Карпатах оселище каліантемума коріандролістого (*Callianthemum coriandrifolium* Reichenb.), яке протягом останніх років значно збільшилося з причини заборони випасання овець у тій частині Чорногори. Надзвичайно цікавими є розташовані поряд із Бребенескулом котли Гаджина і Кізі Улоги. У Гаджині зростає, очевидно в єдиній у межах Українських Карпат популяції ломикамінь айзовидний (*Saxifraga aizoides* L.). У міжвоєнний час в Кізіх Улогах були виявлені єдині для України оселища ломикаменя супротивнолистого (*Saxifraga oppositifolia* L.) і верби сітчастої (*Salix reticulata* L.), яких теж пізніше не вдалося віднайти й очевидно вони стали жертвою тривалого випасу овець у тих котлах.

Цікавими також є вершина й схили Піп-Івана в масиві Чорногори. На вершині зростає надзвичайно рідкісний ломикамінь висхідний (*Saxifraga adscendens* L.), а на схилах ще низка інших видів, які є незаними в інших частинах Чорногори.

Мармароські гори* різняться від інших масивів Гуцульщини більшим поширенням кристалічних і карбонатних порід. Цим гірським масивом проходить

північна межа поширення низки видів, які зростають у горах Румунії й не відомі з інших частин Українських Карпат. Тут серед інших трапляється роман карпатський (*Anthemis carpatica* (Wahlenb.) Bluff & Fingerh.), борідник щетинистий (*Jovibarba hirta* (L.) Opiz), мінуарція весняна гостропелюсткова (*Minuartia verna* (L.) Hiern. subsp. *oxypetala* (Woloszczak) Halliday), смілка Завадського (*Silene zawadzkyi* Herlich), дельфіній високий східнокарпатський (*Delphinium elatum* L. subsp. *nacladense* (Zapał.) J. Holub), орлики трансільванські (*Aquilegia transsilvanica* Schur), жовтушник Вітманна трансільванський (*Erysimum witmannii* Zaw. subsp. *transsilvanicum* (Schur) P.W. Ball), ломикамінь жовто-зелений (*Saxifraga luteoviridis* Schott et Kotschy), сосурея різноколірна (*Saussurea discolor* (Willd.) DC.), нігретела чорна карпатська (*Nigritella nigra* (L.) Reichenb. fil. subsp. *carpatica* (Zapał.) Teppner, Klein et Zagulski) та ряд інших.

Надзвичайно цікавими для природознавців є чисельні осередки вапнякової флори у масиві Ненески й на хребті Чорній Діл. Цікавою особливістю Чивчинських гір є майже повна відсутність сосни гірської (*Pinus mugo* Turra)

З-поміж регіонів Українських Карпат найцікавішим для ботаніків є масив Чорногори. Тут зростає понад 1000 видів і підвидів судинних рослин, із них 2/3 – у високогір'ї. Загальна чисельність видів флори високогір'я в межах Гуцульщини, згідно з нами підрахунками, становить приблизно 880 видів і підвидів аборигенних рослин, які відносяться до 310 родів і 76 родин.

Багато з них є реліктами різних геологічних епох, ендеміками та субендеміками, погранично-ареальними, а також рідкісними з причини їхніх біологічних особливостей або ж різних форм впливу людської діяльності.

Питання ендемізму флори Східних Карпат розробляли Богуміл Павловський, Володимир Чопик, Костянтин Малиновський, Степан Стойко, Лідія Тасенкевич, Богдан Земанек й багато інших дослідників. Згідно з підрахунками С. Стойка і Л. Тасенкевич, лише в Українських Карпатах зростають 89

ендеміків, серед яких загальнокарпатських – 21, західно-східнокарпатських – 12, східно-південнокарпатських – 22, східнокарпатських – 34 види й підвиди. Серед гірських масивів Гуцульщини найбагатшими за кількістю ендемічних видів є Чивчинські гори – 56 таксонів, Чорногора – 51, Свидовець – 40, Мармароські гори – 33. Біднішими на ендеміки є Горгани – 21 таксон. Типове високогір'я Східних Карпат із великим набором високогірних видів розпочинається масивом Свидовця й Чорногори і простягається до Мармароських гір. Через ці масиви проходить північно-східна межа поширення низки високогірних елементів, які мають східнокарпатський або ж східно-південнокарпатський ареал.

Збільшення ендеміків у південно-східній частині Українських Карпат пов'язане насамперед, із максимальними висотами гір, давньольодовиковим рельєфом

й, як наслідок, великою різноманітністю умов зростання, а також із виходами карбонатів у масиві Свидовця, Чорногори (локально в масивах Петроса, Туркула, Шпиць, Піп-Івана), Мармароських гір (Ненеска, Гнетеса, Чорний Діл) й кристалічних порід – у Мармароському масиві. Саме через два останніх масиви проходить північна межа поширення багатьох східнокарпатських та східно-південнокарпатських ендеміків, а також східно-південнокарпатсько-балканських субендеміків. Слід зазначити, що Мармароські гори з причини їхнього тривалого прикордонного розташування є менше дослідженими, ніж інші регіони Гуцульщини.

Серед ендеміків найбільшої уваги заслуговують східнокарпатські ендеміки – молочай карпатський (*Euphorbia carpatica* Wołoszczak), борщівник карпатський (*Heracleum carpaticum* Porc.), борщівник європейський трансільванський (*Heracleum sphondylium* L. subsp. *transsilvanicum* (Schur) Brummitt), медунка Філярського (*Pulmonaria filarszkyana* Jáv.), сосюрея Порца (*Saussurea porcii* Degen), волошки – мармароська (*Centaurea maramarosiensis* (Jáv.) Czerep.) і фрігійська карпатська (*Centaurea phrygia* L. subsp. *carpatica* (Porc.) Dostál) та інші, або ж ті, які поширені лише в українській частині Східних Карпат – жовтеці – Кладна (*Ranunculus kladnii* Schur) і Малиновського (*Ranunculus malinovskii* A. Jelen. et Derv.-Sokol.), армерія покутська (*Armeria pocutica* Pawl.), ?оролиця Раціборського (*Leucanthemum raciborskii* M. Pop. et Chrshan.), тонконіг Ремана (*Poa rehmannii* (Ascherson et Graebner) Wołoszczak).

Цікавою є історія знаменитої армерії покутської (*Armeria pocutica* Pawl.). ?андруючи долиною Чорного Черемоша влітку 1935 р., Богуміл Павловський та Юзеф Мондальський виявили в присілку Топільче невідому до того часу рослину. Після опрацювання гербарного збору Б. Павловський зробив опис нового для науки виду. У післявоєнний час багато ботаніків – спеціалістів та любителів – робили спроби віднайти армерію покутську на зазначеному місці, але поки-що слідів цієї легендарної рослини віднайти не вдалося. Єдиним доказом її існування є гербарні збори, які зберігаються в Інституті ботаніки ім. В. Шафера Польської академії наук у Кракові.

До ширших за ареалом східно-південнокарпатських ендеміків належать смілка поникла сумнівна (*Silene nutans* subsp. *dubia*), жовтець карпатський (*Ranunculus carpaticus*), жовтяниця альпійська (*Chrysosplenium alpinum* Schur), будяк Кернера (*Carduus kernen*) та ін.

Серед загальнокарпатських ендеміків на Гуцульщині зростають біля 30 таксонів, серед яких верба Китайбеля (*Salix kitaibeliana* Willd.), мінуарція весняна Джерарда (*Minuartia verna* (L.) Hiern subsp. *gerardii* (Willd.) Fenzl), грушанка карпатська (*Pyrola carpatica* Holub & Krísa) та ряд інших.

Приблизно 60 видів флори Гуцульщини є аркто-альпійськими. Найвідомішими серед них є верба альпійська (*Salix herbacea* L.), родіола розова (*Rhodiola rosea* L.), дріада восьмипелюсткова (*Dryas octopetala* L.), ління північна (*Linnaea borealis* L.), шолудивник Едера (*Pedicularis oederi* Vahl).

Серед погранично-ареальних видів особливу цікавими для досліджень є також альпійські, ареал яких охоплює гори Середньої та Південної Європи й які

Турлич Коха (фото Ю.Н.)

в Українських Карпатах зростають на північно-східній межі свого поширення. Лише у високогір'ї Українських Карпат таких видів біля 70. Найрідкіснішими є верба туполиста (*Salix retusa* L.), каліантемум коріандрolistий (*Callianthemum coriandrifolium* Rchb.), молодило гірське (*Sempervivum montanum* L.), ломикамінь моховидний (*Saxifraga bryoides* L.), соподушка гірська (*Hedysarum hedysariodes* (L.) Schinz & Thell.), ласкавець довголистий (*Bupleurum longifolium* L.), сверція багаторічна (*Swertia perennis* L.), білотка альпійська (*Leontopodium alpinum* Cass.) та ін.

Загрозу для оселищ рідкісних рослин становлять:

1. **Лісогосподарська діяльність**, при якій знищенню підлягає також трав'янистий покрив. Багато дослідників зазначали, що лісогосподарські роботи не можуть проводитися на верхній межі смрекових лісів, які, разом із субальпійським криволіссям, виконують важливу екологічну роль, зокрема протилавину. Слід зазначити, що на території природоохоронних резерватів на деяких ділянках проводиться активна охорона. Всупереч загальній стратегії резервату ці луки щорічно скошують для збереження оселищ рослин, які там зростають. В іншому випадку луки підпадут під вплив заростання лісом.

2. **Полонинське господарство**. Після тимчасового зменшення поголів'я овечих отар протягом останнього часу спостерігаємо тенденцію до поступового його збільшення й також до почастивання випадків випасу на заповідних територіях. Окрім цього, перегони овець у субальпійському поясі знищують угруповання субальпійського криволісся й рододендрону, а на кам'янистих схилах – рідкісних скельних видів. У результаті проводжуваних протягом останніх років комплексних досліджень полонинського господарства в Українських Карпатах серед найактуальніших завдань нам бачиться впорядкування випасу, зокрема у зонах регульованого господарського використання природоохоронних резерватів він може проводитися виключно для потреб місцевого населення.

3. **Рекреаційна діяльність**, яка в більшості випадків є слабо контролюваною службами резерватів. Для цього необхідним є створення системи контролюваних туристичних маршрутів, які б не проходили через найцінніші центри біорізноманіття. У міжвоєнний і післявоєнний часи була розроблена система туристичних маршрутів, які мало сприяли піднесенню екологічної свідомості серед туристів.

4. **Збирання корисних рослин** туристами й місцевим населенням, особливо з лікувальною метою, менше – для висаджування на присадибних ділянках. Найбільше знищують саме лікувальних трав. Викопування для спроб перенесення рослин найбільше загрожує видім ломикаменів (*Saxifraga* L.), первоцвіту дрібному та ін.

5. **Знищення рослин на букети**, особливо весною. Найбільше ця загроза стосується рододендрона миртолистого (*Rhododendron myrtifolium* Schott & Kotschy), підсніжника білосніжного (*Galanthus nivalis* L.), шафрана Гейфеля (*Crocus vernus* (L.) Hill), тирличів – піренейського (*Gentiana laciniata* Kit.) і безстеблового (*Gentiana acaulis* L.).

Серед гірських масивів Гуцульщини найкраще дослідженою є Чорногора. Основним поясненням цього є віддавна розташовані тут дослідні станції, перша з яких – на полонині Пожижевській – була закладена ще в 1899 р. Як бачимо з цього нарису, найцікавішими є рослинність і флора високогір'я – субальпійського та альпійського поясів, де зосереджені багато рідкісних і зникаючих видів рослин. Найчастіше угруповання, до яких входять ендеміки, релікти, рідкісні й загрожені види, знаходяться на скелях і скельних місцях, а також у давньоольодовикових котлах, саме в місцях, які є важкодоступними для овець, а також і туристів.

Віддавна на Гуцульщині багато рослин використовували місцеве населення й приїжджі туристи, а з часом ці рослини стали предметом торгівлі. На Гуцульщині

в народній медицині і ветеринарії використовували багато рослин, відомих зрештою і в інших регіонах. Усі гуцули, й не лише знахарі, знали лікувальні рослини, особливості їх збирання та приготування. Віддавна на Гуцульщині збір лікувальних рослин відбувався на свято Івана Купала (7 липня). Серед найвідоміших лікувальних рослин гуцули знали арніку гірську (*Arnica montana* L.), тирличчі – жовтий (*Gentiana lutea* L.) і крапчастий (*Gentiana punctata* L.), родіолу розову (*Rhodiola rosea* L.), чебрець альпійський (*Thymus alpestris* Tausch ex A.Kern.), стародуб альпійський (*Laserpitium alpinum* Waldst. & Kit.), дягель лікарський (*Angelica archangelica* L.), а також ісландський мох (*Cetraria islandica*), місцева назва якого – "грань". Із різних джерел, як з літератури, так й зібраної під час мандрівок усної інформації, знаємо ще й про інші види, які застосовували в народній медицині, але протягом останнього століття спостерігаємо поступову втрату цих знань.

Фауна

Гуцульщина, як і всі Українські Карпати, у порівнянні з іншими, зокрема рівнинними територіями, відзначається досить багатою фауною. Причиною цього є насамперед менша густина заселення цієї території. Великі лісові масиви й широкі полонинські простори створили добрі умови для збереження низки видів тварин, які вже не трапляються в інших, сусідніх регіонах.

Останнім етапом у формуванні фауни Гуцульщини відбулося вже у післядовиковий період, а зміни видів й діапазону їхнього вертикального розташування були результатом глобальних кліматичних змін. Протягом кількох останніх століть, від часу інтенсивного заселення території Гуцульщини, зі збільшенням чисельності населення відбулося збіднення тваринного світу, зокрема це стосується великих ссавців та ряду птахів, які для проживання потребують великих, позбавлених забудов територій.

Інтенсивні дослідження фауни Гуцульщини розпочалися лише в середині XIX ст. Протягом останніх 150 років були проведені менш чи більш детальні дослідження практично усіх груп фауни, але найбільшого зацікавлення удостоїлися комахи й різні групи хребетних тварин.

Тирлич жовтий
(фото Ю.Н.)

Одним з перших дослідників, який провів детальні дослідження фауни, був Маріан Ломницький, якому належить схема вертикального розподілу тваринного світу цієї частини Карпат. З австрійського періоду найвідомішими є праці Юзефа Бонковського, М.А. Барті, Юзефа Дзендзелевіча. Саме останній із них, а також М. Рибінський подали інформацію про виявлення в масиві Чорногори нових для науки видів безхребетних – *Trechus fontinalis* і *Rhyacophilla furcata*.

Із міжвоєнного періоду відомі зокрема дослідження Ядвіґи Волошинської, Бенедикта Фулінського, Владислава Бурчинського, Юзефа Фудаковського, Любомира Саґана та багатьох інших дослідників. Слід зазначити, що в 30-х роках ХХ ст. в Чорногорі були проведені комплексні дослідження з ціллію інвентаризації території запроектованого парку народowego (національного парку). Зокрема під керівництвом Ю. Фудаковського детально досліджені кілька груп безхребетних.

У післявоєнний період фауністичні дослідження були проведені в багатьох місцях Гуцульщини, однак найдетальніші праці стосуються природно-заповідних територій, зокрема Карпатського біосферного заповідника (КБЗ), Карпатського національного природного парку (КНПП), а протягом останнього часу – Природного заповідника „Горґани”.

Для туристів, мандруючих горами Гуцульщини, найбільше цікавлять саме хребетні тварини.

Серед риб найвідомішою є форель струмкова (*Salmo trutta m. fario*). Окрім неї, в холодних водах гірських рік трапляються бабець звичайний (*Cottus gobio*), хариус європейський (*Trymallus trymallus*), голянь звичайний (*Phoxynus phoxynus*), лосось дунайський (*Hucho hucho*) та деякі інші. Незважаючи на те, що вилов форелі є забороненим, цей вид є основним об'єктом лову на всій території Карпат. Багато особин форелі гине під час ходу на нерест у верхів'я рік та потоків.

Серед земноводних найбільшої уваги заслуговують досить рідкісні види – саламандра плямиста (*Salamandra salamandra*), жаба прудка (*Rana dalmatina*), а також тритони – карпатський (*Triturus montandoni*) (ендемік Карпат) і гірський (*Triturus alpestris*). Усі вони занесені до „Червоної книги України”.

Серед плазунів у горах Гуцульщини досить звичними є вуж звичайний (*Natrix natrix*), мідянка (*Coronella austriaca*), а також гадюка звичайна (*Vipera berus*), яка в горах трапляється у трьох формах – чорній (найчастіше), сірій і надзвичайно рідко – в червонуватій. Гадюки останньої форми, за переконанням гуцулів, володіють магічною силою.

В урочищі КБЗ Кузій, що біля Рахова, а також у Вижицькому національному парку трапляється рідкісний вид земноводних – полоз лісовий або ж ескулапів (*Elaphe longissima*), який занесений до „Червоної книги України”. Є інформація про зустрічі поодиноких особин цього виду полоза і в інших місцях Гуцульщини, зокрема в Чорногорі, але вона потребує підтвердження.

Багатою є орнітофауна Гуцульщини. На даний час маємо досить точні дані стосовно кількості видів птахів на заповідних територіях: у КНПП зареєстровано понад 100 видів, у Чорногірському масиві КБЗ – біля 80. У Природному заповіднику „Горґани” фауна птахів представлена 85, а у Вижицькому національному природному парку – 127 видами.

Серед цього списку слід звернути увагу на найрідкісніші види птахів, занесених до „Червоної книги України” – лелека чорний (*Ciconia nigra*), підорлик малий (*Aquila pomarina*), орел-беркут (*Aquila chrysaetos*), пугач (*Bubo bubo*), сич волохатий (*Aegolius funereus*), сичик-горобець (*Glaucidium passerinum*), сова довгохвоста (*Strix uralensis*), корольок червоноголовий (*Regulus ingicapillus*).

Серед фауни птахів Чорногори та Мармароських гір виявлений надзвичайно рідкісний вид навіть для малозаселених територій – сокол-сапсан (*Falco pere-*

grinus). У найсуворіших екологічних умовах високогір'я трапляється завирушка альпійська (*Prunella collaris*). Протягом літнього періоду цей вид птахів гніздиться на скелях і скелястих схилах найвищих вершин Гуцульщини, зокрема в Горґанах, на Свидовці, в Чорногорі і Мармароських горах, а взимку перелітає на нижчі хребти й навіть на передгірські рівнини.

Ряд попередніх дослідників були переконані в тому, що фауна високогір'я на території Гуцульщини є досить бідною, але дослідження останніх літ показують протилежне. Зокрема, у високогір'ї Чорногори зареєстровані біля 40 видів птахів, серед яких переважаюча більшість гніздилися.

Фауна ссавців на території Гуцульщини є загалом типовою для високогірних масивів усієї карпатської дуги й охоплює види лісові та високогірні. Останні є дуже нечисельними. Зокрема, надзвичайно цікавими є два види дрібних ссавців – бурозубка альпійська (*Sorex alpinus*) і снігова полівка (*Microtus nivalis*, syn.: *Chionomys nivalis*). Перший вид – бурозубка альпійська – досить часто трапляється також і в смерекових, рідше – в букових лісах, натомість снігова полівка більше „прив'язана” до високогірної смуги. Цей ссавець уперше для території тогочасної Речі Посполитої був виявлений у липні 1932 р. у кількох котлах північно-східного схилу Чорногори, й це відкриття було справжньою сенсацією для тодішньої науки. Оселища снігової полівки відомі з найвищих вершин Горґанів, Чорногори і Мармароських гір, а пов'язані вони безпосередньо із заростями гірської сосни й рододендрона.

Основними представниками фауни ссавців у лісовому поясі на території Гуцульщини є олень благородний (*Cervus elaphus*), козуля європейська (*Capreolus capreolus*), дикий кабан (*Sus scrofa*), лисиця звичайна (*Vulpes vulpes*), заєць-русак (*Lepus capensis*), білка звичайна (*Sciurus vulgaris*), ведмідь бурий (*Ursus arctos*), вовк (*Canis lupus*), кіт лісовий (*Felis silvestris*), рись (*Lynx lynx*), куниця лісова (*Martes martes*), горностай (*Mustela erminea*), видра річкова (*Lutra lutra*), борсук звичайний (*Meles meles*), норка європейська (*Mustela lutreola*). В основному, в закарпатській частині Гуцульщини, в невеликих печерах природного й техногенного походження селяться ряд видів кажанів. Усі вони знаходяться на різних ступенях загрози й тому підлягають охороні.

Цікавими є результати досліджень стосовно висотного розміщення ряду ссавців, які проводилися на території КНПП, й, згідно з якими горностай (*Mustela erminea*) зазвичай населяє висоти в діапазоні 500–1300 м н.р.м., норка європейська – 1000–1300, борсук звичайний – 600–1600, видра річкова – 850–1600 м, кіт лісовий – 1200–1500, рись – 700–1700, а ведмідь бурий трапляється на висотах 500–1600 м н.р.м.

Саламандра плямиста
(фото Г.М.)

Історія природничих досліджень

Віддавна Гуцульщини, й, зокрема Чорногора, звертали на себе увагу багатьох дослідників, зокрема етнографів і натуралістів. Першим природознавцем, який відвідав Гуцульщину й опублікував свої нотатки про природу цієї частини Карпат, був геолог, професор Львівського університету, Бальтазар Гакетт. Під час своєї

Арніка гірська (фото Ю.Н.)

мандрівки від відвідав оз. Шибене із запрудою, верхню частину долини Чорного Черемоша і Чивчинські гори, а пізніше перейшов на угорську сторону в долину Вишова. Однак, початок загального зацікавлення природою Українських Карпат, зокрема Гуцульщиною, бачимо лише в 60-х роках XIX ст. Більш, ніж через пів століття пізніше після Гакетта, в 1960 р. Гуцульщину відвідав Франц Гербіх, якому під час його мандрівок вдалося знайти багато рідкісних, невідомих до цього часу в Східних Карпатах рослин. Зокрема, серед дослідженої флори гори Ребра в масиві Чорногори вчений описав новий для науки вид рослин – жовтізілля карпатське (*Senecio carpaticus* Herbich). У цей же час під час мандрівок Чорногорою й сусідніми гірськими хребтами відомий польських зоолог Маріан Ломніцкі уперше склав для Українських Карпат схему вертикальної поясності.

Протягом другої половини XIX ст. у наукових часописах з'явилася велика кількість природничих публікацій, які стосувалися Східних

Карпат. У ті часи у тодішній Галичині почали виходити ряд наукових часописів, зокрема „Sprawozdania Komisji Fizjograficznej”, „Kosmos”, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego” та багато інших.

Серед найперших геолого-геоморфологічних досліджень, проведених у Чорногорі, слід відзначити праці П.Л. Джека і Дж. Хорна, а також С.М. Пауля і Е. Тейце з 1977 р. У процесі своїх досліджень вони прийшли до переконання, що на території Чорногори у свій час існувало зледеніння.

У праці С.М. Пауля і Е. Тейце уперше поданий опис моренних відкладів в ур. Заросляк під Говерлюю. Ця публікація започаткувала теорію давнього карпатського зледеніння, пізніше доповнену дослідженнями Еугеніуша Ромера, Генріха Гонсьоровського, Станіслава Павловського, а в повоєнний час – Гаврила Міллера, Платона Третьяка і Марії Кулешко.

Перші дослідження літології і рельєфу гірських масивів, а також високогірних озер на Гуцульщині провели Гуго Запалович, Маріан Ломніцкі, Леопольд Вайгель, Еугеніуш Ромер і Мауриці Гольдшляг. Леопольд Вайгель у „Пам'ятнику Товариства Татранського” подав перший детальний аналіз мінеральних джерел, а також озер Чорногори.

Із міжвоєнного часу відомі праці Ядвіги Волошинської, яка провела дослідження зоопланктону високогірних озер у масиві Чорногори.

Після цих перших досліджень спостерігаємо масове зацікавлення природою Східних Карпат. В другій половині XIX й на початку XX ст. дослідження рослинного покриву Покутських Карпат провели Гуго Запалович, Еміль Головкевич, В. Барчевський, Евстахій (Остап) Волощак, Антоні Реман, А.Ю. Сьледзіньскі, Юзеф

Вронські, Антогі Залевські та інші, менш відомі дослідники. А. Реману під час мандрівки Гуцульщиною уперше виявив оселище білотки альпійської (*Leontopodium alpinum* L.) на скелях Шпиці в масиві Чорногори.

Гуго Запалович, відомий польський дослідник опублікував, без сумнівів, епохальну працю для карпатської флористики під назвою „Szata roślinna gór Rokusko-Marmaroskich” („Рослинний покрив гір Покутсько-Мармароських”), яке вже протягом понад століття стало підручником для кількох поколінь дослідників. У цій монографії були подані місця зростання для 1013 видів із 400 родів судинних рослин із Гуцульщини та сусідніх гірських масивів (наприклад, Роднянських гір) у межах Східних Карпат. Окрім досліджень флори, Н. Запалович, як універсальний природознавець, проводив дослідження геологічних особливостей Чорногори, а також цікавився проблемою давнього зледеніння й його впливу на рельєф гірських схилів і долин. Протягом численних мандрівок Г. Запалович систематично досліджував гірську флору.

Натомість, Евстахій Волощак після перших своїх досліджень флори гірських масивів Гуцульщини провів по черзі дослідження на галицькому схилі Карпат, на основі яких провів межу між Східними і Західними Карпатами. У тодішніх часописах бачимо тривалу дискусію між Е. Волощакем і Г. Запаловичем, яка стосувалася походження флори Карпат, особливостей поширення та систематики флори.

Цікаві флористичні дослідження у закарпатській частині Гуцульщини були проведені угорським ботаніком Леопольдом Вагнером, якому на основі спостережень у масивах Свидовця, Чорногори і Мармароських гір вдалося знайти ряд цікавих оселищ надзвичайно рідкісних видів рослин, й деякі з них пізніше нікому не вдалося віднайти. Гербарій Л. Вагнера вже після його смерті опинився в Будапешті.

Найвідоміші географічні дослідження Гуцульщини, зокрема вертикального розподілу гірських екосистем, у часи перед першою світовою війною були проведені знаменитими географами – Антоні Реманом та Еугеніушем Ромером. А. Реман є автором першої великої праці з географії Карпат „Karpaty opisane pod względem fizyczno-geograficznym” („Карпати, описані під поглядом фізико-географічним”). Е. Ромер вже на початку своїх досліджень провів детальний аналіз давньольодовикового рельєфу в масиві Свидовця, а пізніше, на основі своїх багаторічних досліджень опублікував працю під назвою „Спроба морфометричного аналізу Східних Карпат”.

Після кількарічної перерви, спричиненої першою світовою війною, спостерігаємо великий поступ природничих досліджень, а також туризму на Гуцульщині. Окрім звичного зацікавлення дослідників гірськими масивом Чорногори, менше – Свидовця і Мармароських гір, у міжвоєнний час розпочалися дослідження і в Чивчинських горах.

Серед геологічних досліджень спостерігається розвиток досліджень Інституту геології ПАН у масиві Чорногори, які були проведені під керівництвом Богдана Сьвідерського, результатом яких, окрім численних статей в наукових часописах, є видана в 1936 р. „Geomorfologiczna mapa Czarnohory” („Геоморфологічна карта Чорногори”), а також капітальна монографія „Geomorfologia Czarnohory” („Геоморфологія Чорногори”).

Дослідження, які стосуються палеогеографії високогірних торфовищ, зокрема в Чорногорі і Чивчинських горах, провели Стефан Толпа, Григорій Козій, а незабаром після війни була опублікована праця Анджея Сьродоня про верхню межу лісу в Чорногорі і Чивчинських горах.

У передвоєнний час розпочав свої дослідження в Українських Карпатах Єжи Кондрацький, без сумнівів, найвідоміший польський географ XX століття, перші

дослідження якого стосувалися питання географічної приналежності тієї частини Карпат, що знаходяться між Прутом, Тисою і Черемошем. У міжвоєнний час, великою мірою після відбудови Ботанічно-рільничої станції на полонині Пожижевській відбувся великий поступ і проведенні флористичних досліджень, й не лише в Чорногорі, але й також на Свидовці, Мармароських горах і Карпатах Покутських.

На Свидовці, у закарпатських частинах Чорногори і Мармароських гір детальні дослідження були проведені відомим угорським дослідником Анталом Маргіттаєм, а також багатьма флористами тодішньої Чехословаччини – Карелом Домінім, Іваном Кляштерським, Францом Малохом, Владіміром Крістом та іншими.

На основі досліджень мікроклімату, ґрунтів і рослинного покриву в масиві Піп-Івана Мармароського вже у часи війни вийшла монографія Міхала Дейла „Plant, soil and climate of Pop Ivan” („Рослинність, ґрунти і клімат Піп-Івана”), яка за детальністю й точністю досліджень, проведений у високогір’ї Гуцульщини до сьогодні є неперевершеною.

У 1950 р. опублікована праця Г. Козія про палеогеографічні дослідження високогірних торфовищ, зокрема в Чорногорі і Чивчинських горах, а в 1958 р. – Василя Коліщука – про динаміку верхньої межі лісу.

З міжвоєнного періоду у сфері флористики найвідомішими є праці Теофіля Вільчинського, Франца Малоха, Пйотра Контні і Григорія Козія. У цей час на Ботанічно-рільничій станції, розташованій на полонині Пожижевській, а також на подібному дослідному полігоні на полонині Дрerdжова Прелука в околицях

Квасів, польські і чехословацькі дослідники проводили експерименти для покращення врожайності високогірних пасовищ, перші спроби яких ще раніше проводилися на вторинних полонинах в околицях Микуличина.

У міжвоєнний час дослідження рослинного світу Чорногори були проведені як для дослідження флори, так й для прикладних цілей, зокрема використання полонин для випасу худоби. Величезна праця була проведена на полонині Пожижевській та її філіалі, який у 30-х роках XIX ст. був в урочищі Завоєла під Ворохтою.

У Чорногорі і в Мармароських горах працював проф. Теофіль Вільчинський. У двох своїх статтях, опублікованих у часописах Музею ім. Дзедушицьких, він подав ряд сенсаційних знаходіть оселищ рідкісних і загрожених видів. У той ж час був опублікований його ж атлас „Roślinność pasma Czarohory” („Рослинний світ хребта Чорногори”) й ряд статей у наукових часописах. Чивчинські гори були цілком багаторічних досліджень проф. Богуміла Павловського, в результаті

Дягель лікарський (фото Ю.Н.)

яких були опубліковані дві великі праці. Окрім геоботанічних і флористичних досліджень, Б. Павловський розробив проект створення резерватів на усіх території Чивчинських гір.

Стосовно повоєнного періоду, то слід зазначити, що флористичні дослідження, окрім досліджень рослинних угруповань та видів рослин, були спрямовані на дослідження знім рослинного світу як під впливом провоздужаного полонинського господарства, так й зворотніх змін повернення до первісного стану. Подібні спостереження у даних час проводять у межах природоохоронних резерватів, де протягом останнього часу полонинське господарювання значно зменшене або ж цілком припинене.

Після другої світової війни й фактично до кінця 80-х років минулого століття, Гуцульщина, як й інші регіони тодішнього СРСР, були нмайже повністю закритими для закордонних дослідників. Лише протягом останніх кільканадцять років політична ситуація стала сприятливою для науковців з інших країн.

У 1995 р., наприкінці свого життя Чорногору знову відвідав Ежи Кондрацький, перші дослідження якого з питань регіоналізму гірських територій були проведені ще у передвоєнних роках. Протягом останніх років тут проводили своє дослідженнявідомі польські ботаніки – проф. Богдан Земанек, проф. Казімеж Жажицькі, л-р. габ. Юзеф Мітка та багато інших. Протягом останніх кільканадцять років Гуцульщина стала територією досліджень проф. Януша Гудовського з Інституту країн, що розвиваються Варшавського університету, етнографа та економіста традиційного господарства, великого знавця гір, автора праці „Ukraińskie Beskidy Wschodnie” („Українські Східні Бескиди”). У 1999 р. українсько-польською експедицією під керівництвом проф. Я. Гудовського провів комплексні дослідження

Полонинського господарства в Українських Карпатах, в результаті яких побачила світ велика монографія „Pasterstwo na Huculszczyźnie. Gospodarka, kultura, obyczaj” („Полонинське господарство на Гуцульщині. Господарство, культура, звичаї”). Розмови з пастухами в черговий раз підтвердили збереження в житті й культурі гуцулів багато цікавого, зокрема решток язичницьких вірувань, що ще раз підкреслює унікальність цієї частини Карпат й показує цей регіон дуже перспективним для дослідників, й не лише для натуралістів, але й істориків та етнографів.

Протягом останніх років побачили світ кілька монографій та велика кількість статей в наукових часописах. Найбільша увага була приділені Чорногорі як найвищому й найцікавішому з гірських масивів Гуцульщини. У 2006 р. за редакцією д-ра Матеуша Тролля з Ягеллонського університету появились двомовний фотоальбом „Czarnohora” („Чорногора”) і наукова монографія „Czarnohora. Przyroda i człowiek” („Чорногора. Природа і людина”). У цьому ж році опублікований туристичний атлас Кароліни Квецьень „Czarnohora”.

Гуцульщина як надзвичайно цікавий регіон, чекає наступних досліджень, як у сфері природничих наук, так й у сфері історій та етнографії. Поле для досліджень Гуцульщини є надзвичайно широким. Маємо всі підстави для того, що на територію Гуцульщини прийдуть дослідники, й не лише з України та Польщі, але й з інших країн, зокрема тих, які знаходяться в межах карпатської дуги. Лише спільними зусиллями науковців різних наукових шкіл можуть дати повну й об'єктивну оцінку цього, одного із найцінніших регіонів Карпат.

Науково-дослідні осередки

На Гуцульщині діють кілька відомих науково-дослідницьких осередків. Від 1899 р. на полонині Пожижевській функціонує дослідна станція (з невеликими перервами, викликаними війнами). На доцільність організації науково-дослідної

станції в Чорногорі вперше зазначив багатолітній голова Чорногірського відділу Товариства Татранського в Коломії Константин Сівіцький у 1896 р. Від самих початків, на полонині проводять також метеорологічні дослідження, у перші роки – лише протягом літнього періоду, пізніше й даних днів – постійні.

Після першої світової війни станція відбудували й у міжвоєнний період вона була у підпорядкуванні Державного наукового інституту сільськогосподарства в Пулавах (Państwowe Instytutu Naukowemu Gospodarki Wiejskiej w Puławach). Після чергового зруйнування в часи другої світової війни вона вдруге була відбудована в 1957-58 рр. У даний час – це Високогірний біологічний стаціонар Інституту екології Карпат НАН України (1429 м). На цій ж полонині, лише трохи вище знаходиться Сніголавинна станція «Пожижевська» (1450,8 м), на якій проводять постійна метеоспостереження.

Подібний дослідний осередок у 30-х роках функціонував на полонині Менчул Квасівський, на якому чеські дослідники проводили спостереження за мікрокліматом і ґрунтами. Відбудована в 1954 р. й у даний час це – Високогірний біологічний стаціонар Львівського національного університету (1235 м), який є відомим навчально-науковим осередком, де проходять практику студенти.

У долині Прута в місцевості Форещанка (975 м) (інша назва – «14 кілометр») від 1977 р. функціонує Чорногірський географічний стаціонар Львівського університету, яка також є відомим навчально-науковим осередком.

У кінці 30-х років минулого століття на вершині Піп-Івана була збудована Астрономічно-метеорологічна обсерваторія (Obserwatorium Astronomiczno-Meteorologiczne), ще відома як «Білий Слон», яка функціонувала у 1938-1941 рр. У даний час польські та українські наукові установи роблять спробу відбудови цієї знаменитої споруди.

Історія охорони природи

Перші в історичному плані дії, спрямовані для охорони природного середовища на Гуцульщині, були на зламі XVII–XVIII століть й стосувалися вони охорони лісів в урочищі Кузій у південно-східній частині масиву Свидовця, на спадаючих до долини Чорної Тиси схилах г. Темпа, де знаходилися цінні мисливські угіддя. Але справжня перша спроба надати справі охорони природи повноцінного правового значення відома в галицькій частині Гуцульщини лише на

початку XX ст., й була нею виголошена 15.XI. 1910 р. на форумі Галицького Сейму промова барона Юліана Бруніцького, який наголосив на потребі створення „принаймні двох більших резерватів у наших горах – очевидно в Татрах і в Чорногорі, а також кілька середніх і менших, а також забезпечення охороною найцінніших пам'яток природи”.

В 1912–1914 рр., перед самим початком I світової війни Угорський лісовий дирекції вдалося взяти під охорону найцінніші буково, ялицеві і смерекові праліси на пд-зах. схилах Говерли на площі 130 га, але війна затримала подальні дії в цьому напрямі.

Професори Вищої лісової школи у Львові Владислав Шафер (W. Szafer) і Стефан Соколовський (S. Sokolowski) розпочали у надлісництві Ворохта пн-сх. схилах Чорногорі реконостировочні роботи для встановлення на цій території природоохоронного резервату. Задум такого резервату в районі Говерли

появився у Львові Галицького лісового товариства і Товариства природознавців ім. Коперника. Це було гарним прикладом співпраці українських і польських лісників в справі охорони найцінніших територій у Карпатах. Але й ці старання були припинені через початок війни.

Але відразу ж після припинення військових дій 15.09.1919 р. Міністр релігійних віросповідань і громадської просвіти (Ministr Wyznan Religijnych i Oswiecenia Publicznego) видав розпорядження про охорону цінних об'єктів природи, в тому числі рородендрона миртолистого (*Rhododendron myrtifolium* Schott et Kotschy) і ломиноса альпійського (*Clematis alpina* (L.) Mill.). Приблизно у той ж час розпочалися теоретичні роботи з утворення 6 парків народових (Національних парків) на території Речі Посполитої, зокрема і в Чорногорі.

Невдовзі після закінчення війни Станіслав Соколовський підняв питання про створення резервату в групі Чорногори, для якого у 1921 р. Були вибрані лісові ділянки із найціннішими пралісами (140 га), а також високогірні луки (307,5 га) в масиві Данцера. Для розширення досліджень в Чорногорі була відбудовано також знищену в часи війни Ботанічно-рільничу станцію на полонині Пожижевській. Стараннями працівників станції заповідний режим був встановлений на верхових торфовищах поміж Брескулом і Пожижевською.

У 1926 р. в часописі „Ochrona przyrody” появилася стаття видатних тогочасних польських діячів у справі охорони природи під назвою „Szarna Hora jako rezerwat przyrodniczy”, у якій були представлені істотні аргументи стосовно створення великого природоохоронного резервату на території Чорногори. Це повинно було допомогти у врегулюванні туристичного руху, який уже в ті часи набув великих розмірів, до рівня, який становив загрозу для найцінніших природних ресурсів.

У 1929 р. Міністерство землеробства розширило площу резервату на північно-східному макросхилі Чорногори до 900 га. На початку 30-х рр. Надлісництво Ворохта розпочало роботу над відновленням заростей сосни гірської на схилах Данцера, які були знищені через діяльність фабрики олії жерепи.

У цей ж час діячі охорони природи почали надсилати протести проти діяльності фабрик жерепової олії, які функціонували в 1912–1914 рр. На схилах Данцера, а пізніше – на полонині Маришевській. Після численних протестів, яка протее залишилися без реакції, Фабрики на щастя були знищені самою природою. Одну з них зніс селевий потік у вересні 1928 р., а друга сама завалилася після великого снігопаду.

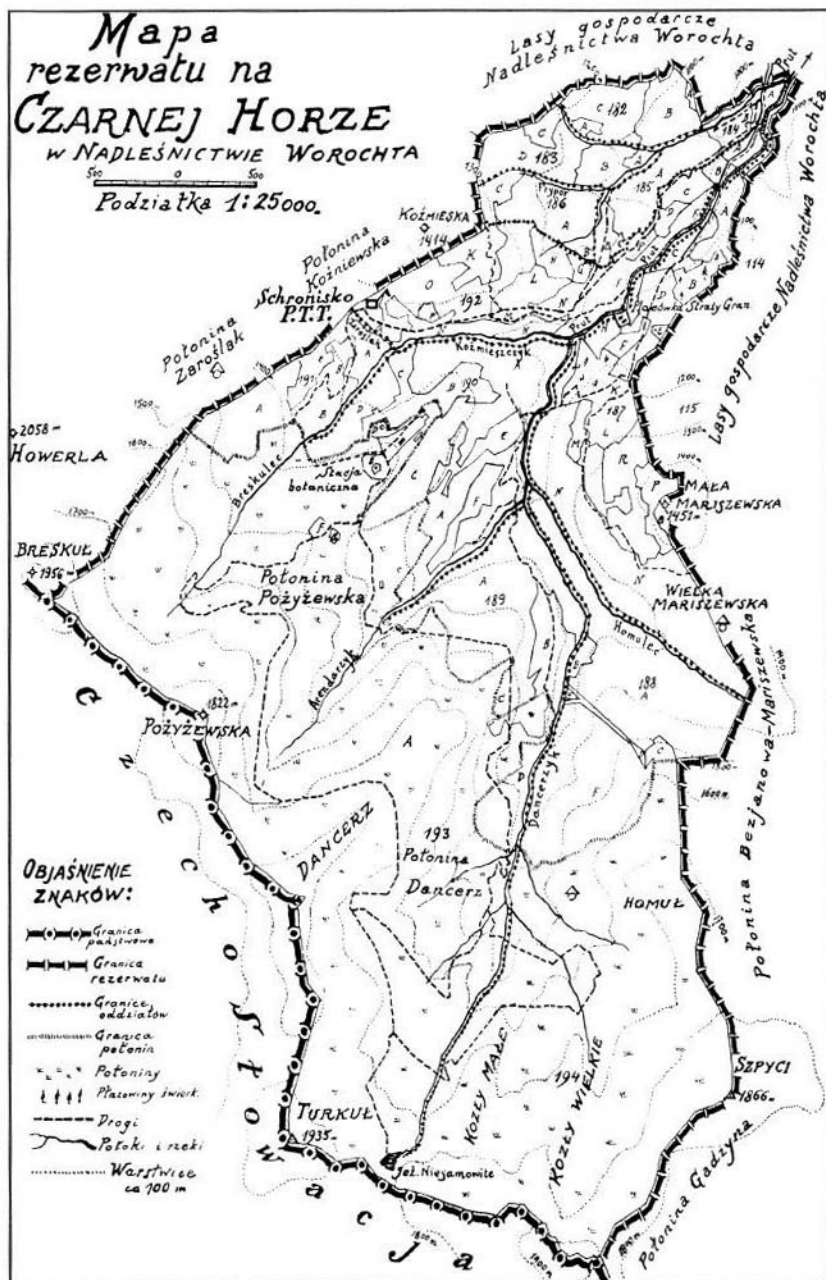
У 1927 р. На IX з'їзді Державної Ради охорони природи (Państwowa Rada Ochrony Przyrody) Владислав Шафер звернув увагу на доцільність співпраці з Чехословаччиною для створення великого природоохоронного резервату в Чорногорі, який би мав ранг Парку Народового. Раніше подібний задум такого міжнародного резервату появилася у 1924 р., його авторами були: з польської сторони – Валері Гоетель, а з чехословацької – Карел Домін.

Сон білий (фото Ю.Н.)

Mapa rezervatu na CZARNEJ HORZE W NADLEŚNICTWIE WOROCHA

Podziałka 1:25000.

У цьому ж році (13-14 грудня) у Кракові відбулась конференція науковців Польщі, Чехословаччини та Румунії з питань співпраці у справі охорони природи на прикордонних територіях, учасники якої, крім чорногірського, запропонували створити ще 4 прикордонні національні парки, зокрема один з них у районі гір Піп Іван Чорногірський, Стіг і Чивчин, де у той час сходились кордони цих трьох країн. Створення на той час великого трилатерального (за сучасним терміном) резервату стало б вагомим, прогресивним поступом у теорії та практиці природоохоронної діяльності, але насправді ця ідея так і залишилась на папері.

Але найцівіший проект з'явився у резолюції конференції, яка відбулась в 1929 р. у Кракові. Там говорилося про започаткування співпраці в питанні охорони природи на прикордонних територіях для створення трилатерального резервату в районі Піп-Івана, Стога й Чивчина, у місці, де сходяться кордони Речі Посполитої, Чехословаччини й Румунії. У той це був би перший такий резерват на земній кулі, але ця резолюція залишилась на паперах. На початку 1937 р. появилось розпорядження про створення комітетів охорони природи. Комітет у Львові охоплював воєводства: львівське, Станіславівське, тернопільське і волинське. Протягом 1936–1939 рр. відбулося кілька розширень резервату в районі Заросляка, Гомула та Великої Маришевської, так що до вересня 1939 р. площа запланованого Чорногірського парку народного ставила вже 1534,26 га. Окрім цього, полонини Пожижевська і Данцер мали статус часткового резервату, де під контролем Ботанічно-рільничої станції проводився випас худоби для збереження там традиційного господарювання.

У 1930-х рр. на основі систематичних досліджень Чивчинських гір проф. Богумілом Павловським були визначені найцінніші ділянки цього гірського масиву для створення ряду резерватів для охорони флори й фауни. Б. Павловський запропонував чотири території для повної охорони: 1) Гнетеса – Паляниця – Команова; 2) Мочар на перевалі між Глистуватим і Прелуками; 3) острівні масиви зростання сосни гірської на Ротундулі разом із навколишніми лісовими масивами; 4) Мокринів Камінь; а також ряд (понад 20) об'єктів для встановлення там часткової охорони. На жаль, пропозиції цього видатного вченого не був прийнятий до уваги.

У цей ж час чехословацькі природознавчі розширили резерват на закарпатських схилах Чорногори й перед вибухом II світової війни уся територія південно-західного схилу Чорногори, яка знаходилася під охороною, становила понад 320 га. Окрім цього, у 30-х рр. XX ст. існував резерват у долині Кевеле на західних схилах Петроса, а в 1936 р. були створені два резервати на Свидовці – 1) в районі Близниці й Драгобрата, 2) в урочищі „Кузій”. Також були започатковані роботи над створенням резерватів „Петросул і Лазещина”, „Туркул”, „Гутин-Томнате” і „Чорна Гора”, але початок війни припинив ці старання.

У 1940 р. уряд тодішньої УРСР прийняв постанову про створення двох резерватів – „Чорногора” (68 тис. га) і „Гор'гани” (50 тис. га), але це у той час не вдалося здійснити.

Перецвіт дрібний
(фото Ю.Н.)

Недовго після закінчення війни, а саме 15 березня 1949 року, постановою Міністерства лісового господарства СРСР букові, смерекові та ялицеві праліси у верхів'ї Пруту оголошено цінними лісовими масивами (3,6 тис. га). Але, незважаючи на це, на цих територіях й надала проводили лісогосподарські роботи. Лише в 1955 році Станіславський облвиконком ухвалив рішення надати гірським лісам у верхів'ї долини Прута вищий охоронний статус.

Нарешті 12 листопада 1968 р. з'явилася постанова Ради Міністрів України про створення першого в західноукраїнському регіоні **Карпатського державного**

заповідника загальною площею 12 672 га, з них у масиві Чорногори – 7 938 га, в Угольці (південно-західна частина Горганів) – 4 734 га.

У 1980 р. Говерляньське і Високогірне лісництва, які в 1968–1980 рр. входили до складу КДЗ й на території яких найкраще збереглися природні та малотрансформовані екосистеми, увійшли до складу першого в Україні **Карпатського національного природного парку (КНПП)** площею 47,3 тис. га. До складу КНПП увійшла більша частина північно-східного схилу Чорногори, південно-східний сектор Горганів і північно-західна частина Покутсько-Буковинських Карпат вздовж долини Прута до Яремче. З часом, при упорядкуванні території КНПП до його складу приєднали ще 300 га пралісів і в даний час його площа становить 50,3 тис. га.

У даний час поділ на функціональні зони виглядає наступним чином: зона заповідного режиму – 11 286 га; зона: регульованого господарського використання – 27 304 га; зона: землі інших

землекористувачів – 11 713 га. Щодо кількості флори, то в КНПП зростають понад 1000 видів рослин, серед яких є 85 видів, що занесені до „Червоної книги України”. Серед фауни, то згідно з останніми даними, то на території парку зафіксовані 48 видів ссавців, 110 видів птахів, 11 видів риб, 6 видів плазунів і 10 видів земноводних. Серед тварин 32 види занесені до „Червоної книги України”.

У 1988 р. до Карпатського державного заповідника, який у масиві Чорногори залишився лише в межах Високогірного лісництва, були приєднані фрагменти пралісів, а також частина навколишніх полонин площею 8000 га.

У 1993 р. Карпатський заповідник отримав статус **Карпатського біосферного заповідника (КБЗ)** й тоді ж у масиві Чорногори до його складу увійшли усі полонини, розташовані від Рогнески до Туркула. У 1997 р. до Чорногірського масиву КБЗ у черговий раз було збільшено, приєднавши до нього велику територію закарпатській частині Чорногори, а також в кілька етапів приєднано частину масиву Свидовця (у масивах Близниці і Драгобрата), урочище „Кузій” і верхню частину долини Квасного у Мармароських горах. У даний час у закарпатській частині Гуцульщини знаходяться 4 масиви КБЗ – Чорногірський – 15369 га; Свидовецький – 8687 га, Кузійський – 4852 і Мармароський – 8492

Жовтець карпатський
(фото Ю.Н.)

га. За останнім впорядкуванням природно-заповідних територій (2002 р.) у КБЗ виризнують наступні функціональні зони: 1) заповідна; 2) буферна (перехідна); 3) антропогенних ландшафтів; 4) часткової охорони.

Флора КБЗ лише в межах Гуцульщини нараховує найменше 800–850 видів. Серед них біля 80 видів, які знаходяться у „Червоній книзі України”. У Чорногірському і Свидовецькому масивах зростає по приблизно 60 червонокнижних видів, у Мармароському – біля 40, й найменше – в Кузійському.

У 1997 р. до складу КБЗ увійшли кілька менших резерватів: Кевелівський і „Рогнеска” (створені у 1974 р. на площах відповідно 320,1 і 30 га), „Затінки і Тересянки” (із 1978 р., площа – 13 га), „Озеро Бребенескул”, „Рододендрон” (із 1969 р., 2,5 га) – на південно-західному схилі Піп-Івана Чорногірського. Високігорний біологічний стаціонар Львівського національного університету ім. І. Франка теж має статус резервату з 1990 р. Центральною частиною Свидовецького масиву КБЗ стала територія, яка від 1975 р. була оголошеною ботанічним заказником „Скелі Близниці” (площею – 30 га), створеним для охорони унікального кальцефільної флори, серед якої значаться єдині в Українських Карпатах оселища котячих лапок карпатських (*Antennaria carpatensis* Willd.), тирлича снігового (*Gentiana nivalis* L.), одні з небагатьох оселищ солодушка солодушкового (*Hedysarum hedysaroides* (L.) Schinz. et Thell.), астрарала південного Країни (*Astragalus australis* (L.) Lam. subsp. *krajinae* Domin) та ряду інших, надзвичайно рідкісних рослин.

Природний заповідник „Горгани”. Створений у 1996 р. на основі двох резерватів рангу заказників – „Джурджійський” і „Садки”, його площа становить 5344,2 га. Розташований у масиві Довбушанки (1754 м) у Високих Гор’янах. Біля половини його площі зайняті пралісами, серед яких значні площі зайняті кедровими лісами. Фауна хребетних представлена понад 150 видами. Ссавці представлені 47 видами, серед яких надзвичайно рідкісними є бурозубка альпійська (*Sorex alpinus* Sch.), снігова полівка (*Chionomys nivalis* Mart.), видра річкова (*Lutra lutra* L.), кіт лісовий (*Felis silvestris* Schreber), рись (*Lynx lynx* L.) та інші. Найбільше зареєстровано птахів – біля 85 видів, серед яких, зокрема, лелека чорний (*Ciconia nigra* L.), підорлик малий (*Aquila pomarina* C.L. Brehm), пугач (*Bubo bubo* L.). Земноводні представлені 8-ма видами, зокрема там трапляється саламандра плямиста (*Salamandra salamandra* L.), тритон альпійський (*Triturus alpestris* Laur.), а також ендемічний тритон карпатський (*Triturus montandoni* Blnggr). Окрім цього, на території заповідника відомі 6 видів плазунів і 10 видів риб. В межах цього резервату відомі 22 види рослин і 22 види тварин, які занесені до „Червоної книги України”. Серед найцінніших рослин слід відзначити ряд досить рідкісних видів орхідних.

Вижницький національний природний парк створений 1995 р. на територіях Вижницького й частково

Шавель альпійський (фото Ю.Н.)

Берегометського лісництва для охорони й раціонального проведення господарської діяльності в цінних із природної, історичної та етнографічної точки зору ландшафтах Покутсько-Буковинських Карпат. За територією Вижницький НПП є найменшим серед національних парків Українських Карпат – 7928,4 га. Його функціональне зонування виглядає наступним чином: заповідна зона – 2087,2 га, зона регульованої рекреації – 4886,8 га, зона стаціонарної рекреації – 8,6 га, господарська зона – 945,8 га.

Флора парку нараховує, згідно з останніми дослідженнями, 621 вид судинних рослин, 221 вид мохів, 51 вид грибів. Серед груп фауни: 41 вид ссавців, 127 птахів, 7 земноводних, 11 плазунів. Серед видів рослин і тварин, які значаться у „Червоній книзі України”, у Вижницькому НПП зареєстровані відповідно 34 і 23 видів. Серед найрідкісніших видів фауни 4 види значаться у „Бернській конвенції” і 8 видів у „Європейському червоному списку”.

Національний природний парк

„Гуцульщина” на площі 32271 га був створений у Покутсько-Буковинських Карпатах у 2002 р. Територія парку займає 36% Косівського адміністративного району на території кількох лісництв: Косівського, Пістиньського, Кобакського, Рожнівського, Кутського, Шешорського і Яблунівського. Основною метою створення парку було збереження природних ландшафтів, а також сприяння розвитку туристичної діяльності та інфраструктури. На території НПП „Гуцульщина” знаходяться близько 60 цікавих геологічних та гідрологічних об’єктів. Серед найцікавіших видів рослин тут зростають зокрема, арніка гірська (*Arnica montana* L.), пізноцвіт осінній (*Colchicum autumnale* L.), а також численні види орхідних. Із найцінніших видів тварин тут трапляється саламандра плямиста (*Salamandra salamandra* L.), гадюка звичайна (*Vipera berus* L.), а також численні види птахів і ссавців. У даний час в парку проводиться робота із вдосконалення функціонального зонування парку та

Купальниця саропейська
(фото Ю.Н.)

інвентаризація флори та фауни. На даний час у повному підпорядкуванні парку знаходиться лише 1706 га території.

У закарпатській частині Гуцульщини знаходиться ще 2 резервати загальнодержавного значення. Гідрологічний заказник „Апшинецький” створений у 1974 р. Біля витоків Чорної Тиси на північному схилі Свидовця, в районі перевалу Околе. Ботанічний резерват „Довгий Потік” був створений у 1975 р. на площі 75 га у масиві Свидовця на захід від с. Кваси для охорони тису ягідного (*Taxus baccata* L.), який у цій місцевості зростає на максимальній для себе абсолютній висоті.

На північно-західній межі Гуцульщини знаходиться ботанічний заказник „Тавпишівка” (424 га). Цей ботанічний резерват, який розташований в околицях

с. Бистриця (Рафайлова), створений у 1974 р. для охорони смерекових лісів із домішкою кедрової сосни (*Pinus cembra* L.). Окрім кедра, в резерваті зростають ще 5 червонокнижних видів, й серед них надзвичайно рідкісна журавлина дрібнопліва (*Oxycoccus microcarpus* Turcz. ex Rupr.).

Ландшафтний заповідник «Чорний Діл» (263 га) розташований на притилежному, від попереднього резервату південно-східному краї Гуцульщини. Був створений у 1980 р. на межиріччі Сарати й Білого Черемоша у Чивчинах.

На вапнякових скелях цього резервату знаходяться оселища унікальної флори, серед якої – понад 10 видів, занесених до „Червоної книги України”, зокрема білотка альпійська (*Leontopodium alpinum* Cass.), орлики трансільванські (*Aquilegia transsilvanica* Schur).

Ботанічний заказник „Урочище Тарниці” (62 га) розташоване в околицях Микуличина. Утворений у 1975 р. для охорони реліктового місцезростання сосни звичайної.

Гідрологічний заказник „Болото Глиставе” (0,5 га) створений у 1975 р. у Чивчинах на південному схилі полонини Глиставата в околицях Буркута для охорони найбільшого верхового торфовища Українських Карпат з унікальною оліготрофною флорою. На доцільність охорони цього торфовища Українських Карпат з оселищами сосореї Порціуса (*Saussurea porcii* Degen), осоки волотистої (*Carex paniculata* L.) і півників сибірських (*Iris sibirica* L.) вказував ще проф. Б. Павловський.

Дедропарк „Високогірний” (100 га) закладений у 1967 р. в околицях с. Бистриця (Рафайлова) в Горґанах, а в 1983 р. він отримав статус резервату. На території цього дендропарку висаджені біля 200 видів дерев і чагарників.

На території Гуцульщини знаходяться ще велика кількість резерватів місцевого значення, в яких охорона є чисто формальною.

Цей огляд історії охорони показує, що її сучасний стан є результатом величезної праці кількох поколінь чеських, польських, а також повоєнних радянських та українських природознавців. Бачимо, що найбільша увага в цьому плані приділялася Чорногорі, значно менше – масиву Свидовця й Мармароських гір з Чивчинами й найменше – Гринявським горам і Карпатам Покутсько-Буковинським. Протягом найближчого часу необхідно встановити заповідний режим масив Ненески і Стога у Мармароських горах, а також цінні оселища карбонатної флори на захід від Близниці в масиві Свидовця. Наступно, слід забезпечити повною охороною схили Петроса, а також котли Гаджини та Кізіх Улогів у Чорногорі, де й надалі проводиться випас худоби та овець. Ці дії повинні стати подальшими важливими кроками у справі охорони природи Гуцульщини.

Ломикамінь волотистий (фото А.В.)

Анджей Вельоха

Про Гуцульщину

Карта Гуцульщини

Незважаючи на понад двохсотлітній період у дослідженні Гуцульщини, однозначно її меж нам не вдалося виявити. Щоб не пропонувати читачам наступної версії проходження меж Гуцульщини, хочемо подати лише те, що до цього часу написали найвидатніші її дослідники.

Найпершою публікацією про гуцулів є стаття Кароля Мілевського з 1821 р., де це питання висвітлене дуже поверхово: „Гуцули жили на карпатському хребті від Польщі до угорського кордону. На схід їхні поселення простягалися аж до кордону волоського королівства, званого Буковиною”.

Очевидно, найперша поважна спроба вагомого опису поширення гуцульських поселень належить Івану Вагилевичу з 40-х років XIX ст. Він зазначає, що „улоговина, яка відділяє гуцулів від бойків-русинів, розпочинається в стрийській області й аж до Попаді – однієї з найнижчих вододільних вершин Карпат й простягається далі вздовж потоку Молодої та Лімниці у східному напрямку до Станіславівської області й містечка Сопотвин, біля Надвірної й Делятина, а далі до коломийської [області] обабіч Прута й Лючки до [місцевостей] Яблунів, Пустинь, Косів й аж до Кутів; далі переходить на Буковину аж по Серет, де тут ці території вже зайняті волохами. Як далеко по протилежній стороні Карпат на Угорщині їхні поселення сягають – точно не знаю”. Як бачимо, І. Вагилевич досить точно провів межу між гуцулами та бойками вздовж долини Лімниці. Теж досить зрозумілою є й північна межа, яка не дуже відрізнялася від тих, що її проводили пізніші дослідники. Важче виявити питання східної межі. Відомо лишень те, що гуцули проживають також і на Буковині йдесь над Серетом проходить їхня межа з волохами. Про угорську (закарпатську) сторону І. Вагилевич зазначає лише те, що знає, але стверджує, що й там мешкають гуцули.

Першим, хто спромігся зазначити всі гуцульські поселення, був Вінценці Поль. У його списку, опублікованому в 1847 р., подається перелік усіх населених пунктів, які він вважав гуцульськими.

„Гуцульські населені пункти на північних схилах Карпат (подані так, як в оригіналі – Ю.Н.):

Над Бистрицею: Зелена, Пасічна, Битків, Пнів'є, Надвірна (найзахідніше гуцульське поселення), Стримба.

У басейні Прута: Лойова, Делятин, Луг, Заріччя, Дора, Микуличин, Ямне, Ворохта, Яблуніця.

Над Ославкою: Білі Ослави, Чорні Ослави, Чорний Потік.

Над Лучкою: Березів Верхній, Березів Нижній, Теуча, Баян Свірська, Яблонів, Уторпи.

Над Пістинкою: Акришори, Космач, Брустури, Шешори, Прокурова, Пістин.

Над Рибницею: Ричка, Яворів, Соколівка, Бабін, Косів, Монастирсько, Москалівка, Город.

Над Чорним Черемошем: Жаб'є, Криворівня, Ясенів Верхній, Красноіла, Голови.

Над Білим Черемошем: Ферескуля, Ариньова [Гринява – ред.], Яблуниця, Довгополе, Полянки, Стебне, Перехресне.

Над поєднаним Черемошем: Барвінкова, Устеріки, Білоберезка, Хоройова [Хороцова – ред.], Розтоки, Рожен Великий, Тюдів, Рожен Малий.

Над Сучавою: Шипот, Извод, Секлетин, Бальтин [Палтин – ред.], Несенітул, Ульма, Руська, Ропочель.

Над Путилою: Плоска, Стронець, Путила, Шипот [очевидно, над Серетом – ред.], Бурсекуй, Дихтинець, Маренічени, Усть-Путила, Спертинець.

Над Білим Черемошем: Яблониця, Конятин, Спитки і Себна, Довгопіль.

Над поєднаним Черемошем: Росточе, Межибрід, Захареч".

Цей перелік, лише з незначними змінами, подав Поль до своєї праці „Rzut oka na róžnosne stoki Karpat” (*Погляд на північні схили Карпат*), яка вийшла друком у 1851 р. Під попереднього переліку він відрізняється кількома новими населеними пунктами. Там вже не подаються Шипот (над Серетом), Бурсекуй, Дихтинець, Маренічени та Усть-Путила, але з'явилися Петрошени, яких немає в списку 1847 р.

Найцікавішим, однак, очевидно є досить точний опис меж, які подані Полем у праці „Kilka rysów do opisania Huculów na Bukowinie” (*Кілька штрихів до опису гуцулів на Буковині*). Там написано так: „Межі [Буковинської Гуцульщини] можна описати наступним способом: від заходу – р. Білий Черемош, від її витоків й аж до поєднання з Чорним Черемошем під Стебним, далі Черемошем до містечка Вишніці вона відділяє буковинських гуцулів від їхніх братів, що проживають в коломийській області. Від півночі доходять вони фактично аж до містечка Вишніця та її околиць, від сходу межа проходить рікою Серет, від її витоків фактично до с. Берегомет, далі межа розширюється й проходить під с. Балтин [сьогоднішній – Палтин], долиною р. Сучави, звідси – руслом р. Бродина аж до її витоків. На півдні ці межі сягають витоків р. Молдави, Кирлібаби та Зібоу. На цій території проживають на Буковині гуцули й належать вони частково до давньої кімполінської околиці. Тут слід звернути увагу на те, що що Поль вказує саме на витки Кирлібаби, а не на місцевість, яка знаходиться фактично 30 км далі, біля устя потоку з цією ж назвою, що йому приписували ряд пізніших дослідників.

Пізніше Поль детально описав усі ці населені пункти, зазначені у вище представлених межах разом із присілками, подавши також кількість дворів і чисельність мешканців. Тут вже назви подані без помилок й немає там вже таємничого села Бурсекуй. Ця праця, яка з'явилася, імовірно, в 1857–1859 рр., є без сумніву першим детальним описом Буковинської Гуцульщини. Незважаючи на свою велику цінність, ця праця В. Поля пролежала в рукописному варіанті понад 100 років й була надрукована лише в 1966 р.

Поль не подав використаних ним критеріїв розрізнення ним гуцулів від негуцулів й очевидно, що вони не були ним добре опрацьованими. Однак його інтуїція ще й до сьогодні дивує. Для цього важливіми, а часто й єдиними, були географічні фактори, які змушували до специфічного господарювання, створюючи відмінності поміж, як він писав, „родами”. Якщо ж до уваги брали роль природних географічних бар'єрів, таких як гірські хребти або ж ріки, то, ймовірно, він їх значно переоцінював. На співпадіння етнографічних меж із природними можна було сподіватися лише в тих випадках, коли географічні межі були потужними ізоляційними бар'єрами. Тобто, як бачимо, географічні критерії можуть мати лише допоміжне значення. Поль застосовував також

своєрідні соціологічні критерії, коли, як сам писав, старався вияснити „як рід сам називається або ж як іншими називається”.

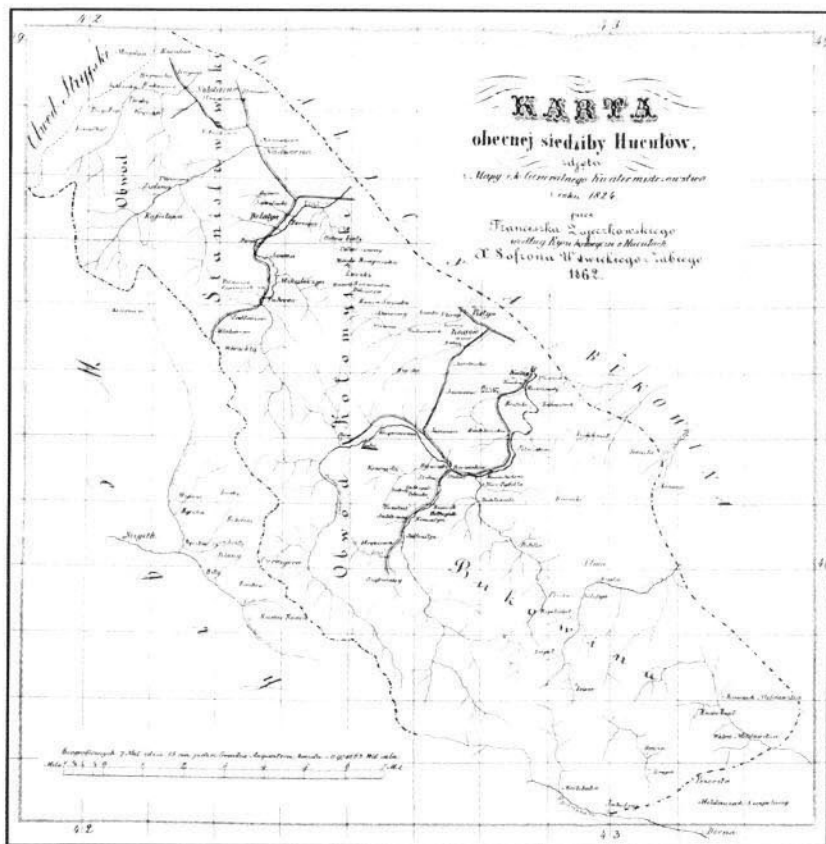
Наступний, не надто пізніший, опис Гуцульщини належить священику Софрону Вітвицькому, пароху із Жаб'є-Ільці, який у своїй праці під назвою „Rys historyczny o Huculanach” (*Історичний нарис про гуцулів*) (видає в 1863 р. і перевидана в 1873 р.) дотримувався подібних до Поля критеріїв: „Гуцули там знаходяться, де самі себе гуцулами називають, де ця назва трапляється й де їх інші гуцулами називають”. На перший погляд, це визначення є правильним і варте уваги. Але кількома абзацами далі це просте на перший погляд твердження С. Вітвицький сам собі заперечує. Як він зазначає, мешканці Пістиня чи Надвірної, незважаючи на те, що їхній одяг нічим не відрізняється від одягу мешканців рівнинних місцевостей, зазначають, що „... ми відносимося до гуцулів”. Вітвицький у цьому місці уникає аргументованого пояснення, чи то вони ще є гуцулами, чи вже ні, лишень зазначає, що „... очевидно, що первісно вони були гуцулами”, тим самим зазначаючи, що сьогодні вони вже ними не є. Приблизно в той ж самий час із подібною проблемою зустрівся один із найвідоміших поетів Гуцульщини – Юрій Осип Федькович – *nota bene* (тобто, *зверни увагу*) добрий знайомий Вітвицького, який, незважаючи на те, що вважав себе гуцулом, ходив у гуцульському вбранні, врешті-решт народився на Гуцульщині й писав гуцульські вірші, а як починав випитувати в сусідів, то виявлялося, що гуцулом він не є. Як бачимо, саме декларування ще не є достатньою умовою того, щоб бути гуцулом й воно не може також бути достатнім критерієм для визначення поширення їхніх поселень.

Священик Вітвицький пояснює це таким чином, що застосовує поняття „справжніх” чи „повноцінних” гуцулів, остеронь від, як слід догадатися, „несправжніх” чи „неповноцінних”. Нам це видається за дуже добру інтуїцію. Тим більше, якщо йдеться про етнографічні межі, зазвичай маємо справу з перехідними смугами, тобто територіями, де, зазвичай, схрещуються взаємовпливи різних груп і де різним чином проявляються риси сусідніх груп населення. На подібних територіях ми мали б мати справу з навіть напів- чи наче-четверть-гуцулами.

Тут слід зазначити, що й інші дослідники притримуються подібних поглядів у своїх працях. Наприклад, Емерик Турчинський 20 роками пізніше писав про це так: „Мешканці в долині Бистриці Солотвинської самі визнають, що вони не є справжніми гуцулами, а, згідно з ними, гуцули проживають далі на схід, біля Микуличина і Жаб'є; але, незважаючи на те, знають, що й вони до них належать, як ніби-то напів-гуцули”.

Вітвицький також зауважив, що Гуцульщина, це не лише села й „осідки”, де проживають гуцули, але також і полонини, де гуцули випасають своїх тварин. У своїй праці, окрім гуцульських сіл, він згадує також про гуцульські полонини, що були, як сам зазначає, „спокоєвною гордістю та маєтком гуцула”. Очевидно, що проведення межі поширення етнографічних груп гірськими територіями з відсутніми постійними поселеннями є питанням, насамперед, проблематичним і може тут опиратися найвірогідніше на приналежність тієї чи іншої полонини мешканцям якогось населеного пункту. У цьому випадку ніколи не можна спиратися на особистих спостереженнях, бо зазвичай більшість полонин у гуцулів були спільними.

Окрім розрізнення гуцулів на „цілковитих” і „нецілковитих”, священик Вітвицький також зазначає на зміни в часі меж території, заселеної гуцулами. Він пише: „А після цього гуцули, займаючи спершу найвищі наші вершини, були лише племенем якогось воєвничого народу, складаючись лише з кількох родин або фамілій, бо й до сьогодні існує усний переказ про те, що ніби-то в околицях Чорногори було лише 7 хат, де жили справжні гуцули”. Факт існування якогось

„центру” чи „серцевині” Гуцульщини згадує також багато інших дослідників, локалізуючи його то в районі Жаб’є, то в долині Білого Черемоша.

Згідно з Вітвіцьким, північно-східна межа Гуцульщини визначається наступними населеними пунктами – Черногузи, Бергомет, Лукавець, Мігова і Банилів Волоський. У долині Сучави знаходиться найдалі розташоване на схід село Руська. Від південного сходу, за Вітвіцьким, Гуцульщина обмежується селами Руська Молдавіца, Ватра Молдавіца, Рус не Баул (сьогодні – Палтіну), Біріза і Кирлібаба. Про південно-західний край Гуцульщини Вітвіцький пише лише те, що „... в Угорщині, тобто біля південно-східних Карпат, на протилежній від самої Чорногори стороні справжні гуцули мешкають у таких селах – Ясене, Богдан, Вавче, Луги, Поляни, Баня Руська, Рахів, Білий і Бичків аж до Сеготу”. Й цим уперше було окреслено закарпатську Гуцульщину.

До праці С. Вітвіцького, виданої в 1863 р., була додана карта, під назвою: *Карта сучасного поселення гуцулів, знята з Карти Генерального Квартермістровства з 1824 р.*, опрацьована Францішком Заячковським, лісничим з Явірника. Цій карті слід присвятити трохи уваги хоча б через те, що вона була найвірогідніше першою, чи однією з перших виданих карт Гуцульщини. Північна й східна межа, якою було зазначено поширення гуцульських поселень,

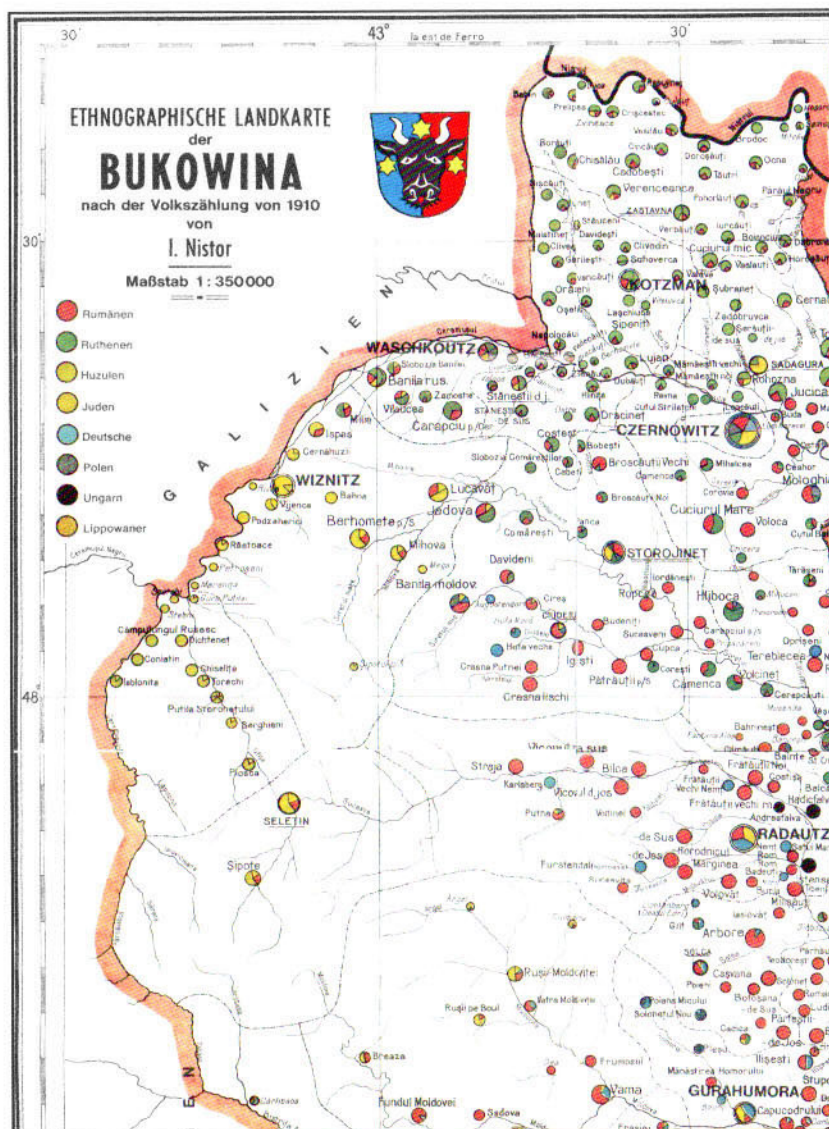
більш-менш співпадає з цією, яку подає Вітвіцький. На південному сході однак, до території Гуцульщини були приєднані Якобени і далі межа сягає до Пожорити. Можливо, через те в деяких працях зазначали, що в цих місцях Вітвіцький посунав межу Гуцульщини аж до Якобенів, однак цей населений пункт він не подає в своєму переліку гуцульських поселень. Він зазначає про те, що справді дехто вважає гуцульським населеним пунктом навіть Ватра Дорну, але він чітко цих поглядів не поділяє. Територія південно-західної Гуцульщини Вітвіцькому була добре знайома, так як перед прибуттям на парафію в Жаб'є він протягом якогось часу проживав у Кирлібабі.

Південна й західна межа на карті протягає так, як і межа Галичини й Угорщини, а саме вододільним хребтом Карпат, однак не охоплює тих населених пунктів на угорській стороні Карпат, які Вітвіцький вважав гуцульськими. Ці населені пункти на карті справді були позначені, але з багатьма помилками. Наприклад, Рахів був позначений у долині Рушкової Ріки. Ми не знаємо, як робилася ця карта, але чітко бачимо, що в ній є кілька суттєвих розбіжностей із текстом Вітвіцького.

Наступним дослідником, який вніс свій значний вклад у дослідження меж Гуцульщини, був австрієць Раймонд Кайндль. Однак у своїй найвідомішій публікації під простою назвою „Гуцули“, яка була видана у Відні 1894 р., він про межі Гуцульщини пише небагато. Північно-західну межу він описав так: „На заході межує з бойками, поселення яких знаходяться в околицях Сколе і Турки.“ Також він обмежив Гуцульщину північними схилами Карпат, зазначаючи, що на південній стороні вже мешкають верховинці. Цей висновок появився через те, що в цей час Кайндль, як сам признавав, добре знав лише буковинську Гуцульщину. Лише після чотирьох років своїх досліджень в 1898 р. він опублікував працю, в якій окреслив межі всієї Гуцульщини, особливо уточнивши її простягання на Буковині. У результаті, обмежуючи Гуцульщину північними схилами Карпат, він провів північно-західну її межу долиною „золотої Бистриці“ Надвірнянської. Однак Кайндль звертає увагу на те, що мешканців сіл у долині Прута гуцули, які проживали в долинах Черемоші, називали бойками й ця назва мала принизливий чи навіть презирливий відтінок.

Уже на початку ХХ ст. з'явилася монументальна праця Володимира Шухевича „Гуцульщина“. Однак, вона стосувалася головним чином галицької Гуцульщини й лише вносила деякі нові пропозиції до питання про межі. Наприклад, Шухевич звернув увагу на той факт, що не лише на гуцульсько-бойківській межі існують перехідні території, зайняті „напів-гуцулами“. Згідно з ним, у гмінах Тюдів, Шешори і Лютча населення знаходиться під таким ж самим впливом гуцулів, як і мешканців рівнини. Гуцули з сіл, що знаходяться на правдівій Гуцульщині, називають їх *перевідниками*. Він зазначає, що „їхні хати розташовані великими групами й мало хто мешкає поза центром села. У їхній говірці мало чужих слів, а віра в чари не є такою глибокою, як у справжніх гуцулів“. До книги була додана карта Гуцульщини, накреслена рукою самого автора. Згідно з нею, на північний захід гуцульські поселення сягають долини Бистриці Надвірнянської (Бистриця, Зелена). На півночі й північному сході межа проходить такими населеними пунктами, як Дора, Лучки, Баня Березівська, Березів Нижнів, Люча, Косів і Кути. На карті з населеними пунктами поза межами Галичини опинилися Біскія, Сергіє, Плоска, Яловічора, Сарата та Ілья (Шипот Сучави) на Буковині а також Лух в долині Білої Тиси і Коросмешо (Ясиня) – в долині Чорної Тиси, однак невідомо, чи автор уважав ці населені пункти гуцульськими.

Із цього ж приблизно часу походить також карта Буковини масштабу 1:350000, на якій графічним методом була подана етнографічна ситуація. Автор карти зазначив на ній місця проживання румунів, русинів, гуцулів, євреїв, німців,

поляків, угорців і ліпов'янів. Відокремлення гуцулів від русинів, як різних націй тут не є чимось винятковим і в цей час було звичним явищем. На цій карті можна досить точно простежити простягання межі Гуцульщини територією Буковини. Її отже, простягаючись від півдня, примежовими населеними пунктами є: (в дужках подані назви такими, як на карті): Кирлібаба (Cârlibaba), у ній 50% населення становлять німці, а також по 15% – румуни, євреї і гуцули, Біріза

(Breaza) – 55% гуцулів, Палтину (Rușii pe Boul) – 80% гуцулів і 20% – румунів, Руска Молдавіца (Rușii Moldovitei) – 50% гуцулів, 25% – румунів, 15% – євреїв, 5% – німців, Чумирна (Ciurmâna) – 85% гуцулів, а решта – румуни, Арджел (Argel) – 90% гуцулів, а решта – румуни, Шипот Серетський (Șipotul p/S) – 80% гуцулів, а решта – євреї, Меґа (Welyke) – лише гуцули, Мірова і Бергомет – 65% – гуцулів, а також: 25% – румунів, 10% – євреїв, Лукавач (Łukawiec) – 50% гуцули, Ваґна – лише гуцули та Іспас – 70% гуцулів, а решта – румуни. Натомість, у Банілові Молдавському (Banila moldov.) – (45% – румуни, 30% – русини, а решта – німці та євреї) і в Задовеї (Jadova) де зазначали 50% русинів, гуцулів уже немає загалом, бо їхнє місце займають русини. Також немає вже гуцулів в Стражі, де теж проживають лише румуни.

Одну з найцікавіших концепцій окреслення гуцульських поселень подав на сторінках „Верхів” Хенрик Гонсьоровський. Він не був етнографом, а, лише, як би в наш час назвати, краєзнавцем, проте Гуцульщину він пізнав так, як мало хто перед ним. Він уточнив ряд „характерних рис”, які стосувалися зокрема, говірки, одягу, способу життя та особливостей архітектури, якими він і вирізнях гуцулів з-поміж інших етнографічних груп. Зокрема, звернув увагу на „манти”

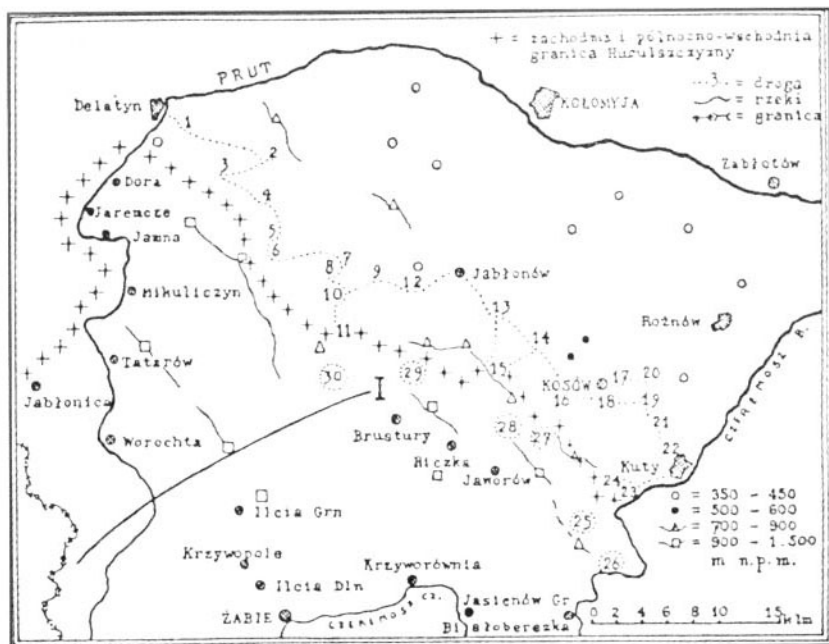
і „гуґлі”, пов’язані з верховою їздою, як повсякденним транспортним засобом. Гонсьоровський зазначив, що „як далеко серед гуцулів застосовується звичний транспорт верхи на коня, так далеко сягає використання мант і ґуґлів, й так далеко поширюється Гуцульщина; де ці явища зникають, там і знаходиться межа гуцульських поселень”. Однак, основною підставою формування відмінності гуцулів Гонсьоровський вважав спосіб господарювання, який мав вплив на вигляд гуцульських поселень. Керуючись цими критеріями, він накреслив карту Гуцульщини, яка охоплювала 61 населений пункт (у межах тодішньої Польщі) й складалася з центрів у долинах Черемошів, верхньої Рибниці й Пістинки, а також двох „островів” – у долині Прута, двох – у долині Бистриці Надвірнянської і одного – у долині Бистриці Солотвинської. Делятин, Яблунів, Пістинь, Косів і Кути знаходилися вже поза межами Гуцульщини. Гонсьоровський зазначав, що гуцули мешкають також і на Буковині, але нічого про них не писав, проте ж категорично не приєднував до цієї етнографічної групи мешканців південних схилів Карпат.

Зовсім іншої думки на цю тему був чеський етнограф Іржі Краль, який приблизно в той ж час проводив, очевидно, найдетальніші дослідження цієї частини Гуцульщини. Він вважав мешканців долин Чорної і Білої Тиси гуцулами. За його ж теорією, вони прибули на цю територію з північних схилів Карпат. Спочатку вони кожного літа приходили сюди на полонини, й з часом осідали, спочатку, очевидно, спонтанно, а пізніше під наглядом угорських урядників цих територій. Краль, який також досліджував традиційні зв’язки ряду полонин у масиві Свидовця й на південних схилах Чорногори із поселеннями в долинах, західну межу Гуцульщини на Закарпатті проводив долиною р. Шопурки, що бере свій початок у масиві Свидовця. Тобто, за Кралем, крайніми від заходу гуцульськими селами є Росичка, а також Косівська і Кобилецька Поляна, хоча останнє село сформувалося швидше як поселення робітників на лісових роботах. Від інших русинів, що мешкають у західній частині Закарпаття, яких Краль називав бойками, гуцулів відділяв клин румунських поселень (села Солотвино, Біла Церква, а також Апша Нижня й Середня). Ще в 20–30-х рр. XX ст. мешканці цих румунських сіл випасали свої отари на полонині Апецька, а також на Тодясці та Унгурясці в масиві Свидовця, поряд із гуцульськими отарами. Сумнівів щодо цього, ким вважати мешканців Білої і Чорної Тиси, а також Чушкової Ріки, не мав також Мечислав Орлович, який у виданому 1914 р. путівнику в розділі „Гуцульщина” зазначав, що „галицька Гуцульщина охоплює 40 ґмін, серед яких 24 знаходяться в Косівському повіті, 11 – у Печеніжинському, 5 – у Надвірнянському; також стільки ж ґмін знаходяться на Буковині; також по угорській стороні Чорногори у верхніх частинах басейну Тиси і Вишова розташовані кілька великих гуцульських ґмін – Ясіня (Körösmező), Руска Поляна (Navasmező), Богдан (Tiszabogdany), Криве (Oroszkő), Рахів і Рускова”.

Інший краєзнавець – Владзімеж Фішер – також вважав мешканців долини Чушкової Ріки за гуцулів. У своїх нотатках з мандрівки Угорщиною і Буковиною він писав, що „гуцули мешкають аж до ріки Вишов (Vissó), сіл Бистра і Рускова, які становлять [південну] межу заселення руським елементом /.../ тутешні гуцули дотепер носять переважно свій оригінальний, мальовничий стрій, лише трішки менш барвистий і пишний, ніж по галицькій стороні”.

На угорській карті Трансільванії, яка показує ситуацію з населенням у кінці XV ст., у долині Чушкової Ріки знаходиться острівне слов’янське заселення. З цього можна зробити висновок, що воно є таким ж давнім, як і на північній стороні Карпат.

Багато своєї праці етнографічним межам Гуцульщини присвятив також Оскар Кольберґ. Однак, по-перше, його погляди стосовно питання поширення гуцулів

Північно-західна межа Гуцульщини (за Я. Фальковським)

є перекрученням поглядів Вітвіцького, Вагилевича, Поля та інших дослідників, по-друге, вони залишалися в рукописному вигляді аж до 1970 р., тож можемо їх оминати.

Пізніше, в 1937 і 1938 рр. вийшли дві праці польського етнографа Яна Фальковського *Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. Dolinami Prutu, Bystrzycy Nadwórniańskiej, Bystrzycy Solotwińskiej i Łomnicy* (Західна межа Гуцульщини. Долинами Прута, Бистриці Надвірнянської, Бистриці Солотвинської і Лімниці) і *Północno-wschodnie pogranicze Huculszczyzny* (Північно-східна межа Гуцульщини). Матеріали до цих монографій дослідник збирав у 1937–1938 рр. під час проводжуваних у Карпатах досліджень, ціллю яких було, як писав Я. Фальковський, “викреслення точної, сучасної, етнографічної межі Гуцульщини”. Я. Фальковський провів західну межу долинами Прута й Прутця, з північного-сходу – лінією Заріччя – Ослави – Лючки – Березови – Акришори – Яблунів – Пістинь – Город – Косів – Малий Рожен, причому згадані населені пункти до Гуцульщини він не відносив. Окрім цього, Фальковський зазначив, що населені пункти, які знаходяться в долині Прута, були заселені гуцулами в результаті їхнього напливу з Космача на захід.

Окремі положення у встановленні меж Гуцульщини внесли мовознавці. Усі їхні праці, від Огоновського, продовжившись Мікльосічем, і Калужняким, Верхратським, Кобилянським, Яновим і Зілинським, спричинилися до дослідження Гуцульщини та встановлення її меж за лінгвістичними критеріями. Ці праці підсумував у своїй книзі Стефан Грабец, даючи водночас свою пропозицію у поширенні Гуцульщини, основу на проведених лінгвістичних дослідженнях. Слід зазначити, що його дослідження стосуються лише Гуцульщини в межах тодішньої ІІ Речі Посполитої, а межі він подав наступним чином:

„У визначених ним межах [Гуцульщини] знаходяться такі населені пункти:

у Косівському повіті: Бабін, Бєрвінкова, Білоберезка, Брустури, Хомчин, Хороцова, Черганівка, Довгополе, Дземброня, Ферескул, Голови, Город, Гринява, Яблониця, Верхній Ясенів, Яворів, Кобаки, Косів, Старий Косів, Красноіла, Криворівня, Кути, Старі Кути, Москалівка, Перехрестне, Пістинь, Полянки, Прокурава, Ростоки, Малий Рожєн, Великий Рожєн, Рожнів, Рибно, Ржичка (Річка), Слобідка, Смодна, Соколівка, Шешори, Стебне, Тюдів, Устеріки, Вєрбовець, Жаб'є;

у Коломийському повіті: Акрешори, Баня Березів, Березів Нижній, Березів Середній, Березів Верхній, Космач, Люча, Лючки, Текуча;

у Надвірнянському повіті: Битків, Делятин, Дора, Яблониця, Ямна, Яремче, Луг, Микуличин, Надвірна, Білі Ослави, Чорні Ослави, Пасічна, Пнів, Чорний Потік, Татарів, Ворохта, Заріччя (Біля Делятина), Зелена". Мовна межа Грабця є значно ширшою від етнографічної межі Фальковського. Окрім цього, Грабець відкинув тезу Фальковського про вторинне заселення долини Прута зі сторони Космача.

У виданій 1987 р. у Києві монографії „Гуцульщина” межах Гуцульщини надано дуже мало уваги. Після нічого не значущої інформації про дослідження Фальковського й ствердженню, що він не прийшов до правильних висновків, як найімовірнішою, поданий варіант В. Гнатюка з 1923 р. Однак, цей варіант не є настільки аргументованим, щоб заслуговувати на велику увагу. Для цього зокрема слід зазначити те, що невідомо чому саме Гнатюк був вибраний серед багатьох дослідників Гуцульщини. Напрошуються сумніви в тому, що він був великим спеціалістом із вивчення Гуцульщини, написавши, що „звично їх [тобто, гуцулів] поселення знаходяться вздовж долин рік і потоків". У кінці абзацу, присвяченого межах Гуцульщини, знаходимо лише такий його опис, який стосується межі XIX і XX ст.: „... на заході межа з бойками простягається вздовж ріки Лімниці й далі по закарпатській стороні витоками річок Берестянки й Турбата, річкою Тересвою й долиною Малої Шопурки до її впадіння в Тису. На півдні ця межа доходить до державного кордону". На півночі й північному сході від ріки Лімниці межа перетинає Бистриці – Солотвинську і Надвірнянську, охоплює село Пасічна, далі простягається через Делятин, Яблунів, Косів, Вижницю, Бергомет, Красноільськ й до кордону з Румунією." Оминувши недоліки цього опису, слід звернути увагу на те, що в межі Гуцульщини був приєднаний Красноільськ (Красну) – село, де на сьогодні мешкають лише румуни.

Підсумовуючи, слід зазначити, що, незалежно від того, яку з концепцій поширення Гуцульщини слід взяти до уваги, чітко бачимо, що зацікавлення дослідниками не є рівномірним на всій території Гуцульщини. Найбільшої уваги була приділена ця частина, яка знаходиться в давніх межах Галичини та її наступниці – II Речі Посполитої. Дослідницький матеріал, що зібраний у різні періоди на цій території, є справді багатющим, а справжня більшість наукових опрацювань стосується саме цієї території. Значно менше, а фактично дуже мало, не знаємо про буковинську і закарпатську частини Гуцульщини, які знаходяться в даний час на території сучасної Румунії – в долині Рушковської Ріки на території давнього Мармароського комітату й гірських частин долин Сучава, Молдави, Молдавиці й Кирлібаби. Про те, чи це ще Гуцульщина й чи коли-небудь була – що багатьма дослідниками поставлено під сумнів, можна дізнатися лише після проведених спеціальних досліджень.

Бо що саме можна вважати Гуцульщиною? Найпростішою відповіддю на це запитання буде *brzmia*: край гуцулів, територія, заселена гуцулами тощо. Якщо так, то її межі не вдасться так легко відшукати на території. Не зможуть її визначити ніякі кордонні стовпчики, й навіть ріки, чи гори, лише люди, а точніше,

песь набір ознак, що вирізняє цю групу мешканців Східних Карпат, яких з огляду на ці риси названо гуцулами. До цих ознак можуть входити особливості антропології, елементи мови, одяг, звичаї, вірування, вид поводжуваного господарювання, відношення до сусідів, стиль будівництва тощо. Очевидно, що деякі з цих рис, як, наприклад, вид господарювання, можемо пояснити умовами навколишнього середовища з огляду на його значущий вплив на спосіб господарювання. Однак, ці риси завжди будуть вторинними, бо на першому місці завжди знаходиться людина. Й тому без глибокого пізнання культурної спадщини певної етнографічної групи неможливо дослідити її поширення. Теж не підлягає сумніву те, що для розроблення такої карти потрібно добре ознайомитися з культурологічним інвентарем описуваної групи, що не завжди, зокрема у перших дослідників, мало місце.

Чим далі, то щораз більше елементів, які характеризують окремі етнографічні групи, будуть зникати, а більшу роль буде відігравати самосвідомість й накінець вона залишиться єдиною ознакою, цілком суб'єктивним критерієм, що буде вказувати, чи хтось є гуцулом, чи ні. Маємо лише надію на те, що із самосвідомістю буде поєднуватися почуття гордості про приналежність до тієї чи іншої етнографічної групи, а за тим вже будуть братися до уваги дотримання традицій та їх поширення.

Накінець, з необхідності побіжного перегляду слід подати ряд застережень. Перше з них стосується самого терміну „Гуцульщина”. Надана назва території прибулими ззовні знавцями й дослідниками спочатку для самих гуцулів була цілковито чужою. Як писав Стефан Грабець, „Гуцульщина є назвою, вживаною лише вченими [...]. В устах людей ця назва є зовсім незнаною, бо гуцули в своїй мові не мають такої назви регіону, де вони проживають, а лише стверджують, що мешкають у горах”. Визначив аргументи мовознавця, треба однак пам'ятати про те, оскільки ця теза є правдивою до часів Поля чи Вітвіцького, остільки вже частково – до пізніших часів і вже абсолютно неправильно сьогодні. Бо водночас, у процесі формування також змінюється самосвідомість, а терміни, придумані дослідниками, з часом уже сприймаються за свої власні. При відсутності відповідних соціологічних досліджень важко сказати, для якої за величиною групи людей, що мешкає сьогодні в долинах Прута й Черемошів, назва „Гуцульщина” є власною назвою їхньої „малої батьківщини”, однак, думаю, що відсоток цей є досить значним.

Друге застереження буде стосуватися критеріїв чи вибору спільних рис культури, що відрізняють гуцула від інших мешканців Карпат, а також ієрархії їхньої важливості. Такий, а не інший вибір може визначити простягання усталеної згідно з ними межі заселення. А прийняті окремими дослідниками несправжні критерії не завжди точно сприймаються, а інколи взагалі їх не подають. Також просте порівнювання різних досліджень може призвести до помилкових висновків.

Врешті, третє застереження повинне стосуватися ролі часу в представленому образі. Очевидно, що Гуцульщина з початку XIX ст. і Гуцульщина з початку XX ст. – це дві різні Гуцульщини. Й не лише з демографічного погляду – протягом 100 років населення цієї території зросло приблизно втричі, але й також, а можливо й найперше, у сфері свідомості.

На зміну меж проживання певної етнографічної групи можуть мати вплив багато елементів, які змінюються з часом. Одним із таких є атракційність, яка якоюсь мірою є функцією популярності. Так як Підгалля разом із зростом популярності з малого шматочка території під самими Татрами розрослося до величезних розмірів, сягаючи у деякий період навіть до Нового Сонча, так і Гуцульщина від якогось часу своєї історії почала розростатися на північ і на захід. Сьогодні без особливих зусиль можна прочитати, й навіть у солідних публікаціях, що

розпочинається вона зразу ж за Івано-Франківськом, а столицею її є Коломия. Бо вже гуцульські фольклорні ансамблі з Коломиї чи, наприклад, з Вашківців здобувають нагороди на міжнародних фестивалях. Очевидно, що в наш час це явище є швидше соціологічним, ніж етнографічним, однак насправді ми не можемо сказати, коли саме цей процес розпочався й як далі поширюватиметься. Очевидно, що вже у міжвоєнний час з певних причин варто було назватися гуцулом. Чи й справді також перед I світовою війною бути гуцулом в очах не-гуцулів могло поєднуватися із зростанням престижу, чи прямо якоюсь певною вигодою? Думаю, що в певних місцевостях, наприклад, у долині Прута, очевидно що так. Усе ж таки зростаючі щораз за чисельністю відпочиваючі створювали своєрідний „попит” на гуцулів. А попит завжди створює пропозицію.

Етнографи, а також краєзнавці, мають природну тенденцію до перенесення ніби-то за звичкою минувшини у сучасність. Це є, як писав Антоні Крох, „сьогоднішній етнографічний час”. Часто ми зустрічаємося з такими, наприклад, ствердженнями: „гуцульський одяг виглядає так і так” й далі йде опис, узятий від Гонсьоровського або Шухевича. Ідемо на Гуцульщину і що ж бачимо? Так, бачимо костюми, спортивний одяг, міні-спіднички, одним словом, люди одягаються так, як в кожному іншому місці України чи Польщі. Бо час не стоїть на місці.

Чи в такому разі, беручи до уваги подані вище застереження, можна створити карту Гуцульщини? Здається, що так, однак на ній, очевидно, не буде чітко проведених етнографічних меж, а лише менші чи більші перехідні смуги. З цього з слід також вирішити інше дуже важливе питання, а саме карту якої Гуцульщини хочемо намалювати: тієї з XVIII століття, про яку насправді нічого не знаємо, чи тієї з XIX ст., про яку вже щось знаємо з багатьох описів та наукових праць, чи, врешті, сучасної. Бо кожна з цих карт буде очевидно іншою, а відмінності між ними будуть дуже значними.

Вориння в присілку Замагура (фото А.В.)

Походження Гуцульщини

Походження гуцульського етносу – питання, яке призводить до багатьох суперечок та емоцій. На цю тему відомі багато теорій й ще більше легенд. Походження гуцулів виводили від даків, кельтів, сарматів, узів, уличів, печенігів і половців. Аналізуючи вже написане до цього часу, важко не погодитися з тим, що тут ми маємо справу зі свого роду торгами, в яких виграє той, хто видумає найекзотичнішу, що якнайдалі сягає в глибину віків, гіпотезу. У цих торгах є факти, які вже віддавна не витримують будь-якої критики. А факти є такими, що найстарші документи, де згадуються села, які без жодних сумнівів можемо вважати гуцульськими, датуються з XV і XVI століть. За різними легендами утворення Гуцульщини пов'язували то з імовірним перебуванням на цій території ірансько-турських народів, то міфічних білих хорватів, не відповівши попередньо на запитання, що ж сталося з цими народами в наступне півтисячоліття.

Повернемося все ж таки до фактів, які чітко показують, що лише деякі з місцевостей південної частини Покуття, що знаходяться вже поза межами самої Гуцульщини, мають відносно старі метрики. Найстарші з них згадуються в писемних джерелах, починаючи від XIII ст. Наприклад, Галицько-Волинський Літопис (1240 р.) згадує про коломиїську сіль. Другою половиною XIV ст. датована згадка про Уторопи (1367), які в той час були центром солеваріння. Соляні копальні на Покутті були однією з причин швидкого заселення території. Із ними, зокрема, пов'язана поява таких населених пунктів як Косів, (згадуваний у 1318), Пістинь (перша згадка – 1375), Делятин (1370), Лоева, Печеніжин, Березів, Кути, Стопчатів. Очевидно, від 1309 р. відомий Битків, від 1408 р. – Бабин, Город і Рожнів, від 1412 р. – Космач, Люча і Микуличин.

Лише *Akta grodzkie i ziemskie* з XV століття та інші тогочасні джерела подають цілий ряд населених пунктів із території Покуття й сучасної Гуцульщини, наприклад, Березів – 1412 р., Пістинь, Люча, Стопчатів – 1416, Косів (як село) і Жаб'є (як урочище) – 1424, Луг – 1439, Богородчани – 1441, Печеніжин – 1443, Шешори – 1445, Рыбно та Кути – 1448 (1444), Вижниця – 1450, Рожнів – 1452, Пнів – 1454, Делятин – 1473, Баня (Березів) – 1479, Березів Нижній – 1482, Снятин – 1490, Яблонька – 1497. Біля 1500 р. з'являються назви Розтоки та Довге Поле (Довгопілля), які пізніше також згадуються в актах із 1622 р. Рахів на Закарпатті згадується в 1447, а Ясіня – в 1515 р. На Буковині Селетин знаний з 1490, а Путилів – із 1501. У реєстрах з 1515 р. згадується Верхній і Нижній Березів, Яблуніцу, Лючу, Микуличин, Ланчин і Яблунь. У *Lustracji Starostwa Śniatyńskiego* Зелена, Білі і Чорні Ослави відомі з 1558, Тюдів над Черемошем – із 1565, а Рунґури – з 1579 р. Перша згадка про Надвірну датована в документах 1578 р., коли вона була виділена з території Пніва.

Із кінця XVI ст. походять перші відомості, які стосуються Чорного Поток, Молодятина, Дем'янівки. У 1592 р. в документах згадується Хомчин, роком пізніше – Великий і Малий Рожен. Акрешори появились в 1607, Брустури – 1609, Заріччя – 1610, Пасічна – 1612, Дора і Ямна – 1618, Устеріки – в 1623 р.

У межах самої Гуцульщини, незалежно від того, які межі ми беремо до уваги, переважна більшість місцевостей мають метрики з XVII або XVIII століть. Лише для небагатьох є згадки з XV і XVI століть, й це, в основному, місцевості, які знаходилися на торговельному шляху з Польщі до Угорщини (Микуличин, Яблуніца, Лазещина, Ясіня, Рахів, Требушани), або ж на давньому тракті до Молдови й Трансильванії, який проходив долиною Черемошу (Розтоки, Довгопілля). Навіть, беручи до уваги те, що згадки в документах найчастіше не вказують самого моменту появи населеного пункту, важко не погодитися з цим фактом, що історичні матеріали вказують на порівняно пізнє формування Гуцульщини й появу відомих у наш час населених пунктів.

На основі цих перших згадок населених пунктів можна зробити переконливий висновок, що початок Гуцульщини в найкращому випадку можемо віднести до XIV століття. Появилася вона найвірогідніше, спочатку зі спонтанної, а пізніше частково й планомірної колонізації, метою якої було освоєння незаселених гірських територій. А перші поселенці, які сюди прийшли, були, головню, волоськими пастухами, що прийшли з півдня, й землеробські руські племена, що поступово освоювали гори з півночі. Гуцули є дітьми Карпат. Вони не прибули сюди ззовні в якусь історичну епоху, в уже сформованому вигляді, так само, як і всі інші етнографічні групи цих гір, а сформувалися на місці протягом складного й тривалого культурного процесу, який, пройшовши різні етапи свого становлення, закінчився (принаймні, в основних рисах), лише в середині XIX ст.

На вплив із півночі та північного сходу суттєвий вплив мав характер гірських територій, важкодоступних і дуже зрідка заселених, де, очевидно, вже були окремі, але поодинокі й розпорошені поселення. З долин у гори заходили

нечисленні групи, насамперед ті, що з якихось причин повині були залишити рівнину. Це були найсильніші, найвідважніші люди, часто врешті просто втікачі, біженці, бо лише вони могли тут замешкати. Це нечисельне заселення в горах протягом якогось часу було в сфері зацікавлення землевласників, арендарів, а також перенаселенців із сіл, які знаходилися біля підніжжя гір. Для освоєння гірських територій необхідною була нова форма господарювання, до якої пристосованішими виявилися волоські пастухи. Й вони з правом власників стали першопрохідцями в поступовому освоєнні гірських

На давній Гуцульщині
(фото з архіву)

територій, але більшістю населення були, очевидно, русини із підгірських сіл. У цьому процесі різні впливи прийшлих у гори людей з часом асимілювалися й поступово перетворювалися, і в результаті цього постала інша, відмінна культура, виняткова й зі всіх сторін оригінальна. Це перетворення, вбирання в себе щось нового тривало приблизно до середини XVIII століття, після чого гуцульська культура, й надалі приймаючи свіжі віяння ззовні, сама почала яскраво випромінюватися й впливати на сусідів.

Водночас відомо, що в межах самої Гуцульщини, яка формувалася, ці процеси в різних її частинах й у різні часи відбувалися по-різному. Багато рис місцевої культури, очевидно, могли спочатку формуватися на ншій, значно ширшій, ніж займає сучасна Гуцульщина, території, й лише деякі з них були винятковими, характерними лише для неї. Не все, що бачимо в інших регіонах, а відоме нам з Гуцульщини, слід беззаперечно вважати гуцульським. Також не всі елементи матеріальної чи духовної культури, які збереглися до нашого часу лише на Гуцульщині й які вважаємо за оригінальні гуцульські, з'явилися саме тут.

Очевидним є те, що східна частина регіону набула „гуцульських рис” раніше, ніж західна. Фальковський із переконанням стверджував, наприклад, що населення з „гуцульськими рисами” з Космача в долину Прута прийшло (долиною Пруття до Микulichина) не раніше, ніж у другій половині XVI століття, й після цього поширилося в гори, в напрямку Ворохти й вниз долиною ріки, до Делятина. Пізніше певні „гуцульські риси” почали проявлятися, хоча й не масово, в долинах обох Бистриць. Натомість, Стефан Грабець, опираючись на лінгвістичні

дослідження, тезу про вторинне заселення долини Прута категорично відкидав.

Фальковський також зауважив сильний вплив закарпатської Ясині на долину Прута. З іншої сторони, проведені раніше дослідження чехословацького етнографа Їржі Крала вказували на зовсім протилежні впливи – Галицької Гуцульщини на Закарпаття. Про гуцульську музику й танці відомо те, що вони сформувалися у великій мірі під впливом Буковини і Молдови.

Без сумніву, важливим чинником розвитку заселення було багатство полонин, яке для формування майбутньої Гуцульщини зрештою мало вирішальне значення. Саме полонини й гірські пасовища були головним модератором культурного ландшафту цієї країни. З іншої сторони, карпатські дрімучі ліси давали багато дикої звірини й чудовий будівельний матеріал. Однак, лише в XIX ст. лісозаготівля стала джерелом прибутку для місцевого населення. Використовувати лісові багатства гуцули навчилися дуже пізно й то були змушені до цього економічною ситуацією, а проводжуваний сплав *корманич* – своєрідний символ Гуцульщини в очах туристів на зламі XIX і XX століть – був досить пізнім запозиченням подібної професії з далеких Юлійських Альп.

Походження назви гуцул

На цю тему також є дуже багато літератури, яка часто подає найфантастичнішу етимологію. До таких фантастичних пояснень слід, зокрема, віднести, найдавніше трактування походження цієї назви, записане Каролем Мілевським, який стверджував, що „назва цього народу походить зі слов'янського слова кочувати, або ж вести пастуше життя”, а пізніше „у часи татарських і турецьких нападів люди, які мешкали за Дністром, зазвичай шукали сховку в сусідніх Карпатах, і частина з них залишалися там на постійне замешкання. Дивлячись пастуше життя тутешніх мешканців, вони й себе мало обтяжували обробіткою землі. Окрім цього, щоб відрізнитися від братів своїх – русинів і халичан (!), вибрали собі назву *кучулі*, яка пізніше змінена на *гоцулів* чи *гуцулів*”. Статтю, разом із етимологією гуцула передрукував Голембіовскі в „*Ludzie polskim*”.

Ще одним прикладом очевидної неправдоподібної етимології є висновок священика Софрона Вітвіцького у книжці „*O Huculach*”, де він поєднує гуцулів із великоморавським князем Гецилом (йшлося, очевидно, про Коцела), а в іншому місці – навіть з герулами. На т. зв. народну етимологію посилається й Володимир Шушевич, зазначаючи, зокрема, що ніби-то назва гуцулів походить від назви породи гуцульських коней.

Етимологію, що має погляди правдивої, якої ще й дотепер дотримуються, подав Іван Вагилевич. Він вважав гуцулів нащадками турецького племені узів (куманів), які в Карпати були витіснені печенігами. Він стверджує, що на гуцульському діалекті вираз гуцул означає веселого, мужнього мужчину. Згідно з Вагилевичем, „г” у цій назві є придиховим приголосним, „ул” – румунським артикулем, „уц” – коренем, в якому знаходиться справжній зміст, тому що „уц” це те ж саме, що „уз”. На Вагилевича очевидно, зіслався гуцульський письменник Федькович, який пояснював походження гуцулів то з узами, то з їхніми сусідами – половцями, й навіть з готами. До гіпотези Вагилевича схилилися також Калужняк і Чекановскі.

Сіно – це важливо (фото А.В.)

Неправдоподібність цих теорій пояснює, насамперед, фонетика. „Уз“ – це зовсім не „уц“, але, якщо застосувати німецьку вимову до написання „уз“, то її можна буде прочитати як „уц“. Лише невідомо, як би до цього поставилися німці?

Другою суттєвою перешкодою поєднання узів з гуцулами є той факт, що сучасне значення виразу гуцул у значенні „мешканець певної частини Східних Карпат“ є, однак, зовсім новим. Не зустрічаємо його в тому значенні ні в записках та історичних документах, не знав його мандрючий у XVIII ст. Гуцульщиною проф. Гакетт. Він пише про мешканців цієї території: *Grebirg-Russen* (гірські русини) або ж *wahren Pokutier* (правдиві покутяни). Припущення, що назва гуцулів як етносу, є відносно новою, робить спробу довести Станіслав Вінценз, звертаючи увагу на те, що Гакетт не знав слов'янських мов. Це, мовляв, й було причиною численних переключень назв місцевостей й із цієї ж причини назва гуцулів була пропущена. Однак, на нашу думку, Гакетт насправді настільки багато присвятив уваги гуцулам, що якби почув цю назву, то обов'язково б її записав, навіть у спотвореній формі.

На підтвердження давності назви Вінценз наводить записи про „Тимка Гуцула зі Слободи“ й „сина Гуцулового“ з кримінальних актів міщанського суду в Станіславові, чи з так зв. „Czarnej Księgi“ (Чорної Книги), яка розпочинається від 1751 р. Власну назву „Гуцул“ наводить також Станіслав Лукасик уже в 1586 р. в особі „Huțul vataman de Icseni“. Запис Лукасика й нотатка у „Czarnej Księgi“ могла свідчити однак про те, що слово „гуцул“ існувало вже в XVI ст., а може й раніше, як прізвисько конкретних осіб, а не як назва племені чи регіональної (етнографічної) групи. Зрештою, й сам Вінценз зазначає на очевидно прізвиськове походження цієї назви й на походження її від сусідів.

Більше він говорить про те, що назва гуцул на означення члена спільноти є новою й має прізвиськовий характер. Станіслав Бистронь згадував, що в Кам'янці Подільському „гуцулом“ називали здорового й міцного чоловіка. Про те, що слово гуцул протягом тривалого часу застосовувалося як принизливе прізвисько, ніколи навіть зневажаче, найпереконливішим є той факт, що на всій території Гуцульщини остерігалися цієї назви, приписуючи її мешканцям інших, сусідніх

сіл. Особливо це спостерігалось при мандрівці з півночі на південь. Коли мешканців сіл, що знаходяться на північних межах Гуцульщини, запитували, чи то тут вже є гуцульське село, найчастіше можна було почути відповідь, що ще ні, а гуцули мешкають лише, починаючи з наступного села. Навіть мешканці Микуличина й Ворохти стверджували, що вони „підгуцули“, а гуцули мешкають лише в Жаб'єму (Верховині). У Верховині теж говорили, що вони не гуцули, а *люде*, *верховинці*, або ж *руснаки*. Лише після чергових розпитувань врешті неохоче признавали, що в дійсності їх так називають бойки.

Суть полягає в тому, що, незважаючи на те, що прихильникам сенсаційних легенд ця версія не подобається, назва „гуцули“, зрештою, як „бойки“ чи „лемки“, з'явилася, як прізвисько, надане їм сусідами. Надавання негативних назв мешканцям сусіднього присілка чи села також не є чимось винятковим, навпаки, це явище є загальновідомим, як сама цивілізація. Прізвиська можуть походити від особливостей території, на якій проживає ця чи інша група, від особливостей

Колись даєно в Жаб'є
(фото з архіву)

говірки чи вбрання, фізичних чи моральних рис тощо. У цих випадках саме найближчі сусіди знаходять найкращі, найлаконічніші й найпривабливіші ознаки, які вирізняють одні групи з-поміж інших.

І за таку назву, що саме надана сусідами, слід теж поважати прізвисько гуцулів. Ця назва походить з румунського *hoțul* – „здорова, мужня людина, забіяка, розбійник, опришок”. Раніше її могли застосовувати як індивідуальне окреслення й на початках означати загалом „здорового, а не конкретного мужчину”, як про це свідчить уже згадувана вище замітка Бистрона, записана в Кам'янці.

Перехід „о” на „у”, або ж *гоцул* на *гуцул* мовознавцями пояснюється досить легко. З румунського *hoțul* виводив назву гуцулів уже Вінценти Поль. Подібно її трактував і Головацький, Міклосіч, Леопольд Вайгель, Кайндль, Вовк, а також Лукасік. Поєднання назви гуцул із румунським *hoțul* не має ніяких мовних та ономастичних сумнівів. В ономастиці відомі численні приклади, коли образлива спочатку назва з часом ставала повсякденно вживаною, втрачаючи свої негативні риси, зазвичай схвалюваною, а з часом була визнана за свою.

Вибрані історичні проблеми

Історія цього куточка Європи, де від незапам'ятних часів сходилися кордони трьох країн, є в якійсь мірі частиною їхніх історій. Такими країнами, що протягом історичного часу мали різні назви й знаходилася в складі різних державних

Захід сонця, вид із Костриці (фото А.В.)

утворень, є: Покуття (частина Русі, пізніше Руського воєводства Речі Посполитої, ще пізніше австрійської Галичини, а в теперішній час України); Буковина (північна частина Молдавії, пізніше – провінція Австрії, тепер – розділена між Україною та Румунією); Мармарош (частина Угорщини, потім Трансильванії, ще пізніше – Чехословаччини, а зараз теж знаходиться на території України та Румунії).

Із літератури відомо багато різних історій цієї території. По-своєму історичний процес на цих землях подають поляки, по-своєму – українці, ще інакше – румуни й, очевидно, ще по-іншому – угорці. Історії ці різняться між собою так разюче, що, здається, вони стосуються зовсім інших країн. Це можна пояснити, насамперед, тим, що протягом тривалого часу історія була підпорядкована ідеології й писали її на догоду сильним цього світу. Подаючи одним і тим же фактам протилежні інтерпретації, замовчуючи невідповідні сторони розглядуваної історичної епохи, ці фахівці подавали висновки, яке часто були сміхотворними. Уперті спроби до-казати за будь-яку ціну, що нечисельна група населення, яка проживала на цих землях у XI чи XII ст., була певної визначеної „національності”, не витримували критики. Ці всі трактування історії призводили до таких ситуацій, при яких будь-яка дискусія здавалася надзвичайно важкою або й взагалі неможливою.

У національній свідомості поляків, українців, румунів та угорців і надалі зберігається багато стереотипів і легенд, які заперечують одна одну. Маємо надію на те, що у наш час науковцям вдасться відмовитися від нагромаджених роками упереджень й розпочати відкриту дискусію, результатом якої було б трактування по-новому історії цих земель, позбавленої ідеологічних стереотипів.

Але, поки цього не станеться, ми хочемо цілком суб'єктивно зробити аналіз ряду історичних фактів, зокрема тих, які, на мою думку, мали суттєвий вплив на формування Гуцульщини. Добре розумію те, що, по-перше, цим не вичерпується тема, а, по-друге, що зустрінуся із закидами необ'єктивності.

Історія цих трьох частин Гуцульщини, хоча й є переплетеною в багатьох площинах, проходила настільки різними шляхами, що її доцільно розглядати окремо для кожної з них.

Покуття

Хоча в результаті тривалого протягом кількох тисячоліть заселення цієї території різними народами маємо багатий археологічний матеріал, проте, по-перше, усі ці знахідки стосуються передгірських, а не гірських територій й мало чи й взагалі не стосуються гуцульської історії, а, по-друге, інтерпретація цих знахідок є дуже різною. Наприклад, існування у регіоні Східних Карпат у кінці I тис. н.е. державного утворення, званого Сольною державою, чи проживаючого там народу, званого білими хорватами, залишається радше у царині припущень, ніж фактів. Прибуття в IX ст. на цю територію угорських племен, які під час переселення на Паннонську рівнину частково підчинили її собі, справді підтверджене, але вплив цього факту на пізнішу історію є скоріше припущенням. Лише зростання могутності об'єднаної Київської Русі в кінці IX ст. й поширення її впливу до Карпатських гір, очевидно, не підлягає сумніву. Очевидно також, що влада Короля Данила – Галицько-Волинського володаря в середині XIII ст. сягала лише до соляних копалень в околицях Коломиї, бо далі були вже дрімучі карпатські ліси. Й не маємо ніяких доказів про те, що назва Коломиї походить ніби-то від імені угорського короля Коломана, який у 1214 р. коронувався на короля Галицької Русі. Ця територія зрештою вже в XI ст. була в сфері зацікавлення не лише угорських, а й польських королів.

Заселення Покуття, як також і сусідніх територій, було призупинене монголо-татарською навалою у 1241 р. Татари спустошили й на тривалий час підпорядкували ці землі собі. Після нього історію спустошених країн довелося переписувати заново.

Перша половина XIV ст. була періодом міждинастичних суперечок, протягом якого Покуття було об'єктом зацікавлення Литви, Польщі, Угорщини, а з 1359 р. – також і розростаючої могутністю Молдавії. Після 1340 р. Галицька Земля у результаті перемоги формально перейшла до Казимира Великого, але лише в 1366 р., після воєн із Литвою його влада була поширена на Покуття. Король зайнявся інтенсивною колонізацією незаселених до цього часу територій, надаючи нові права вже існуючим містам (зокрема, для Коломиї – маґдебурзьке право), засновував нові міста, супроводжуючи сюди поселенців, зокрема поляків і німців. Були організовані світська і костельна адміністрації. Казимир Великий заохочував рицарську колонізацію, надаючи великі наділи своїм дворянам. Його наступник – Людвік Угорський – спровадив на ці території угорську адміністрацію, за якою вслід найправдоподібніше, появилися тут і перші польські поселенці. Цей факт найслабше зафіксований у документах, проте ця епоха освоєння гір була найсуттєвішою в плані культурної мозаїки. Зі знань та вміння волохів, які були фахівцями в освоєнні гірських територій, пізніше скористалася королівська адміністрація та польське рицарство, отримуючи наділи на території Карпат.

Остаточно територія Галицької Русі була приєднана до Польщі лише за часів панування Ядвіґи та Яґелла в 1387 р., а в 1402 р. Сейм урочистим актом при-

єднав Покуття під владу польського Короля. У 1434 р. галицька земля, разом із Покуттям, увійшла до складу руського воєводства зі столицею у Львові. А Покуття опинилося в складі Коломийського повіту.

Будучи прикордонною територією, Покуття протягом кількох століть було причиною конфліктів між Польщею та Молдавією. Напади молдавських і татарських військ на територію Покуття й прилягаючих до нього земель тривали протягом усього XVI й більшої частини XVII ст. Угоди, союзи і перемир'я, які складали польські королі з молдавськими господарями, чергувалися з грабіжницькими наїздами й відповідями з обох сторін. Війни з Молдавією протягом тривалого часу були суттєвою проблемою на кордонах тогочасної Речі Посполитої. Один з таких конфліктів завершився знаменитою битвою під Обертином, що на північний схід від Коломиї, в 1531 р.

Час на межі XVI й XVII ст. відзначався постійними татарськими наїздами. Слід згадати, що протягом 1590–1633 рр. татарами було здійснено тридцять набігів на Галицькі землі. Якщо взяти до уваги те, що, йдучи вглиб руського воєводства, татари проходили Покуттям дорогою на північ й при поверненні, можна уявити, наскільки величезними були наслідки для господарства цього регіону. Покуття теж протягом усього XVII ст. було тилом у часи воєн Польщі з Туреччиною. Й хоча основні воєнні баталії його й не оминули, вони не могли не мати впливу на його розвиток.

Слід зазначити, що лише замки та оборонні укріплення містечок допомогли мешканцям Покуття пережити це кількостолітнє воєнне лихоліття. Хоча, справжні оборонні мури мали лише Коломия (згадувана вже в 1240 р.), замок Куропатів у Пневі біля Надвірної, а також православний монастир василіан, відомий як Скит Манявський, який був заснований поблизу с. Манява у 1611 р.

Мешканцями Покуття були, в основному, русини, які становили основну масу поселенців. Вони поступово просувалися в гори, хоча тут істотну роль відіграв теж і волоський елемент, сприяючи поселенцям в організації господарства в нових для них умовах. У містечках мешкали багато німців, а також поляків. Приблизно від XVI ст. на Покутті появились вірмени, які прибули сюди з північної Молдавії, займаючись тут, в основному, торгівлею худобою та виробництвом саф'яну. Від XVII ст. поєднані унією з римсько-католицьким костелом, вони швидко сполонізувалися, хоча у великих колоніях (Снятин і Кути) зберегли були свою мову аж до XIX ст. Найвідомішим їхнім центром були Кути, звідки походили родини, які пізніше осіли у Вижниці, Банілові Руському, Іспасі та Вашківцях. У 1789 р. за згодою Відня вони викупили ряд поселень на межі Покуття й Буковини, зокрема Ростоки та Вижницю. Найвідомішими вірменськими родинами були Айвазови, Джурджувані, Ромашкани, Вартасевичі і Симоновичі. Дуже помітними на Покутті були євреї, які з'явилися тут ще в середньовіччя, однак суттєвого господарського значення набули лише в XIX ст., коли в їхніх руках опинилася майже вся торгівля.

Окупацією Покуття (а також і Буковини) Австрією розпочався новий період в історії регіону. Уперше вся ця частина Європи опинилася під єдиним пануванням – Віденського цісарства. Під владою, яка принесла, з однієї сторони, фактично 150-літній період відносного спокою, й це було поштовхом до значного

На базарі в Коломиї
(фото з архіву)

піднесення господарства й суспільного розвитку, з іншої сторони, призвела до знищення традиційних, незмінних протягом століть форм господарювання та суспільного устрою. Тоді проклали мережу доріг і битих шляхів, а також першу залізницю, які сприяли поєднанню Покуття з господарством усього царства. Після знесення панщини докорінно змінилася система сільського господарювання. У першій половині XIX ст. австрійська жандармерія поклала остаточний кінець опришківському рухові, яке було суттєвим гальмом у розвитку господарства цих територій.

І світова війна

Під час I світової війни Карпати були свідками багатьох запеклих битв, головна лінія фронту кілька разів підсувалася до карпатських хребтів. Численні сліди фортифікації та укріплень можна побачити й зараз.

У так званій галицькій битві, яка в перші дні війни розгорілася на південно-східному фронті, брали участь загалом 1,5 млн. вояків. У її результаті, після п'ятитижневих боїв, російська армія вдерлася до західної Галичини, захоплюючи дорогою все Прикарпаття й Буковину. Козацькі загони перейшли через Ужоцький, Вишківський та Яблуницький перевали на Закарпаття, зайнявши, зокрема, і Сигет Мармароський. Австрійці втратили в цій битві 400 тис. вояків, тобто половину від тієї чисельності, яка воювала на російській стороні. На зайнятій території росіяни створили військову губернію, а на початку 1915 р. цар Микола II при відвіданні Львова оголосив про приєднання Східної Галичини до „Матушки

Росії". Для українського населення перші місяці війни відзначилися репресіями зі сторони обох воюючих сторін. Австрійські та угорські загони при найменшій нагоді карали українців за сприяння Росії, а російська військова влада застосовувала репресії за „пронімецькі погляди“, встановивши, зокрема, заборону друкування українською мовою і переслідування греко-католицької церкви.

Протягом наступних кількох місяців лінія фронту встановилася східніше Кракова й тоді на карпатських хребтах, на протязі понад 250 км – від

Укріплення з часів I світової війни на Лопушанці (фото М.Т.)

Чорногори до Бескиду Низького – протягом зими 1914–1915 рр. проходили важкі бої. У них брали участь також створені за згодою австрійського уряду польські на українські добровільні військові з'єднання, які зберігали в собі надію на здобуття незалежності обома народами. За переконанням як поляків, так й українців, участь у війні з Росією повинна була принести їм незалежність, хоча, як виявилось, вони не дійшли до взаємної згоди.

З часом були сформовані формування Польських Леґіонів та Українських Січових Стрільців.

Українські Січові Стрільці

Політичне керівництво над українськими організаціями взяла на себе Українська Головна Рада, створена незабаром після початку війни. З її ініціативи були створені загони Січових Стрільців, до яких зголосилися 30 тис. добровольців, хоча в кінцевому рахунку чисельність їх становила лише близько 3000 осіб. Січові Стрільці брали участь у боях з російськими військами в Бескидах і на Поділлі, здобувши найбільші перемоги в 1915 р. біля Тухлі в Східних Бескидах, неподалік Сколе, а також під Бережанами в 1916 р. Частина цих загонів

пізніше були переправлені на італійський фронт. У 1916 р., коли бої з російськими військами перекинулися на Буковину, австрійська влада створила там Гуцульсько-Буковинський Леґіон.

У вересні 1914 р. на Закарпатті була сформована 1-ша Сотня 1-го Куреня Українських Січових Стрільців чисельністю 200 бійців й вона вирушила на фронт у Східні Карпати. За нею пішли наступні сотні, а в кінці – увесь 1-й Курінь. Окрім цього, в середині січня 1915 р. із Хуста на карпатський фронт вирушила сотня сотника Кліма Гутковського – наступний підрозділ Українських Січових Стрільців. Її сформували з резервів сотень 1-го Куреня, а також із добровольців із Гуцульщини. Після виконання гарнізонної служби в Хусті їх перекинули в Ґорґани. Під час боїв у цьому регіоні сотник Гутковський зробив спробу перейти на територію Гуцульщини, де мав намір організувати вербування добровольців із тамтешнього населення й створити велике з'єднання. Проте, цих планів зреалізувати йому не вдалося і в середині цього року ця сотня залишила фронт.

У період із листопада 1914 р. до лютого 1915 р. окремі сотні Українських Січових Стрільців воювали в Покутсько-Буковинських Карпатах, де зустрілися з добро-зичливістю та допомогою місцевого населення. Водночас, гуцули буди добрими інформаторами й провідниками. Вони практично усім формуванням (польським, українськими, чеським і німецьким), які воювали з російськими військами, надавали безкорисливу й різносторонню допомогу. Завданням Січових Стрільців було стримувати напади російської армії та розвідування їхніх сил, що просувалися до карпатських перевалів. У другій половині січня 1915 р. Січові Стрільці вони взяли участь у контрнаступі австрійського війська в Карпатах, заробивши численні похвали австрійського командування. Ці бої проходили в надзвичайно важких рельєфних та кліматичних умовах, а їх результатом стали великі втрати, яких зазнали Українські Січові Стрільці. У зв'язку з цим вони знову розпочали мобілізацію на території Гуцульщини. Подвиг Українських Січових Стрільців уже за незалежної України був увіковічений численними насипами й пам'ятниками.

Одночасно зі створенням української незалежності тривав і процес створення Української Галицької Армії. Для цього на основі попереднього цісарсько-королівського 36 Полку Піхоти Народної Оборони, який базувався в Коломиї, повстав український 36-й Запасний Піхотний Полк ім. Гетьмана Івана Мазепи. На початку 1919 р., теж у Коломиї, був сформований дуже добре обмунди-рований Гуцульський Штурмовий Батальйон. Ці формування пізніше увійшли до складу українських збройних формувань, які воювали з польським військом під Хировом і Самбором. Окрім цього, в січні 1919 р. до складу українського війська, які повинні були здобути Ужгород і Мукачево, долучилася сформована в Косові „Гуцульська Кампанія”. У той же час протягом наступного періоду війни у складі Українських Січових Стрільців воювала Гуцульська Сотня.

II Бригада Польських Леґіонів

Польські загони потрапили в район Хуста на Закарпатті у перших числах жовтня 1914 р. і сразу ж взяли участь у звільненні Сиг'ету Мармароського й долини Тиси від російських військ, які двома кавалерійськими дивізіями перейшли карпатський хребет, а також провели битву під Око́ртез (Волове, сучасне Міжгір'я). Далі вони отримали завдання стримувати російське військо вздовж долини Бистриці Надвірнянської. Перші загони леґіонів перейшли кордон Галичини 14 жовтня й зайняли Рафайлову (Бистрицю), однак для переходу через карпатський хребет великого війська з обозом необхідно було збудувати дорогу через вододільний хребет. Протягом неповних трьох днів, у край несприятливих умовах, силами польських леґіоністів і місцевих мешканців, переважно гуцулів, дорогу було збудовано. „Дорога леґіонів” мала 8 км завдовжки й проходила

через перевал Великі Рогози (1130 м н.р.м.), який від цього часу почали називати перевалом Леґіонів. Цією дорогою пройшли польські загони, які виборювали незалежність. Й нічого не змінює той факт, що в най час дорога проходить повністю територією незалежної України.

Головна ударна сила польських загонів розвинула військові дії в напрямі Надвірної. Здобувши місто, вона провела ряд важких боїв, у тому числі й програний бій із переважаючими силами російської армії, а пізніше під Зеленою, Пасічною та Рафайловою. Слідами цих боїв є до сьогодні збережені могили леґіонерів в Молоткові, Пасічній, Зеленій та Бистриці (Рафайлової).

26 листопада 1914 р. всі сили леґіонів розділилися на дві групи, щоб діяти на різних частинах фронту. Перша з них – група Галлера – складалася з 1-го і 3-го батальйонів 3-го піхотного полку, 4-го батальйону 2-го піхотного полку, 1-ї артилерійської батареї, а також кавалерійського ескадрону, й вона залишалася на оборонних позиціях під Рафайловою. Друга частина, звана східною групою, знаходилася під номінальним командуванням Коменданта Леґіонів ген. Тшаски-

Дурського, але фактично у бойових діях нею командував полковник Зелінський. До неї увійшли три батальйони 2-го піхотного полку (1-й, 2-й і 3-й), два батальйони третього полку (2-й і 4-й), 2-й і 3-й кавалерійські ескадрони, 2-га і 3-тя батареї артилерії. Ця група була скерована на Гуцульщину, де спільно з австрійськими загонами на межі листопада й грудня проводила бої в районі Ворохти, Жаб'є і Криворівні. Під час проведення цих рейдів до загонів леґіонів почали добровільно зголошуватися місцеві

Таблиця на могилі загинувших леґіоністів у Бистриці (Рафайлової) (фото А.В.)

гуцули. В результаті цього полковник Зелінський призначив одного з офіцерів, пор. Едварда Шерауца для вербування добровольців. Тут слід обов'язково згадати, що Едвард Шерауц перед війною був членом Академічного Клубу Туристичного й знав гори Гуцульщини, як свою кишеню, проводячи ними львівських студентів. У результаті вербування навіть на території, контрольованій росіянами, до служби завербували 120 добровольців, із яких склали загін гуцулів. Він увійшов до 2-го Піхотного полку Леґіонів. Пізніше більшість добровольців з околиць Жаб'є потрапили до полку Українських Січових Стрільців, у складі яких 1916 р. була створена Самостійна Гуцульська Сотня.

Після цього цю частину загонів були повторно скеровано на захід, у район Вишківського перевалу, під Okórmézó (Волове, Міжгір'я), де вона протягом двох тижнів провела понад 20 більших боїв і сутичок, постійно відкидаючи атаки 71-ї та 78-ї російських дивізій і проводячи контрнаступи. 10 січня 1915 р. група ген. Дурського передала відрізок фронту під Міжгір'ям німецьким загонам і після цього перебазувалася на південну частину Гуцульщини, в район пер. Присліп, де в середині січня разом з австрійськими загонами в надзвичайно важких умовах здійснила переможну битву під Кірлібабою. У цій битві, як зрештою й на інших багатьох битвах I світової війни, поляки гинули по обидві сторони барикад, бо, наприклад, по російській стороні боювала група ген. Зеліговського.

Після зайняття Кірлібаби загін леґіоністів ген. Траски-Дурського протягом кількох днів перейшов у нижню частину долини Золотої Бистриці, аж до Якобенів, після чого на зламі січня й лютого брав участь у вигнанні російських загонів з долини Молдави – від Кімполунґа до Брази, з долини Сучави аж по Селятин,

Хрест Леґіонів

На перевалі Великі Рогози (1130 м н.р.м.), пізніше названому перевалом Леґіонів, 28 жовтня 1914 р. Леґіоністи поставили високий дерев'яний хрест. На прибитий до нього дошці леґіонер Адам Шаня, який був перед набором до війська краківським різником, видряпав багнетом чотирирядковий вірш

*Молоде польська, дивися на цей хрест!
Леґіони польські підняли його ввись
Переходячи гори, ліси й хребти,
Для Тебе, Польце, й для твоєї слави.*

Стоячи на карпатському перевалі, цей хрест із віршем зайняв важливе місце серед польських пам'яток боротьби за незалежність.

Перший хрест з часом був замінений іншим дерев'яним, а в 1931 р. був поставлений металевий хрест, поставлений

у кам'яний насип. На ньому зі східної сторони були прилаштовані дві таблиці з пісковика: верхня, на якій був видряпаний вище згадуваний вірш, і нижня з таким написом:

„Цей чотирисити написав багнетом на дерев'яному хресті учасник боїв, лег. шеренг. Адам Шаня в 1914 р. Хрест відновила Комісія Кордонна 16 пп. 10 п. сап. інж. Шпілька, капітан Бень у 1925 р. – з ініціативи й за стараннями Повітового Старости, маг. Права Францішка Сокола збудований сьогоднішній пам'ятник в 1931 р. Залізний хрест уфундував Влодзімеж Лодзінські”.

Виготовлений із металевої труби, хрест має біля 8 м заввишки й біля 3 м упоперек, а насип, який служить для нього основою – біля 2 м у висоту й 17 м – в окружності й виготовлений із пісковикових брил. Ця конструкція до сьогодні збереглася в практично непорушеному вигляді. Хоча й видніються сліди пиляння й погнутості. Дуже знищеною є мармурова таблиця зі знаком II Бригади Леґіонів, прикріплена на таблиці над віршем.

За ініціативи д-ра Яна Складовського Товариство „Спільнота Польська” при фінансовій підтримці Сенату РП зробила у 2005 р. обережну консервацію хреста й таблиць. Про це можна прочитати українською польською мовами на невеличкій пісковиковій таблиці, прилаштованій поряд із вже існуючими у стіні насипу.

На перевал Леґіонів з Бистриці (Рафайлової) із 2004 р. проходить Шлях Леґіонів, промаркований, як колись, жовтою смугою на білому фоні.

й далі з долини Черемоша до Снятина, закінчивши Буковинський рейд у середині березня 1915 р.

Група мйр. Галлера у той ж час вийшла за відступаючими російськими військами до Коломиї. Карпатську кампанію легіоністи завершили над Дністром.

Подальший бойовий шлях загони легіонів, офіційну назву яких була 2-га Бригада Легіонів Польських (пізніше ще іменована „Карпатською Залізною Бригадою”), продовжили лише в травні 1915 р. рейдом Буковиною, Волинно та Поділлям.

Розпочатий в травні 1915 р. під Ґорліцями австрійсько-німецький наступ відкинув сили російського війська далеко на схід за лінію передвоєнного кордону. Карпати стали місцем наступних боїв у 1916 р., коли брусилівська операція російських військ знову дала їм змогу зайняти Буковину й Покуття.

Занепад царської Росії, а пізніше й розпад її після жовтневої революції поставили в новому світлі питання незалежності, як для Польщі, так й України.

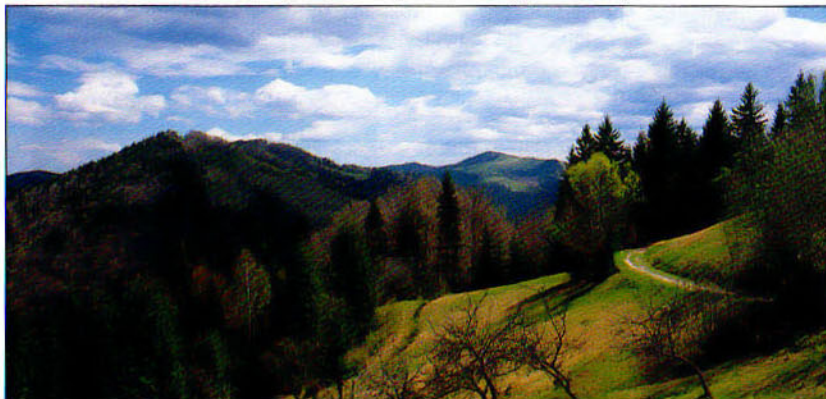
Як і вся Східна Галичина, Покуття теж було місцем боїв у польсько-українській війні 1918–1919 рр. На Покутті, в Станіславові й Коломиї найдовже діяли після відступу зі Львова української влади керівні органи Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) – українська місцева адміністрація й тил Української Галицької Армії (УГА). Це продовжувалося до того часу, коли південну частину Покуття зайняли румунські війська, які, виконуючи постанову Ради Послів, передали цю територію в серпні 1919 р. Польщі. Слухи про претензії Румунії на територію у верхній частині долини Черемошів з'являлися й пізніше. Для цього були певні причини, якщо кордонна угода між Польщею та Румунією була підписана лише в 1935 р.

Міжвоєнний період, без сумніву, був періодом розвитку цієї території й водночас зростаючих, хоча тут можливо й меншим чином, польсько-українських конфліктів. Факт такий, що окрім порівняно невеликого відсотка польського населення (за переписом 1931 р. поляки становили 2,4%), на Гуцульщині не проводилися військові акції, які в деяких інших місцях спричинили до зростання ворожості. У цьому регіоні співжиття польської та української громад складалося значно гармонійніше, ніж в інших регіонах, населених спільно поляками та українцями.

Буковина

Як вже говорилося, на початку II тис. н.е. ця територія була пограничною для кількох різних культур. З півночі тут сягав вплив Київської Русі, пізніше –

Ландшафт Вижницького НПП (фото А.В.)

Галицької, з півдня – почергово Візантії і Болгарії, із заходу – Угорщини та Польщі. Зі сходу сюди також доходили численні хвилі кочівників. Передостанньою такою хвилею були половці, які прибули на територію теперішньої Молдавії біля 1070 р. У тривалій боротьбі з Руссю, Візантією та угорцями половці проіснували аж до останнього наїзду – монголо-татарського У 1241 р. локальна столиця половців у Сиреті була зрівняна із землею, як і майже вся ця частина Європи.

З великою імовірністю можемо стверджувати, що після татарської навали історія цієї місцевості розпочалася ніби спочатку. Хоча панування Золотої Орди тут не було надзвичайно важким й напевно обмежувалося збиранням контрибуції владоможцями малих утворень. Одне з них правдоподібно існувало в долині Молдави зі столицею в Кімполунзі. Під впливом внутрішніх сутичок татарське панування ослабло настільки, що вже в середині XIV ст. угорці зробили спробу вигнати їх з цієї території. Це їм вдалося за допомогою підпорядкованого собі волооського воєводи з Мармароша – Драгоша, який після переможних битв над татарами утворив на східних схилах Карпат вид невеличке державне утворення зі столицею в Байя над Молдавою. У 1359 р. владу у Молдавії перейняв інший воєвода з Мармароша – Богдан, який швидко вийшов із підпорядкування угорців, прийнявши титул господаря. Свою столицю він переніс до Серету, а в Радівцях створив першу в Молдавії православну метрополію.

Як у ці часи виглядали північно-західні кордони Молдавії, однозначно важко відповісти. Найімовірніше це був лише період їхнього кінцевого формування. Від півночі з Поділля в справі Молдавії спробував втрутитися литовський князь Коріятович. Але доки сягали його вприви – до Дністра чи ж Прута – невідомо. Після відвоювання Польщею Галицької Русі в Угорщині з північного заходу бачимо початок польського впливу на ці землі. У 1387 р. наступний господар Петер I Мушат підписав у Львові перемир'я Владиславу Ягеллові. За його панування столицею Молдавії стала Сучава й була нею аж до 1564 р., коли на вимогу турків її перенесли до Яссів.

Отже, наприкінці XIV ст. остаточно сформувалася молдавська держава, яка, почергово проводячи війни і складаючи перемир'я то з Польщею, до з Угорщиною, старалася зрівноважити сили цих двох потужних держав. Однак, незабаром Молдавія потрапила під зацікавлення швидко набираючої могутності Туреччини, впливи якої на цій території швидко стали домінуючими.

Найбільшого розквіту Молдавія здобула за панування Стефана Великого у 1457–1504 рр. Він здобув кілька перемог у битвах, у тому числі й над турками під Васлуї в 1475 р. Але пізніше після кількох військових конфліктів від повинен був признати зверхність Туреччини. У 1497 р. під час походу Яна Ольбрахта завдав його війську значних втрат у битві, яка відбулася в розташованих на південь від Чернівців лісах Козмін.

У 40-х рр. XV ст. за панування Терра Рареша Молдавія остаточно опинилася під пануванням Туреччини, під яким її північна частина пробула до 1775 р., після чого вона була окупована Австрією.

Використавши війну Росії з Туреччиною, австрійці ввели до північної Молдавії свої війська. Зайняття північної Молдавії, пізніше названої Буковиною, Австрія аргументувала тим, що колись вона була частиною Покуття, яке в свою чергу належало до Галичини. І коли Галичина стала провінцією Австро-Угорської Імперії, то це повинно було стосуватися її в цілому, а отже й Буковини.

У цьому місці слід вияснити, що вперше термін „Буковина” появився в документі Романа Мушата з 1392 р., однак, скоріше, як локальна назва, а не як назва краю. У самій Молдавії знаходиться багато місць, названих буковинами. Буковиною називали ліс поміж Дністром і Прутом, а також великі ліси на території волості Козмін (Козмінул), поміж Прутом і Серетом, де зазнали поразки польські

війська короля Яна Ольбрахта. Ця назва, без сумніву, слов'янського походження, за даними українських досліджень – староукраїнського. З іншої сторони, якби географічні назви слов'янського походження на території Румунії вважати староукраїнськими, то Україна сягала б до Банату.

Слід пам'ятати, що всі важливі документи аж до середини XVII ст. писали уживаною тоді в церковних справах староцерковно-слов'янською мовою. Так чи інакше, але реальну територію в розумінні політичних меж надали Буковині лише австрійці.

Незважаючи на те, що в наш час період 1775–1918 рр. в Румунії трактують як окупацію Буковини Австрією, також про те говорять й українські дослідники, наприкінці XVIII ст. молдавська еліта дуже швидко підтримала нову політичну ситуацію. Новою управителів, середніх шкіл та університетів була німецька й лише на Теологічному факультеті переважала румунська. Румунами були більшість православних священиків. Державними мовами були румунська та українська й кожен з урядовців, окрім німецької, повинен був володіти хоча б однією з цих мов.

Цілковито домінуючою релігією на Буковині було православ'я, яке визнавали, однаково, як русини, так й румуни. Спочатку воно було підпорядковане Галицькій метрополії, від 1403 р. – із самостійним єпископатом у Сучаві, а від 1471 р. – також і в Радівцях. Після зайняття Буковини австрійська влада реорганізувала церковні структури, створивши нову православну метрополію в Чернівцях. У 1782–1786 рр. із майна ліквідованих кляшторів був сформований Православний Релігійний Фонд, який наприкінці XIX ст. уже володів 271 га землі, в тому числі

18 тис. га ріллі. Спроби організувати на Буковині структури греко-католицької церкви, що були проведені серед руського населення в першій половині XIX ст., особливих успіхів не мали.

Землевласниками були виключно румуни й поляки, а точніше, польські вірмени. Пізніше ними були також євреї, які, маючи великий капітал, викупували державні до того маєтки. Наприкінці XIX ст. серед 150 найбільших маєтків 50 належали полякам, 48 – румунам, і 50 євреям. На початку XIX ст. великі землевласники володіли 40% оброблюваної землі. Однак, слід за-

уважити, що приблизно половина власності великих поміщиків становили ліси. Структура рільництва була ще гіршою, ніж у Галичині, бо 90% господарств припадала на мізерні господарства, які володіли заледве 18% території краю. А приблизно 30% населення взагалі були безземельними.

Понад 140-літній період австрійського панування на Буковині був найтривалішим протягом усієї її історії, коли не відбувалося воєн. За цей час населення цього краю зросло більше, ніж у 10 разів – від 75 тис. чол. – у 1775 р. до 795 тис. чол. – у 1910 р. Після першої світової війни Буковина стала частиною Румунії, а в 1940 північна її частина була приєднана до радянської України.

Кожен, хто цікавився питанням проходження давнього кордону між Покуттям і Буковиною, охоплює бажання встановити його проходження. Отож, пролягав він руслом Білого Черемоша й поєднаного Черемоша, поділяючи в кількох випадках населені пункти, як, наприклад, Розтоки чи Довгопілля. Можна

Skaly Przecięty Kamień w Wyżnickim Parku Norodowym (fot. A.W.)

допустити, що таке незвичне пролягання не могло мати місця в минулому й вона пролягала по-іншому. З іншої сторони, віддавна західний берег Черемоша зазвичай називали „руським“, а східний – „волоським“. Тобто, як бачимо, це нетипове пролягання кордону не є чимось новим та очевидно ще пам'ятає часи польсько-молдавського кордону. З історичних джерел довідуємося, наприклад, що Петер I Мушат у 1388 р. дав Владиславові Ягеллові позичку сумою 52 кг злота під заставу Покуття і Землі Щепеницької. Обидва ці терміни, однак, є настільки непереконливими, що на їхній основі важко робити якісь конкретні висновки щодо пролягання тогочасних кордонів. Спробуємо, однак, принаймні частково, це пояснити.

Земля Щепеницька (*terra Sepeniensis*), столицею якої був населений пункт Щепінці (сьогоднішнє село межує від північного заходу з Лужанами на правому боці Прута), найвірогідніше охоплювала територію поміж Дністром і Прутом, де ще й до сьогодні бачимо залісне пасмо на лінії Садогора – Хотин. Покуття є зі Снятином, Кутами й Коломисю. Це територія, яка значно віддалена на південний захід, й яка спочатку охоплювала також правий берег Черемоша з Вашківцями і Вижницею, аж до вододілу з Серетом. У деяких джерелах Землю Щепеницьку та Покуття вважали синонімами, й це могли бути назви однієї й тієї ж самої території. Є також думки, які взаємозаміщують Землю Щепеницьку й Буковину, але, швидше за все, ця гіпотеза є антиісторичною.

За цю територію, як уже згадувалося, протягом усього XV ст. тривали війни поміж Польщею і Молдавією. Кілька разів вона переходила з рук у руки. У 1498 р. молдавський господар Стефан III спустошив Галицьку Землю та Поділля і в черговий раз зайняв Покуття. У результаті підписаної угоди спірні території були поділені, а межу проклали долиною Черемоша. Можливо, що раніше ніколи цього кордону не уточнювали й він мав вигляд перехідної смуги. Про це може свідчити те, на цю територію мали претензії обидві сторони.

До Молдавського князівства були приєднані населені пункти на правому березі Черемоша, зокрема Русько-Довгопільський Окіл. На разі не можемо сказати, чим був цей таємничий окіл, чи завжди він так називався. Його межі досить точно охоплюють цю частину Покуття (від Довгопілля до Вашківців), яка була приєднаною до Молдавії.

На межі XIV і XV ст. територія сьогоднішньої Буковини була поділеною на кілька держав або волостей (ключі), управлюваних старостою або ж безпосередньо господарем околи. Одним із таких і був саме Русько-Довгопільський Окіл. У 1741 р. він став самоуправною волостою, яка складалася з двох менших околів – Довгопільського і Путільського. Околом управляв двірник або староста. Пізніше це був намісник – околаш, який мав до розпорядження кошти від податків, а також двірників, сільських старост та атаманів (підстаростих). У 1780 р. у Русько-Довгопільському Околі проживали 1266 родин або ж 7000 чол. населення.

У 1794 р. австрійці провели зміну адміністративного устрою, були створені повіті, однак Русько-Довгопільський Окіл залишився, як окрема адміністративна одиниця. Він повинен був мати велику підтримку відносно своїх традицій, якщо перетривав навіть таку радикальну зміну влади. Тут закрадається запитання, чи то можливо, щоб Довгопілля Руське існувало вже в кінці XV ст., чи в час, коли наразі було зроблено уточнення кордону? Перші, певні згадки в писемних джерелах, написаних про Розтоки й Довгопілля, походять приблизно з 1500 р., наступні – лише з 1622 р. Довгопілля з'являється на карті лише в 1650 р. Це понад 100 роками пізніше. При сучасному рівні знань нам залишається лише робити припущення.

За перебігом первісного кордону поміж Польщею (раніше – Галицькою Руссю) та Молдавією гребенем Вижницько-Страховських гір, що розташовані між

Черемошем і Серетом, вказує той факт, що цей вододіл й до наших днів є етнічною межею між румунами та українцями (гуцулами).

Дуже заплутаною є ситуація у верхній частині долини Білого Черемоша. Отож, розташовані там села Яловичора і Сарата не належали до Довгопільського Околу, а лише як присіпки Шипота до Радовецького повіту. Величезна територія біля витоків Черемоша, Сучави й Бистриці належали від 1490 р. монастирю в Путній, які йому подарував господар Стефан V привілеєм від 15 березня 1490 р. Ця територія в документі була названа „розкинутими горами Браніско”. У результаті колонізаторської діяльності Рутнівського монастиря в цій місцевості з’явилися такі населені пункти, як Стража, Путна, Ульма, Молдава-Сулиця, Плоска, Шипот, Красноділ, Извор, Лучина і Кірлібаба. Окрім трьох перших, усі решта місцевостей ще й зараз заселені переважно гуцулами. Як бачимо, монахи з Путної не звертали уваги на етнічні чи економічні критерії. Очевидно, що гуцули гарантували краще освоєння цих територій, а, відповідно, й більші прибутки.

Мармарош

Ця територія опинилася під владою угорців очевидно, вже в II половині X ст., а найпізніше – за панування св. Стефана (997–1038 рр.). Перша письмова згадка про неї датується 1199 р. У цей той це були слабоосвоєні території для королівської охоти. У XII ст. було виявлене найбільше багатство цієї території – дуже великі поклади соляної ропи. Мармароська сіль стала суттєвим доходом Угорського Королівства. Видобуток, переробка й торгівля сіллю були прерогативою королівської адміністрації (т. зв. регалії). Лише в XIV ст. окреслилися правові та політичні інституції комітату, який водночас був одиницею територіального самоуправління, а також шляхетською самоуправлінською спільнотою. Осідок влад комітату знаходився в Хусті (Huszt). У 1329 р. король Кароль Роберт надав п’яти місцевостям комітату статус привілейованих королівських міст. Це були Хуст, Тячів, Вишків (Bick), Сигет Мармароський і Довге Поле. Два останніх населених пункти знаходяться зараз на території Румунії – Сигет Мармаціей (Sighetu Marmatiei) і Кімполунг над Тисою (Câmpulung nad Tisa). Під кінця XIV ст. жупані й піджупані Мармароша теж виконували урядницькі функції в Сигеті.

Про первісне, тобто ранньосередньовічне заселення Мармароша ми не знаємо нічого певного. Теза про споконвічну присутність румунів чи українців є політично вмотивованим міфом, який не підтверджується ні історичними, ні археологічними даними. Теж слід відкинути думку деяких українських науковців про ймовірну приналежність цієї території в X–XIII ст. до Київської, а пізніше – до Галицької Русі. Галицькі князі не лише ніколи не переходили Карпат на цьому відтинку, а ця територія вже на початку XIII ст. була об’єктом політичного впливу угорських королів із династії Арпадів. Не викликає сумніву те, що вже на початках своєї державності угорці заселили низовинні регіони на верхньою Тисою та її

Красвид Буковинської Гуцульщини, Люцина і Горби в Обчині Местенаніш (фото А.В.)

найбільшими притоками. Угорці дуже неохоче заглиблювалися в гори й землеробських поселень там було порівняно небагато. Справді, не можна заперечувати існування у верхів'ї Тиси сіл паннонських слов'ян (від середини VI ст.), але то будуть лише поодинокі гіпотези, основані на археологічних знахідках із відсутністю писемних підтверджень.

У I чверті XIV ст. збільшується сільське населення на Мармароській рівнині, як угорське, так спорадично й німецьке. У цьому ж столітті відбувається масовий наплив волоського пастушого населення наприкінці XIV ст. Історичні джерела відзначають факт міграції русинів з Галицької землі і Поділля. Ці поселенські рухи посилюються в XV ст., щоб на початок сучасної епохи надати етнографічній карті цього комітату вигляду, близького до сучасного. У кінці Середньовіччя заселення цієї території двома потужними напливами русинів і румунів уже фіксують писемні джерела.

Мармароський комітат залишався під крилом Угорського Королівства до турецької навали в 1541 р. У II пол. XVI ст. Мармарош був приєднаний до Трансільванського Князівства. У 1691 р. Мармарош разом з усім князівством на тривалий час опинився під владою Австрійської Імперії, чи Монархії Габсбургів. У 1773 р. австрійці від'єднали його з території Трансільванії й повторно приєднали до Угорського Королівства під верховною владою Габсбургів й так було аж до 1918 р.

Угорці тут були представлені всіма суспільними кастами, однак, особливо домінували серед еліти. У Мармароші було багато маєтків середньої угорської шляхти, т. зв. комітатської. Мешкали там також убогі землеробці, т. зв. куралісти, а також армалісти. У містах над Тисою проживали великі угорські громади, що складалися з торговців, ремісників, вільних підприємців і найманих робітників. До цієї нації належали майже всі управителі адміністрацій, а також вчителі вищих рівнів.

До середини XVI ст. угорське населення комітату визнавало католицизм. Після реформи, уже в межах Трансільванського князівства, більшість тутешніх угорців прийняли євангелістсько-реформаторську течію або ж кальвінізм.

Над усім Мармарошем костельну юрисдикцію виконувала римо-католицька угорська дієцезія. У XVIII ст. під протекцією Габсбургів рекатолицизація угорців у Мармароші спромоглася на значні успіхи.

Руське і румунське населення, очевидно, сповідувало православ'я. Мармарош посідав частину церковної влади в Грушівському монастирі, що в долини Тиси, який, безсумнівно, існував уже в IV чверті XIV ст. У 1391 р. константинопольський патріарх надав йому привілеї ставропігії, а його ігуменові, піднесеному до рангу архімандрита, довірив функції екзархату, що охоплював кілька комітатів північно-східної Угорщини. Цей відомий діяч також проводив опікунство над навколишніми парафіями. Знаємо, що фундаторами монастиря св. Михайла в Грушеві були заможні особи з волохів, піддані Угорського Королівства – Восвода Баліца і Драг' Мецер. Вони надали йому з власного маєтку три села – Тересву, Кривчиці (зараз – Крива) і Грушево, а, окрім цього, млин над Тисою на землях Довгополя. 100 роками пізніше, а саме у IV чверті XV ст. була створена Мукачівська православна єпархія. Його єпископи прагнули до повного підпорядкування Грушівському монастирю. Уже в актах із 1491 і 1494 р. Король Владислав II Ягеллончик згодився на це. У 1551 р. король Фердинанд I Габсбург' признав ліквідацію Грушівського екзархата й віддав юрисдикцію над православними Мармароша єпископам Мункача (Мукачева).

Від I чверті XVII ст. на Закарпатті появилася проблема костельної унії. Найбільш спірною територією виявився Мармарош. На це було дві причини. Угорська кальвінська шляхта була категорично проти зміцнення таким чином католицьких впливів. Вона воліла мати справи радше з народним православ'ям, яке було

повністю беззахисним перед кожною державною владою. По друге, православні монастирі в цьому комітаті підтримували несприйняття унії народом. Неохоче протестували також священники, хоча їхні сусіди з Унґу та Уґочі були на своїй території піонерами унії. Ужгородська унія (1646 р.) Мармарош собі не підпорядковувала. До цього не допустили ні пануючий у той час трансільванський князь кальвін Юрій I Ракочі, ані шляхта.

Від 1792 р. у середніх школах обов'язковою мовою викладання була угорська. У 1830 р. вона стала урядовою мовою адміністрації, а в 1844 р. була єдиною до застосування в публічному житті. У II чверті XIX ст. угорська мова була впроваджена до костельної адміністрації, й не лише римсько-, але й греко-католицької. Нею писали метрики, навчали в парафіяльних школах. У цей час вище духовенство Мукачівської греко-католицької дієцезії брало активну участь у державній програмі мадяризації. Від указу угорського парламенту в 1868 р. середні та вищі школи по всій Угорщині перейшли на угорську мову викладання.

У 1870 р. в руському середовищі було розпочате відкриття народних шкіл із угорською мовою навчання. Від 1897 р. рекомендовано навчати по-угорськи у всіх школах від 4 класу. Урешті, в 1907 р. Угорські Народні Збори прийняли т. зв. закон Аппона. Народна школа повинна була формувати почуття приналежності до угорського народу й Угорського Королівства. Єдиною мовою навчання, окрім уроків релігії, повинна була бути угорська. У 1906 р. на всій території Закарпаття існували лише 23 школи, де навчали по-руськи. В решті шкіл навчання проводили виключно угорською мовою. У цій ситуації потужного розмаху набирав процес мадяризації учителів та уніатських священників серед руської спільноти. У 1916 р. мукачівський єпископ Антал Палп, угорець за національністю, запровадив у своїй дієцезії григоріанський календар, а також угорську літургічну мову замість староцерковнослов'янської й кириличного письма, незважаючи на те, що проти використання угорської мови в греко-католицькій літургії категорично проти був Ватикан. Більшість русинів проживали в селах, головню в гірських регіонах, у значній ізоляції від культурних центрів. У самому Мармароші русини, згідно з переписом 1910 р., становили 44,6% від загальної чисельності населення, румуни – близько 30%, угорці – близько 15%, решта головню євреї. У русинів тоді не було виявлене почуття національної приналежності. Найпотужнішим був русофільський рух, дуже тоді побитий угорцями за те, що закликком русофілів було „єдність всієї Русі”. Угорці підпримували інший рух – регіоналістичний, акцентуючи природну відмінність карпатських русинів. Перед I світовою війною українські позиції на цій території були найслабшими.

Особливим епізодом збройних потуг щодо воз'єднання Мармароша з „Соборною Україною” була т. зв. „**Гуцульська Республіка**”. В Ясині був створений потужний осередок, який об'єднав поборників українства, а провідниками цієї акції були представники місцевої інтелігенції – Марусяк-Кузьмич, Йосипчук, а також представники шанованого гуцульського роду Климушів – брати Василь, Іван і Дмитро. У листопаді 1918 р. в Ясині перебували офіцер австро-угорської армії Степан Клочурак, він очолив командування Народної Оборони, місцевої міліції, яка охороняла місцевих мешканців від дезертирів і мародерів. 8 грудня народне віче проголосило „воз'єднання гуцулів з Україною”. Була створена Народна Рада, яка складалася з 42 осіб, названа також „Гуцульською” або „Українською”. Радні сформували Головну управу з кількома комісіями, а загони народної оборони відсторонили угорську адміністрацію та жандармерію, оскільки до Ради були вибрані також представники угорців та євреїв. Прохання до влади ЗУНР, яка тоді перебувала в Станіславові, про військову підтримку не дало результату. Представники Гуцульської Народної Ради на конгресі „народів

Угорщини", який відбувся 10 грудня 1918 р. у Будапешті, а потім 18 грудня на першому зібранні Мармароської Руської Народної Ради в Сигеті відкинули можливість „повернення до Угорщини”. 22 грудня 1918 р. угорський уряд послав до Ясіні батальйон гонведів. Але вже два дні перед тим Народна Рада, проінформована про це, прийняла ухвалу про саморозпуск, а поліціянти Народної Оборони втекли в гори. Однак повернення угорської влади було недовгим. Наступне повстання відбулося в Ясіні в ніч із 7 на 8 січня 1919 р. Повстанці взяли в полон угорський гарнізон. Знову була зібрана Гуцульська Народна Рада, на якій ухвалили мобілізацію добровольців до Народної Оборони. Був створений „план визволення всього Мармароша”. Тим часом Українська Галицька Армія допомогла зброєю і добровольцями. Від 13 січня гуцульські повстанці пішли в наступ. Були здобуті села Кваси, Білин, Устеріки, Богдан, Видрічки, Розтоки, Требушани, Вишково і Луг, а також місто Рахів. Під Раховим і Бичковом дійшло до більших сутичок. У визволеному Бичкові була оголошена мобілізація, завдяки якій вдалося сформувати два повних „гуцульських” батальйони. До 17 січня була визволена вся територія сучасного Рахівського району, а в цей день після бою гуцули зайняли також Сигет Мармароський.

На цьому, однак, усі перемоги закінчилися, бо румунська дивізія, що базувалася в давньому комітаті Шатмар, розгромила „бичківський батальйон” на відстані 15 км від Сигету, а 20 січня румуни вигнали гуцульське військо з самого міста. У цьому контрнаступі взяли участь також угорські загони добровольців.

Уже 19 січня угорці розстріляли в Рахові старосту Попенка та його заступника Дребата. Гуцульські загони змушені були залишити Рахів. До 20 січня „гуцульська республіка” утримувалася лише в районі Ясіні, а також уздовж дороги та залізниці, яка з'єднувала цю місцевість із Раховом – у селах Лазещина, Чорна Тиса, Стебний, Кевелів, Кваси, Білин, Богдан, Луги, Відрічки, Розтоки та Устеріки (північне передмістя Рахова). Угорська адміністрація була відновлена в Рахові і Требушанах (Ділове), натомість румуни зайняли Бичків, Луг і Вишково. На території, де ще залишилася „республіка”, була проведена агітація, підтримувалося сполучення з територією, зайнятою ЗУНР, діяли торгівля і лісове господарювання. В Ясіні функціонував суд, а в школах відновили українську мову викладання.

Однак у травні 1919 р. через Требушани й Рахів у черговий раз вдерлася румунська армія, займаючи територію „республіки” фактично без супротиву. Народна Оборона залишилася фактично розпущеною. Головна Управа і Гуцульська Народна Рада, бачучи безплідність української ідеї, підписалися під зверненням про приєднання Мармароша до Чехословаччини. Румуни відповіли на це кількатижневим арештом авторів цього документу. Румунія дуже неохоче передала північний Мармарош своєму союзникові – Чехословацькій Республіці – лише 30 серпня 1920 р., а саме більше, ніж за рік після формальної адміністрації та військової окупації.

Зайняття Чехо-Словаччиною північного Мармароша аж до Тиси підтвердила 8 травня 1919 р. ухвала Центральної Руської Національної Ради в Ужгороді. Румуни отримали південний Мармарош, по лівому березі Тиси, з долиною Ізи.

Торояга – вершина Мармароських гір
(фото А.В.)

Єврейське кладовище
в Ясині (фото А.В.)

Цим закінчилася епоха єдиного до цього часу комітату Угорщини.

Євреї

Коли на Гуцульщині появились перші євреї – точно не відомо. Перші згадки про них відносяться до XVII ст. Бальтазар Гакетт справді зазначав, що в горах гуцули не терплять у себе євреїв, але по-перше, очевидно, він сам був винятково зле настроєний проти них, а, по-друге, інші джерела подають зовсім інше.

Після періоду жорстоких переслідувань євреїв у період козацьких воєн на цю територію переселилися

я залишки євреїв з усієї України. Дуже розпорошені, живучи в крайніх злиднях, вони часто були позбавлені навіть спільної молитви. Серед тих, позбавлених усякої надії бідолах завдяки ортодоксальному іудаїзму й появився містично-релігійний рух, названий хасидизмом. Його предтечею був Ізраель син Єльзера, названий Баал Шем Тов (Учитель Доброго Імені). Він народився на Поділлі в Окопах св. Трійці в 1700 р. (помер у 1760 р.). Був сиротою, прислужував у синагозі та навчив дітей. Став послухником і мандрував разом із дружиною – сестрою рабина з Кут, горами у верхній частині басейнів Прута й Черемоша. Проживав в Ясеніві в гуцулів, а за легендою – також в печерах і гротах, наприклад у лісовій печері, названій Сурдук (на лівому березі Черемоша), а також у печері під Сокільською скелею. У гроті під Писаним Каменем мав намір знайти дорогу до Єрусалима. Одягався по-простому, у лляну сорочку та кожух. Був чарівником, як мовлять гуцули, мольфарем, творцем амулетів. Щоденно мандрував, приносячи надію тим людям, які її вже давно втратили. Наголошував, що для того, щоб досягти спасіння, не обов'язково читати Торю, а молитися можна, навіть танцями й співом вихваляючи Бога. Людям, які часто не мали змоги дотримуватися ритуалу, говорив, що він не є найважливішим.

Ідею хасидизму швидко підтримали маси нових послідовників. Учні Баал Шем Това, серед яких найвідомішим був Дов Бер із Межиріччя, названий Великим Мегідом (Казнодієм), поширилися поширилися по всій Речі Посполитій. Хасиди згуртовувалися навколо своїх духовних учителів – цадиків. Першими цадиками були, очевидно, учні Баал Шем Това і Дов Бера, наступними – вже їхні учні і так далі. Часто титул цадика передавався від батька до сина й таким чином утворювалися цілі династії.

На Буковині існували дві знамениті династії цадиків – Садогорська і Вижницька, які, зрештою, були пов'язані між собою родинними зв'язками. Засновником першої був Ізраель з Ружина (1797–1850 рр.), внук Дов Бера, який оселився в Садогорі біля Чернівців. Ця династія дала початок наступним династіям у Гусятині, Чорткові та Бояні, а також в Риманові. Друга, названа буковинською династією, була Вижницькою династією, засновником якої був Менагем Мендель бен Хаїм Хагер (помер у 1884 р.).

На Гуцульщині, про що писав Станіслав Вінценз, проживали т. зв. лісові євреї, які ніде в інших місцях не згадуються. Проживали вони серед гуцулів, вдалі від єврейських общин, займалися рільництвом і тваринництвом. Очевидно, що окрім хасидської бідноти, яка займалася дрібною торгівлею чи ж перевезеннями (відомі балагулі), були також багаті євреї, які швидко опанували гуртову торгівлю залишками продукції тваринництва, торгували переважно деревом, а також тримали шинки та господарства.

Детальна оцінка ролі євреїв в історії Гуцульщини ще чекає свого дослідження. У наш час дуже поширеною є думка про їхню негативну роль, про розпивання гуцулів, економічну кабалу, викупування за безцінь лісів і полонин. Однак, видається, що не слід звалювати на них відповідальність за все, що накопичилося на Гуцульщині, що принесло їй XIX ст. та його капіталізм. Він знищив традиційні структури (так само, як і в інших місцях на світі), бо знищити її повинен був рано чи пізно, незалежно чими руками. На сьогодні по євреях залишилися лише сліди в формі численних кладовищ, які можна знайти по всій території Гуцульщини – від Яблони до Кірлібаби й від Делятина до Рахова.

Пізнання Гуцульщини

Серед праць, які стосувалися Гуцульщини, однією з перших слід зазначити дорожні нотатки Бальтазара Гакетта. Він був австрійським ученим французького походження, а після першого поділу Польщі залишився у Львові, очоливши кафедру медицини в німецькомовному університеті. Його зацікавлення не обмежувалися медициною – водночас він був також відомий, як географ і геолог. У третьому томі виданій в Нюрнберзі праці під назвою *Найновіші природничо-політичні мандрівки дакськими і сарматськими Карпатами, званими також північними* були опубліковані мемуари його подорожі в Східні Карпати, проведеної в 1787–1795 рр., і в яких були подані опис населення, одяг і прикраси, а також суспільне життя Гуцульщини. Описуючи характер гуцулів, Гакетт зазначав на їхній потяг до розбійництва й відсталість. Він також описав полонинське життя, процес виробництва сиру, хвороби худоби та їх лікування, а також народження й похорон, свідком яких він був. Окрім численних критичних зауваг на адресу гуцулів, він зазначав їхню працьовитість і гостинність, а також вміння обходитися без лікарів та адвокатів, бо, як зазначав, гуцули всі спори вирішували самі й знали, як уберегтися від хворіб.

Єрейське кладовище
в Селятині (фото А.В.)

Зацікавлення Гуцульщиною стало частиною загальної хвилі зацікавлення горами й життям цього етносу, зародження якої спостерігаємо вже на початку XIX ст. Перша половина XIX ст. була періодом першого масового ознайомлення зі Східними Карпатами мандрівниками, лікувальниками, а також літераторами, які шукали тут натхнення. Від самого початку замилювання горами поєднувалося з життям і звичаями народів, які тут проживали. У 1821 р. статтю „*O Huculach*” (Про гуцулів) опублікував в „*Biblioteczce Polskiej*” Кароль Мілевські, яку пізніше Лукаш Голембієвський використав у монографії „*Lud polski, jego zwyczajy i zabobony*” (Народ Польщі, його звичаї та забобони), що була опублікована в 1830 р. Автор описав антропологічні типи гуцулів, а також визначив їхню чисельність у 30 тис. чол. Гуцульську говірку К. Мілевські відніс до руської мови, водночас зазначивши велику релігійність тамтешнього народу й приналежність його до греко-католицької церкви.

Юзеф Коженювський, автор драми *Karpaccy górale* (Карпатські гуралі) використав цю інформацію в заміщеному тексті про гуцулів. Він зацікавився Гуцульщиною під час свого лікування в Буркуті. Під впливом автентичної оповідки, яку він почув у 1840 р., Коженювський створив сценарій “Карпатських

BLACQUETTES
neue
physikalisch-politische Reisen
in
den Jahren 1791, 92. und 93.
durch
die Dacischen und Sarmatischen
oder
Nördlichen Karpathen.

Dritter Theil.
Mit Karten und dem Texten.
Nürnberg,
bei Verlag der Neuesten Buchhandlung.

гуралів". Драма, презентація якої відбулася у Львові в 1844 р., мала величезний успіх, й пізніше її неодноразово ставили на різних сценах. Вистава відіграла велику роль у популяризації життя й побуту гірських мешканців Східних Карпат. А почерпнута з драми пісня „Czerwony płaszcz” (Червоний плащ), пізніше змінена на „Czerwony pas” (Червоний пас), до сьогодні для багатьох поляків є основним джерелом інформації про гуцулів.

У 1844 р. Влодзімеж Завадзкі в „Orędowniku Naukowym” подав статтю про гуцулів, у якій описав полонинське господарство та інші заняття гуцулів, а також обряди в їхньому житті. Етнографічні нариси про Гуцульщину з'явилися також з-під пера творців романтичної літератури. Візьмемо хоча б Кароля Антоневіча (місіонар і поет), який опублікував у 1849 р. „Listy z zakonu” (Сторінки з закону), або уродженця Верхнього Ясенова Івана Вагилевича (був сином греко-католицького священика), автора малоруської драматургії, хранителя Бібліотеки

Оссолінських, який видав у Празі в 1839–1839 рр. працю „Гуцули”. Вагилевич описав у ній звичай, вірування, музичний фольклор та одяг гуцулів.

У тогочасній літературі надзвичайно популярним був образ розбійника, який чудово вписувався в романтичний міф незалежного, вільного гуцула. До цього образу зверталися в своїх працях Казімеж Владислав Вуйціцькі та Август Бельовські. Останній опублікував 1857 р. в часописі „Час” етнографічно-історичний нарис „Покуття”, в якому великою мірою дотримувався положень, викладених у праці Івана Вагилевича. У „Starych gawędach i obrazach” (Давні оповіді й та картини) (1840) Вуйціцькі помістив написану в літературному стилі свою працю „Huculi” (Гуцули) про гірських мешканців Східних Карпат, у якій подав легенду про гуцульського опришка Олексу Довбуша.

Поети-романтики часто зверталися до народних пісень, часто вишукуючи в них потрібну для себе тематику. У той час це було своєрідною течією. Збиранням руських пісень займався Вацлав з Олесько (Антоні Залескі), а також Жеґота Паулі. Твори літераторів цього періоду стали великим внеском у загальний візерунок гуцулів, захоплення романтичними образами, які, проте, інколи мали багато розбіжностей між реальністю та описами. Можливість детальніше приглянутися до життя гуцулів мав Вінценти Поль, поет і географ, який неодноразово бував на Гуцульщині. У середині XIX ст. протягом кількох років він обійшов усі Карпати, водночас приглядаючись не лише до природи й природних багатств, але й до місцевого населення. У виданій 1851 р. праці „Rzut oka na północne stoki Karpat” (Погляд на північні схили Карпат) він аргументовано вказував на слов'янське походження гуцулів. Короткі описи про гуцулів Вінценти Поль помістив також в „Obrazkach z życia i natury” (Картинках із життя

й природи), виданих у 1869 р. Його найважливіша народознавча праця, яка стосується гірських мешканців Східних Карпат „*Kilka rysów do opisania Huculów na Bukowinie*” (Кілька штрихів до описів гуцулів на Буковині), пролежала в рукописному вигляді понад 100 років, незважаючи на те, що була справді першим широкоплановим дослідженням життя гуцулів. Описами життя й звичаєвості гуцулів займалися також мешкаючі й працюючі в цій місцевості священики та вчителі. Доцільно згадати монографію священика Софрона Вітвіцького, пароха з Жаб'є, який помістив на шпальтах „*Pamiętnika Towarzystwa Tatrzańskiego*” з 1876 р. свою працю „*Huculi*” (Гуцули), де описав характер, помешкання, харчування, одяг, свята й звичаї мешканців Карпат. Окремо гуцульські звичаї він пізніше дуже детально описав в одному з наступних томів „*Pamiętnika Towarzystwa Tatrzańskiego*” під назвою „*Zwyczaje, przesady i zabobony Huculów*” (Звичаї, пересуди та забобони гуцулів). Ці нотатки написані С. Вітвіцьким, переважно, на основі власних спостережень. Слід також згадати працю Юзефа Копонки (1818–1880), який у виданій у 1874 р. у Варшаві „*Encyklopedyi rolnictwa i wiadomości związek z niem mających*” (Енциклопедія рільництва і відомостей, що з ним пов'язані) показав полонинське господарство Гуцульщини.

Етнографічний опис гуцулів також опублікував урядовець майна Фондації Скарбковської в Жаб'єму Ян Греґорович у виданому в 1881 р. у Львові „*Przewodniku dla zwiedzających Czarnohorę*” (Путівник для відвідувачів Чорногори). Автор помістив у ній також гуцульський словничок, матеріал для якого був зібраний в околицях Жаб'є. Він зауважив, що в гуцульській говірці трапляються польські, угорські, вірменські, циганські, руські та інші слова. Походження гуцулів він пояснював від вигнанців, які заховалися від правосуддя в недоступних Карпатах. Я. Греґорович описав також заняття місцевого населення, підкреслюючи захоплення чоловіків мисливством і розбійництвом, а подав також гуцульські пісні і прислів'я.

Кілька років пізніше, в 1885 р. перший справді багатоплановий путівник під назвою „*Przewodnik na Czarnohorę i w góry Pokucia*” (Путівник на Чорногорі та в гори Покуття) опублікував Леопольд Вайгель. У 1887 р. він же в „*Pamiętniku Towarzystwa Tatrzańskiego*” подав етнографічний нарис „*O Huculach*” (Про гуцулів). Вайгель, будучи самовідданим туристом і краєзнавцем, часто мандрував Горґанами й Чорногорою, приглядаючись до життя гуцулів. Свою працю він трактував лише, як додаток до етнографії країни з ціллю ознайомлення туристів із „бідним гуцульським людом і потребою над ним великої опіки”. У цій статті, окрім звичних оповідок, Вайгель подає також описи танців, полонинського ходу й народної метеорології.

На Покуття й Гуцульщину протягом 1867–1880 рр. багаторазово приїжджав Оскар Кольберґ (1814–1890). Результати цих мандрівок у вигляді численних матеріалів і спостережень були опубліковані в першому томі праці „*Obraz etnograficzny*” (1882), де був поданий опис Покуття та культурне життя його мешканців. У наступному році Кольберґ опублікував наступний том, в якому подав пісні з Покуття. У третьому томі (1888) він подав описи танців, а також оповідання й демонологію. Значна частина рукописів Кольберґа багато років пролежала в рукописному вигляді й були опубліковані лише в 54 і 55 томах під назвою „*Ruś Karpacka*” у видаванім ним часописі „*Dziela Wszystkie*”. У цих статтях поданий величезний матеріал, який охоплює загальний опис регіону, заняття гуцулів, обряди, свята, пісні, прислів'я, загадки й навіть прокляття та словничок гуцульських виразів. Кольберґ першим звернув увагу на регіональні відмінності, які особливо відображаються в гуцульському строї. Він співпрацював із багатьма вченими-етнографами, використовував інформацію від місцевих священиків, а також учителів (зокрема Базилія Юценка з Іспаса). Кольберґ

особливо дорожив співпрацю зі священником Софроном Вітвіцьким, який подав йому багато інформації, що стосувалася мовознавства й звичаїв гуцулів.

Кольберг вніс вагомий внесок не лише в справі дослідження Гуцульщини, але також і для популяризації цього регіону. Зокрема, він причинився до того, щоб твори рукоділля з Гуцульщини були виставлені на виставці в Парижі 1878 р., а пізніше склав сценарій величезної виставки, присвяченої Покуттяю й Гуцульщині, що відбулася 1880 р. у Коломиї.

Основу експозиції становили різноманітні етнографічні матеріали – від прикрас, одягу, предметів, музичних інструментів, до макетів хат з обійстями. Значну частину експонатів цієї виставки закупив для свого музею у Львові ґр. Влодзімеж Дзедушицький. Збори цього музею трохи пізніше використав Володимир Шухевич при написанні своєї 4-томної монографії „Гуцульщина”. Вона була надрукована українською та польською мовами на початку ХХ ст. за сприянням Музею Дзедушицьких. Ця праця була переломною в дослідженні Гуцульщини й на тривалий час практично стала енциклопедією гуцульської культури. Великою цінністю цієї праці є зібрані детальні відомості про будівництво, одяг, заняття населення, ужитковий промисел, обряди, пісні й перекази.

У 1894 р. у Відні побачила світ вичерпна праця „O życiu i zwyczajach Huculów” (*Про життя та звичаї гуцулів*) авторства Раймунда Кайндля, який був викладачем Чернівецького університету. Протягом багатьох років він проводив дослідження серед мешканців долин Черемоша й Сучави, щоб описати „як гуцули на тих територіях мешкають, у що вірять і що вміють”. Починаючи від висвітлення щоденного життя гуцулів, звичаїв, пов’язаних із народженням дитини, її дитячим віком, сватанням та весіллям, Кайндль багато місця присвятив також матеріальній культурі та заняттям гуцулів (будинки і подвір’я, село, особливості самоврядування, відношення до права, стиль життя), щоб далі показати елементи релігійного життя. Знаходимо в нього також спроби пояснення етимології назви гуцул, а також походження самого гуцульського етносу.

Від початку ХХ ст. краєзнавством та етнографією Гуцульщини займався Хенрик Гонсьоровський. Згідно з ним, „Гуцули – це найцікавіша етнографічна пам’ятка не лише на території Польщі, але й цілої Європи”. Нічого немає дивного в тому, що, публікуючи статті на шпальтах численних часописів, й, насамперед, у своєму „Przewodniku po Beskidach Wschodnich” (*Путівник Східними Бескидами*), він багато місця присвятив етнографічному описові Гуцульщини. Як прихильник збереження гуцульської самобутності, Гонсьоровський уболівав над тим, що зникають манти і гуглі, яких замінюють міськими елементами одягу, й що зроблені зі смерекової деревини трембіти замінюють бляшаними інструментами. Він завжди розповідав туристам про збереження традиційної культури гуцулів. Й хоча Гонсьоровський не був професійним етнографом, його внесок у дослідження Гуцульщини є неоцінним.

У кінці ХІХ й на початку та в 20–30 рр. ХХ ст. Гуцульщиною активно цікавилися широкі кола інтелігенції, як польської, так й української. Українські та польські письменники протягом літа перебували на Гуцульщині, зокрема в Жаб’є, Косові або Криворівні, шукаючи натхнення в барвистій та автентичній культурі гуцулів. Завдяки цьому ми сьогодні маємо можливість пізнання світу Гуцульщини в літературних і живописних творах, зокрема І. Франка, М. Коцюбинського, С. Вінченза, І. Труша, Й. Пстрака, О. Новаківського, С. Обста, К. Сіхульського, Е. Аксентовіча, В. Яроцького.

У міжвоєнний період дослідження Гуцульщини проводила кафедра етнології Львівського університету, керована в той час Адамом Фішером, автором монографії „Русини”. Його учні проводили багато детальних дослідницьких проектів. Наприклад, Ян Фальковський працював над питаннями меж

Гуцульщини й видав дві праці, присвячені цій темі. Етнографією гуцульських полонин займався Роман В. Гарасимчук, який також фахово описав гуцульські танці. Неможливо не згадати про надзвичайно важливі діалектологічні праці Яна Янова, проведені на Гуцульщині в 1924–1938 р. Він побував у багатьох гуцульських селах, проводячи детальні дослідження, що стосувалися гуцульської говірки. Опрацьований ним гуцульський словник, що нараховував 9000 слів, був виданий лише в 2001 р. Його учень Стефан Грабець працював, в основному, над географічним назовництвом Гуцульщини. На основі цих досліджень він захистив докторат, який був опублікований лише в 1950 р. в „Ономастичних працях Польської Академії Наук” (*Prace onomastyczne Polskiej Akademii Umiejętności*) в Кракові.

Генрик Гонсьоровський

Багато наукових досліджень у міжвоєнний час були проведені під патронатом створеної при Раді Міністрів *Komisji Badań Ziem Wschodnich* (Комісії дослідження східних територій). Від зареєстрованого в 1933 р. Товариства приятелів Гуцульщини в скорому часі відокремилася етнографічна секція, яка самостійно проводила польові дослідження. Товариство фінансово підтримувало й інші наукові дослідження, проводжувані в цьому регіоні. Голова Товариства Тадеуш Карпшицькі 1934 р. створив „Комітет Побудови Музею в Жаб'є” (*Komitet Budowy Muzeum w Żabiem*). Цей музей був запланований як потужна база для наукових досліджень Гуцульщини. Завдяки старанням багатьох у 1938 р. відбулося відкриття великого будинку із тесаного каменя. Трохи пізніше планувалося завершити другу частину будинку з головними виставковими залами, бібліотекою, лекційним і театральним залами.

Музей складався з багатьох відділів. Створенням етнографічного відділу зайнявся Ян Фальковський і протягом короткого часу колекція нараховувала вже біля 5000 експонатів. У літні місяці при музеї функціонував *Wakacyjny Instytut Sztuki* (Канікулярний Інститут Мистецтва), призначенням якого були організація презентацій і лекцій на теми гуцульського мистецтва. Для виголошення рефератів запрошували відомих учених. Але цей заклад не проіснував довго. Стіни були розібрали в 50-х рр., а сама колекція була розкраденою ще під час війни.

Війна й нова політична ситуація, яка настала після неї, докорінно змінила ситуацію Гуцульщини. На тривалий час роки вона зникла з кола зацікавлень польських науковців.

В СРСР після другої світової війни зацікавлення Гуцульщиною найчастіше трактували як щось підозріле. Й на це було кілька причин. По-перше, в горах до середини 50-х рр. ще залишалися загони УПА, які продовжували боротьбу з комуністичним режимом. По-друге, в контексті загальної тенденції нівелювання національних особливостей народів, що входили до складу СРСР зацікавлення історією та культурою окремих етнографічних груп трактували як прояви буржуазного націоналізму. По-третє, науковців скеровували для досліджень життя робітників на воз'єднаних територіях. По-четверте, зацікавлення лише однією етнографічною групою вважалося аргументом вузького наукового кругозору й відсутністю широких наукових горизонтів.

Усі результати досліджень і самі публікації повинні були розпочинатися посиланнями на рішення найновішого з'їзду партії або ж цитатою з творів класиків марксизму-ленінізму чи тогочасних партійних і державних діячів. У цій ситуації до середини 80-х рр. практично не появлялися аналітичні праці, які б відповідали сучасним вимогам європейської етнографічної науки.

Найважливішим в Україні осередком дослідження й популяризації народної культури гуцулів у другій половині ХХ ст. був Музей етнографії та народного промислу у Львові. Однією з перших праць, присвячених Гуцульщині, була монографія М. Мандибури *„Полонинське господарство Гуцульщини другої половини ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст.“*, видана 1978 р. У 1987 р. вийшла друком колективна монографія *„Гуцульщина“* й вона була першою протягом другої половини ХХ ст. спробою комплексного історико-етнографічного дослідження цієї території – від найдавніших часів до сьогодення. У монографії зібраний багатий і цікавий матеріал, незважаючи на те, що написана вона була на основі експедиційних виїздів лише кількох попередніх років. Однак, ідеологія та методологія подання матеріалу окремих розділів була підпорядкована пануючій у цей час комуністичній доктрині.

Починаючи з середини 70-х років, одна за другою з'являлися монографії львівських науковців, які поставили перед собою мету різностороннього дослідження Українських Карпат. Слід згадати такі публікації, як *„Населення Українських Карпат ХV–ХVІІІ ст. Заселення, міграції, побут“* Ю. Гошка, *„Народна архітектура Українських Карпат ХV–ХХ ст.“* Ю. Гошка, Т. Кіщука, І. Могитича і П. Федака (1987), *„Промисли і торгівля в Українських Карпатах ХV–ХІХ століть“* Ю. Гошка, *„Громадський побут сільського населення Українських Карпат (ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.)“* Г. Горинь, *„Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах ХІХ – початку ХХ ст.“* Р. Сілецького, *„Народні легенди та перекази Українських Карпат“* В. Сокола, *„Скарби народної архітектури Гуцульщини. Етнографічний нарис“* А. Данилюка. Автори цих праць, які стосувалися Українських Карпат в цілому, особливу увагу, однак, звертали на Гуцульщину.

У працях, які з'явилися в 90-х роках, бачимо суттєві якісні зміни: в них уже застосовуються нові методики досліджень, використані заборонені до цього часу архівні та літературні джерела; науковці при зборі матеріалу в польових умовах уже не користувалися упередженнями чи політичним замовленням, а дуже об'єктивно аналізували минуле й сучасність цього регіону України. Важливими осередками досліджень над історією, традиціями та культурою Гуцульщини були також Івано-Франківськ, Ужгород і Чернівці. Як приклад, можна згадати фундаментальну працю проф. М. Тиводара *„Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Історико-етнографічне дослідження“*, а також монографію проф. з Івано-Франківська В. Грабовецького *„Гуцульщина ХІІІ–ХІХ століть“*.

Особливо цікавий матеріал знаходимо в колективній монографії *„Гуцульські говірки: лінгвістичне та етнолінгвістичне дослідження“*, яка була вагомою подією філологічних досліджень, проводжуваних в Інституті українознавства НАН України.

У 1990 р. у Львові було створене суспільно-культурне товариство „Гуцульщина“, основним завданням діяльності якого є, насамперед, відродження та популяризація традиційної гуцульської культури шляхом організацій конференцій, фестивалів, виставок і товариських зустрічей. У 2000 р. товариство започаткувало видання історико-краєзнавчого часопису „Гражда“. У ньому поміщені статті на історичні теми, про традиції, звичаї, обряди й щоденне життя Гуцульщини, а також інформація про відомих осіб, діяльність різноманітних

громадських, наукових і культурологічних організацій в Україні й за кордоном, які пов'язані з дослідження цього карпатського регіону.

Варті уваги також дослідження, проводжувані українськими науковцями, які проживали на еміграції. Особливо високу оцінку в наукових колах отримала німецькомовна праця Івана Серікова *Die Hirtenkultur der Huzulen: eine Volkskundliche Studie* (1981). Іван Серіків, бібліотекар із Дорфмунда, який вивчав фольклор Східної Європи та історію України у Варшавському університеті, провів детальний аналіз культури гуцулів, порівнюючи її з культурами балканських та інших гірських народів.

Особливо важливу справу у 80-ті рр. у Чикаго провів д-р. Микола Домашевський, видавши працю „Історія Гуцульщини”. Велика заслуга Гуцульського Дослідного Інституту, очолюваного ним, у тому, що на еміграції М. Домашевському вдалося сконцентрувати свою увагу на цих темах, які були забороненими в СРСР. Після видання в Чикаго 3-го тому „Історії Гуцульщини” було вирішено, щоб наступні томи цієї праці видавати вже в Україні стараннями Регіонального об'єднання дослідників Гуцульщини у Львові. Й, відповідно, в 1999, 2000 і 2001 роках були надруковані 4, 5 і 6 томи. У цих найновіших томах був поміщений матеріал, який стосується не лише історії та етнографії, а також економіки, екології й ряду загальних проблем розвитку регіону.

Важливим кроком діячів Гуцульщини за океаном було заснування в січні 1985 р. ілюстрованого загальногуцульського часопису „Гуцульщина”. Саме товариство було створене в результаті прийнятої 5 серпня 1984 р. в Гамільтоні ухвали двох основних гуцульських організацій – Українського світового об'єднання гуцулів і Конференції гуцульських товариств Америки й Канади – про їх об'єднання в центральну гуцульську організацію в екзилі. Під егідою цієї організації, яка від 1993 р. має назву Об'єднання гуцулів західної діаспори, до 2001 р. виходив часопис. Протягом цього часу були видані 64 номери, в 2001 р. була опублікована бібліографія часопису за 1985–2001 рр. під назвою „Ілюстрований журнал всегуцульської єдності „Гуцульщина”.

Слід також згадати про спільний українсько-австрійський проект, який мав велике значення для популяризації культури Гуцульщини та Бойківщини в Австрії. За ініціативи Етнографічного музею у Відні й за організаційного сприяння Музею етнографії та народного промислу у Львові в 1998 р. відбулася спільна карпатська наукова експедиція. Її ціллю було повторення маршруту експедиції з 1904 р., яку тоді організувала фольклористично-етнографічна секція Наукового товариства імені Шевченка на пропозицію австрійського етнографічного товариства. Зазначимо, що експонати, закуплені на початку ХХ ст. під час цієї експедиції, до сьогодні становлять важливу частину постійної експозиції філії віденського Етнографічного музею в Кітце. Експедицією з кінця ХХ століття також були зібрані цікаві фотографічні та аудіовізуальні етнографічні матеріали, а також вироби народного мистецтва Гуцульщини. Пізніше все це було виставлене на виставках у Відні та Кітце, які мали великий успіх.

Від початку 80-х рр. ХХ ст. в Польщі Гуцульщина знову почала неспішно з'являтися на виставках. Музеї викупували з антикварних магазинів численні, зібрані ще перед війною гуцульські колекції. У 1983 р. виставку власної колекції під назвою „Народне мистецтво Гуцульщини” підготував Етнографічний музей у Познані. Матеріальну культуру Гуцульщини, представлену творами малярства, було показано у 1987 р. на виставці „Гуцульщина” музею в Радомі.

Здобуття Україною незалежності в 1991 р. посприяло тому, що Гуцульщина знову стала відкритою для польських дослідників. У 1991 р. Етнографічний музей у Кракові, який володіє надзвичайно багатого гуцульською колекцією, приготував цікаву презентацію, чому сприяла колекційна діяльність Северина Удзєлі

і Тадеуша Северина. Однією з творців цієї виставки була Уршуля Янічка-Кшивда, авторка брошури „Нисулї” (*Гуцули*), а також багатьох розробок на тему опришків Східних Карпат. Однією з найбільших презентацій була виставка „Покуття – земля Вінченза”, організована стараннями Божени Крупської у Вроцлаві в Бібліотеці „Осолінеум” 1995 р. У 1997 р. Музей незалежності у Варшаві організував велику виставку на тему „Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej” (Східні межі II Речі Посполитої), на якій багато місця було присвячено давньому станіславівському воєводству разом із Гуцульщиною. Відновлювані контакти Польщі та України сприяють в тому, що гуцульські пам'ятки зі Львова та інших міст України почали гостювати в польських залах на тимчасових виставках. Прикладом може бути організована Сьльонським музеєм у Катовіцах 1994 р. виставка із зібрань Музею народної архітектури у Львові на тему „Народне мистецтво гуцулів”. У жовтні 2002 р. Етнографічний музей у Гданську-Оліві організував велику виставку під назвою „Відкриття Гуцульщини”. Її авторці – Вікторії Бляхарській – вдалося зібрати експонати з 16-ти польських музеїв, а також численних приватних колекцій. Виставка супроводжувалася польсько-українською конференцією, співорганізатором якої було Товариство Карпатське. Державний музей етнографічний у Варшаві в середині 2006 р., розраховуючи лише на власні колекційні збори, організував виставку під назвою „Візерунок гуцулів і Гуцульщини в архівних документах і фотографіях XIX і XX ст.”, яка теж супроводжувалася сесією, співорганізатором якої теж було Товариство Карпатське

Вибрані туристичні маршрути

Григорій Мельник

1. Маршрут на г. Яйко Ілемське (1679 м)

(із Людвиківки через Правицький перевал)

Затрати часу – 6 год.

Довжина маршруту – 15 км.

Набір висоти – 1000 м.

*Початок маршруту: присілок Людвиківка с. Мислівка Долинського р-ну.
Не прознакований.*

Їдучи зі сторони Долини, перед Мислівкою слід завчасно повідомити водія автобуса, щоб він зупинився в Людвиківці. Від зупинки автобуса йдемо наліво через новий міст на р. Ільниця та 1 км дорогою до першого будинку, збудованого на місці колишньої дитячої бази відпочинку „Бескид”. Тут є вертолітний майданчик, а це вказує на те, що тут зупиняються поважні гості.

Далі дорога пролягає вгору вздовж Свічі. Через 4 км від зупинки повертаємо наліво і переходимо через міст річку. У цьому місці слід бути уважним, тому що тут важко орієнтуватися. Після того, як пройти біля водоспаду (по ходу – справа) й місток з металевої труби, слід безпосередньо за ним повернути направо, в долину потоку Правич. Через 1 км буде старий сад. Тут у місці складання дерева є розгалуження кількох доріг. Повертаємо у крайнє праве розгалуження та йдемо у південно-східному напрямку вздовж потоку Правич.

Після чергових 3 км (від саду – 1 год. ходу) переходимо місток, також зроблений із металевої труби й недовдзі приходимо до знищеного вагончика лісорубів. До цього місця з Мислівки – трохи більше 2-х годин.

Після чергових 10 хв. приходимо на велику галявину, де ще недавно також складали деревину, але тут ніякого житла не збереглося. Переходимо потік і далі йдемо дорогою, яка після дощів буває дуже заболоченою. Через 30 хв. маршруту від вагончика зліва бачимо вирубки і в одну з них повертає наша дорога. Ще після 5 хв. у місці розгалуження потічків піднімаємося поміж ними вгору по стрімкому схилу (азимут 160 град). Оскільки до цього місця перехід із невеликими привалами займе близько трьох годин, а відстань – 10 км, то тут необхідно зробити привал, тим більше, що далі стежка йтиме тільки вгору.

Після наступних 40–45 хв. підйому виходимо на чудову стежку й звертаємо нею направо, щоб через 150–200 м наліво вийти на перевал Правицький (1185 м) й полонину Мшана. По нашій лівій стороні бачимо навіс. Вода для пиття знаходиться в правій частині полонини, біля витоків потоку, що спливає до Мшани. З полонини стежкою справа від потоку піднімаємося серпентином стрімко вгору. Звідси є два варіанти підйому.

1) Прямо – до полонини Довге Поле (1 год), а звідти наліво по хребту, потім порослою гірською сосною стежкою й нарешті по кам'яних осипах виходимо на вершину г. Яйко-Ілемське (35 хв.).

2) Наліво – біля лісничівки (мисливський будинок). Від розгалуження стежок слід піти наліво, щоб через 5 хв. перейти потік, який раніше бачили на полонині. Вода в місці переходу потоку є не завжди. Подальша мандрівка кулуаром є важкою, оскільки тут є багато повалених лавиною дерев.

Через 45 хв. (від розвилки) стежкою підходимо до місця повороту на хребет Яйко – Сиваня. Тут між двома великими смереками стоїть хрест і вказівник повороту стежки направо вгору. Через 45 хв. підходимо до будиночка під вершиною. Тут можна переночувати, а наступного дня піднятися на вершину г. Яйко Ілемське. З вершини можна продовжити шлях по хребту Укерня – Молода або ж, зійшовши в долину Свічі до лісництва „Бескид“, перейти на південну сторону Карпат до Синевирського озера.

Доїзд. З Івано-Франківська до Мислівки безпосередньо можна доїхати лише автобусом Івано-Франківськ–Ужгород відправлення з Івано-Франківська в 11-20.

Маршрутні таксі та автобуси до м. Долина (курсують цілий день), а звідти автобусами до Хуста, Сеничева, Тячева або Солотвина.

Більш детально з розкладом львівських автобусів можна ознайомитися на сайті www.bus.com.ua

2. Маршрут на г. Сивулю (1836 м) із с. Стара Гута

Затрати часу – 2 дні

Довжина маршруту – 36 км.

Набір висоти – 1106 м.

*Початок маршруту: у с. Стара Гута в долині Бистриці Солотвинської
Прознакований частково.*

Від останньої автобусної зупинки, що біля магазину в с. Стара, йдемо в кінець села й через 10–15 хв. підходимо до шлагбаума. Туристів тут ніколи не затримують.

Дорога, що проходить у верхів'я Бистриці Солотвинської, тут збереглася в добромому стані. Через 1,3 км переходимо кладкою потік Великий Кузьмінець (з лівої сторони дороги) або вброд, якщо міст зруйнований. Із протилежної сторони річки є місце для відпочинку з альтанками. Далі йдемо через новий міст на р.

Малий Кузьмінець, минаючи зліва гарний водоспад. Справа обходимо г. Журавлева Клива, яка стрімко підноситься над долиною. За нею є гарна галявина, на початку якої є джерело. Відстань – 3 км. Час руху – 1 год.

Невдовзі підходимо до великої галявини в урочищі Лисеця. Сюди колись стягували ліс з вирубок. Відразу ж за р. Лопушна знаходиться ще одна галявина, де на базі старого гуртожитку лісорубів будується новий будинок. За ним, на березі р. Бистриця Солотвинська є чудове місце для встановлення наметів.

У дорозі на Сивулю (фото Г.М.)

Далі дорога йде в ур. Межеріки, але ми тут залишаємо долину Бистриці й повертаємо направо. Через 10 хв. переходимо р. Лопушна. В суху погоду ріку можна перейти по залишках колишнього моста. Ще через кілька хвилин, після невеличкого підйому, переходимо потічок – притоку р. Лопушна й виходимо на галявину, зліва від якої стоїть стара альтанка, а справа – залишки естакади для завантаження деревини.

Чергові 500 м дорога проходить вздовж річки й за 500 м виходимо на довгу галявину Лопушна. Тут колись стояв гуртожиток лісорубів, від якого залишилася купа битої цегли. Справа галявини – загін для худоби й сховище від дощу. Спереду добре видно вершину Сивулі. В кінці галявини буде розгалуження доріг. Направо вгору – до вершин Мала Боревка та Ігровець. Від Гути – 8 км.

Спускаємося дорогою вниз до потоку, що впадає в р. Лопушну, переходимо його вбід і відразу повертаємо направо. Тут розпочинається підйом, який через 15 хвилин переходить у стрімкий. Ця тракторна дорога простягається аж до полонини Погар, що на сідлі між Сивулею та Ігровцем. Через півтори години мандрівки (від залишення долини Бистриці) дорога виводить на вирубку, звідки відкривається гарний вид на хребет Сивулі (зліва) та г. Ігровець (справа). Далі дорога проходить руслом потічка, а потім – через вузьку смугу лісу (200 м). Тут дорога звучується в стежку, яку перетинає струмок. З нього найкраще брати воду у випадку зупинки на ніч або ж зробити запас в дорогу, бо в суху погоду води на маршруті може більше не бути. До цього місця від Старої Гути – 4 год. ходу.

З полонини звертаємо наліво, ідемо стежкою, прозваною червоним кольором і за 45 хв. виходимо на хребет, за яким знову звертаємо наліво, щоб ще за 45 хв. вийти на вершину г. Боревка. Стежка протягом останнього часу прочищена й тепер цей шлях на Сивулю став найкоротшим і найвигіднішим.

Із хребта відкривається чудовий вид на Ігровець (зліва), ур. Яла та інші вершини Горганів, аж до Яйка-Ілемського. До вершини Сивулі залишилась 1 год. ходу. Увесь хребет вкритий каменями різноманітної фактури, які мають кілька назв: гор'яні, греготи, цекоти. На схилах г. Лопушна з часів І світової війни залишились розвалини військових укріплень та окопів, в яких можна перечекати негодю. У добру погоду з хребта та вершини Сивулі (1836 м) відкривається чудовий вид. Справа, за долиною р. Бистрик, аж до полонини Рущина простягається хребет Горганів. Звідси від с. Ст. Гута – 7 год. ходу.

Після 30 хв. підходимо до вершини Малої Сивулі (1818 м) з кам'яним постаментом. Перед нами видно вершини Негрова та Короткана, за ними Станімір (1547 м). При необхідності, вершину Малої Сивулі можна обійти траверсом з перевалу між Сивулями або слабо простежуваною стежкою.

Спуск до полонини Рущина (Бистра) займе трохи більше 1 год. На вододілі між обома Бистрицями знаходяться руїни схроніска Львівського відділу Польського Товариства Татранського. Трохи нижче, на полонині, поряд із витоками Бистриці Солотвинської є чудове місце для наметів. Звідси маршрут можна продовжити або до перевалу Леґіонів (Великі Рогози), або ж зійти до Гути, Максимця чи Бистриці (Рафайлової).

Найкраще вийти на вододільний хребет між Бистрицями, побачити скелі в ур. Пекло й доброю стежкою, яка обходить траверсом вершини Негрова та Коротка, вийти на полонину Боярин, де є колиба з пічкою, що важливо в холодні дні. Час переходу з Рущини – 2,5 год.

З полонини спускаємось досить стрімкою стежкою до р. Салатрук і далі дорогою вздовж нього виходимо до озера на водоспаді на р. Салатрук, який знаходиться на відстані 6 км від Бистриці.

Після наступних дві години ходу дорогою приходимо до с. Бистриця. У селі знаходиться приватний готель Віктора Баб'юка „Водограй” Віктор Баб'юк. Вечерю і ночівлю можна попередньо замовити за тел.: (03475)–61926.

З Бистриці є прямий рейс автобуса до Івано-Франківська, відправлення в 17-25 год. Доїзд з Івано-Франківська до с. Ст. Гута мікроавтобусами з автостанції № 3 на вул. Гетьмана Мазепи.

Відправлення: 8-20, 10-20, 11-00, 12-50, 15-50, 17, 20, 18-30, 20-00.

3. Маршрут на г. Хом'як (1542 м) зі сторони Яблуниці

Затрати часу – приблизно 6 год.

Довжина маршруту – 13 км.

Набір висоти – 865 м

Початок маршруту: траса Татарів–Ясіня

Маршрут частково прознакований. Сходження в долину Женця.

Нашу мандрівку розпочинаємо на дорозі Татарів–Ясіня (на п'ятому км від станції в Татарові). У цьому місці відходить дорога до Поляниці, а зліва, біля дороги розташований кемпінг „Смерекова хата”. Перед тим, як розпочати підйом, необхідно пройти ще 1 км дорогою в напрямі с. Паляниця. Стежка на г. Хом'як розпочинається на невеликій галявині, праворуч заокругленого поворота дороги. Йдемо стежкою, прознакованою жовтим кольором (маршрут № 201), який проходить через вершини Хом'як і Малий Гор'ган, а пізніше долинами Зубринки й Зелениці, на перевал Пересліп (Буковиця, 994 м) до м. Яремче. Сине маркування – це залишки колишнього туристського маршруту з часів СРСР.

Наш шлях спочатку йде значно вище від потоку Верединський, а потім після приблизно 1 км переходимо потік. Через 2 год. добре утоптана стежкою, що в'ється довгими серпентинами, виходимо на невелику галявину на вершині г. Гребля, що на хребті Хом'яка. Це полонина Бараня, на якій знаходимо добре

місце для відпочинку. Якщо не маємо важкого наплічника, то звідси можна розпочати безпосередній підйом на вершину Хом'яка (20 хв.). В іншому випадку слід піти довшою, але вигіднішою дорогою до полонини Хом'як і там розбити табір. Звідси на вершину шлях прознакований синім кольором. Стежкою спочатку через ліс, потім поміж заростями гірської сосни й врешті по каменях гор'гану, якими вкрита вся вершина Хом'яка (1542 м), виходимо на вершину. Місцева назва цих кам'янистих брил – горги. Звідси походить і назва всього гірського масиву Гор'гани. Найближче до Хом'яка знаходяться вершини Синяка (1665 м),

Малого Гор'гану (1592 м) і Довбушанки (1754 м). На півночі за масивом Явірника (місцева назва – „Катеринка”) видно м. Яремче. На вершині г. Хом'як у 2006 р. встановили фігуру Пресвятої Диви Марії.

Спуск з вершини розпочинаємо лівіше від місця виходу, в напрямку полонини Хом'як. Будьте обережні при проходженні кам'яними осипищами. Стежка

Хом'як і Синяк у зимових шатах
(фото Г.М.)

з полонини Хом'як в долину Женця розпочинається нижче ряду смерек і далі виходить на лісову просіку. Тут спуск досить стрімкий. Стежка виходить на галявину, яку перетинає поперечна дорога. Повертаємо наліво на дорогу й, пройшовши по ній 1,5 км, на наступному розгалуженні звертаємо направо вниз і потім ще раз наліво. Цим маршрутом можна підійти до Женецького водоспаду – одного з найкрасивіших в Українських Карпатах. Його висота становить майже 10 м. У випадку відвідання водоспаду тривалість нашої мандрівки збільшиться на 1 год, а відстань – на 4 км. Якщо ж часу обмаль, то з галявини йдемо дорогою направо й через 3 км підходимо до будинку Женецького лісництва. Поблизу лісництва переходимо залізничну колію Яремче–Ворохта, а потім річку по підвісному мосту й виходимо на трасу Закінчуємо свій похід на автобусній зупинці між с. Татарів і с. Микуличин. Тут є кафе, де можна перепочити.

Відстань від Женецького водоспаду до автобусної зупинки – 5 км.

Територія Женецької долини відноситься до сільської ради с. Татарів.

Доїзд. Найкраще доїхати маршрутними таксі до розгалуження доріг поблизу кемпінгу „Смерекова хата”.

Відправлення з Івано-Франківська (від залізничного вокзалу):

до Паляниці – 5-20, 6-15, 8-30, 10-15, 12-10, 13-45, 14-40, 16-15, 17-12.

до Яблуниці – 7-20, 9-00, 9-35, 15-10, 16-35;

Також можна доїхати автобусами: Івано-Франківськ–Мукачево, відправлення: 9-00; Підволочиськ – Рахів – 12-45; Івано-Франківськ – Тячів – 15-45. Вартість проїзду – 10–12 грн.

4. Маршрут на хребет Кукул

Затрати часу – 1–2 дні.

Довжина маршруту – 15 км.

Набір висоти – близько 700 м.

Початок маршруту: на залізничній станції Вороненка.

Це гарний пішохідний, кінний і лижний маршрут з чудовим видом на чорногірський хребет, зокрема на вершини Петроса й Говерли.

Від станції йдемо дорогою вздовж колії в напрямку тунелю, що прокладений під Вороненківським перевалом (880 м). Через перевал проходить стара дорога на Закарпаття. Над тунелем звертаємо наліво та йдемо вгору по дорозі, яка проходить між хатами аж до хребта. Справа від останньої хати входимо в ліс (30 хв. від станції) й ідемо ним по широкій дорозі (знакування червоним кольором) до стрімкого підйому.

На розгалуженні звертаємо наліво на дорогу, що виводить на полонину Припір, яку огинаємо зліва (1,5 год. від станції). Тут можна відпочити, а в гарну погоду побачити чудові краєвиди на с. Яблуницю, Чорногору та Гор'яни.

У верхній частині полонини минаємо стовпчик давнього польсько-чехословацького кордону (№ 18/6) і через 30 хв. виходимо на г. Буковинка (1216 м). На її вершині стоїть кордонний стовпчик № 18, а внизу, на однойменній полонині знаходиться невеличка колиба з місцем для вогнища всередині. Від полонини долаємо недовгий, але стрімкий підйом і виходимо на хребет Кукула, йдемо до безіменної висоти (1281 м), на якій знаходиться стовпчик № 17.

До цього місця можна піднятися й іншим шляхом. У випадку пізнього приїзду до Вороненки, коли до настання темноти залишається не більше 2 год., слід швидко підійти до полонини Лампарівка (3 км) й розкласти намети. У цьому випадку від магазину „Продтовари”, що знаходиться нижче будинку залізничної

станції, йдемо дорогою в напрямку тунеля. Через 500 м, біля великого будинку, звертаємо в ліс і йдемо по дорозі до полонини Лампарівка. Її ще називають „Пасіка“, очевидно через це, що тут колись була пасіка. На величезній полонині стоїть хата, в якій у негоду може розміститися кілька десятків осіб. Але, на жаль, дах будинку вже частково зіпсований, а вікна закриті целофаном. Поряд є вода.

З полонини можна йти прямо на південь до полонини Припир, або ж повернути наліво і по болотистій дорозі, через трикутну в плані вирубку, а потім через ліс і по відрозу вийти безпосередньо на висоту 1281 м.

Через 500 м від цієї вершини розпочинається велика полонина Григорівка, що розташована на схилах г. Під Бердою. Тут є колиби з пічками, в яких часто зупиняються лижники. Від станції Вороненка – 7 км або ж 3 год. ходу.

Далі дорога буде йти траверсом південно-західного схилу хребта, через полонини Криниця, Середня і Кукул, які розділені між собою відкритими або залісненими ярами. На кожній є колиби пастухів і, звичайно, вода, без якої неможливим був би випас худоби. На полонині Кукул є військові поховання з часів І світової війни. У серпні 1999 р. учасники українсько-польської експедиції з вивчення полонинського господарства Українських Карпат під керівництвом проф. Варшавського університету Януша Гудовського поставили дерев'яний хрест на місці цього кладовища.

Перед вершиною Кукул кордон різко повертає направо, в сторону Говерли. До неї не дуже далеко (приблизно 10 км), але вододільний хребет до г. Козмеська в цьому місці має великі перепади висот (приблизно 500 м) й мандрівку ним робити не будемо.

Вершина г. Кукул (1539 м) від південного заходу покрита лісом, а тому, щоб потрапити на полонину Закукул, необхідно спуститися по кордону до стовпчика 10/7. Звідси горизонтальною стежкою, що огинає схил гори, за 10–15 хвилин

приходимо до добротної колиби з місцем для вогнища всередині. Це господарство Юрія Гереджука, який водночас є г'аздою на Чорногірському географічному стаціонарі Львівського національного університету (тел.: (03434)–41179).

Варіантів спуску є декілька.

На лижах найкраще з'їжджати вниз через полонину Лабеска, що знаходиться на відстані 1 км по дорозі на Кукул, під самим гребенем зі сторони Ворохти. Взимку над полониною вітер надуває величезні снігові карнизи, які треба об'їхати. На полонині Лабеска за 100 м нижче

хребта в затишному, захищеному від вітру місці є колиба. Звідси розпочинається стежка, яка проводить через Кичеру до Ворохти, але на нартях краще пройти нижче руїн давнього схроніска (притулку) Союзу Поселенців і через перевал Пересліп звернути на дорогу, по якій колись до притулку возили забезпечення, а також і туристів. Далі дорогою приходимо до моста через Прут поблизу турбази „Україна“ у Ворохті.

Велосипедистам рекомендується від цієї полонини їхати дорогою, що проходить майже паралельно до хребта Кукул й виходить нижче присілка

Давній кордонний стовпчик
(фото А.В.)

Завоєла (2 км від контрольно-пропускного пункту Карпатського національного природного парку (КНПП)).

Для піших туристів також є кілька варіантів спуску. У випадку, якщо потрібно якнайшвидше зійти вниз, то найкраще від колиби на полонині Закукул мандрувати вниз у південно-східному напрямку по дорозі, якою за 4 км приходимо в долину Прута біля впадіння потоку Озірний у Прут (за 500 м вище Завоєлі). Ця дорога увесь час проходить лісом.

Також можна зі стежки, якою ми йшли на полонину Закукул, спуститися прямо через велику середлісову галявину до дороги, що сходить у долину потоку Форесок.

Доїзд до станції Вороненка.

Поїзд Львів–Рахів, відправлення зі Львова: 15-25 год, з Івано-Франківська: 19 год. приміський поїзд з Івано-Франківська: 9 год. 15 хв.

Зауважимо, що кожного року в кінці травня проводять зміну розкладу поїздів на літній період й наступний рік.

До Ворохти також можна доїхати маршрутними таксі, що відправляються з головної автостанції Івано-Франківська: 5-10, 5-50, 6-30, 7-50, 8-40, 10-35, 12-00, 12-30, 13-15, 14-10, 16-15, 17-12; (вартість проїзду – 12 грн), а далі до Вороненки добратися попутним транспортом, або ж скористатися послугами таксі.

Різноманітну інформацію туристи можуть отримати при реєстрації у Ворохтянському підрозділі пошуково-рятувальної служби, що розташований у приміщенні Ворохтянської селищної ради по вул. Данила Галицького, 14; тел.: (03434)–41149. Командир підрозділу – Савчук Михайло Васильович; тел. моб.: 0964610440.

Від контрольно-пропускного пункту КНПП у Завоєві до Ворохти або до розгалуження дороги в Арджелюжі (6 км від Ворохти) можна доїхати попутним транспортом, а далі мікроавтобусами, що їдуть із Верховини до Ворохти.

5. Маршрут на г. Говерла (2061 м)

Затрати часу – приблизно 3–4 год.

Довжина маршруту – приблизно 4 км.

Набір висоти – 800 м.

Початок маршруту: спортивна база „Заросляк”.

Гора Говерла розташована на території заповідної зони КНПП. Офіційно, в описах парку, маршрут розпочинається поблизу контрольно-пропускного пункту, що в присілку Завоєла, за 14 км від залізничної станції у Ворохті. Але оскільки до 12 год. дня дозволяється проїзд до навчально-спортивної бази “Заросляк”, то більшість туристів розпочинають сходження саме звідти (22 км від центра Ворохти).

Оплата на контрольно-пропускному пункті КНПП в даний час становить: 5,50 грн. – за дорослу особу і 1,50 грн. – за дітей. До Заросляка можна доїхати практично будь-яким автомобілем. Автостоянка знаходиться на нижній терасі біля каплички. Звідси й розпочинається маршрут нашої мандрівки на Говерлу. Відразу входимо в ліс і по добре втоптаній стежці через 10 хв. приходимо до розгалуження. Направо йде екологічна стежка КНПП, зазначена як “правий маршрут”. Підйом на Говерлу рекомендується здійснювати саме ним. Від перевалу між г. Говерла та г. Велика Козьмєска (кордонний стовпчик № 3) маршрут прознакований зеленим кольором. Вище верхньої межі лісу стежка

проходить над урвищем, а тому в умовах поганої видимості чи дощової погоди є небезпечною. У цьому випадку краще підніматися центральним маршрутом, прознакованим червоним кольором, який до того ж є найкоротшим (3,5 км).

Для того, щоб потрапити на цю стежку, слід на вище згаданому розгалуженні доріг перейти через правий потік і рухатися вгору вздовж лівого. В дощову погоду ця ділянка маршруту досить заболочена. Приблизно через 300 м стежка відійде від потоку направо і за 20 хв. ми приходимо до верхньої межі лісу та полонини „Заросляк”. Тут є джерело. Полонинною стежкою з незначним підйомом через 45 хв. приходимо до підніжжя Малої Говерли (східне плече головної вершини).

Зліва від нас знаходяться заросляцькі котли й долина р. Прут з 80-метровим водоспадом між верхнім і нижнім котлами. За ними видно полонину Пожижевську

Підйом на Малу Говерлу досить стрімкий, проходить вузькою кам'янистою стежкою серед брил пісковики та заростей гірської сосни й займає близько 30–45 хв. З Малої Говерли відкривається чудовий вид майже на весь Чорногірський хребет, вершину Говерли, а також на останній відтинки нашого маршруту, який вже не є таким стрімким. Через 30 хв. виходимо на Говерлу (2061 м) – найвищу вершину України.

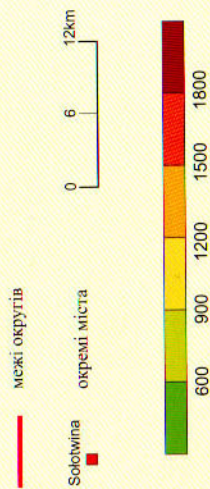
Відкриті для нас краєвиди є захоплюючими. На півдні видно долину Білої Тиси, а за нею, на кордоні між Україною та Румунією, видніються Мармароський масив із дуже ефектною вершиною – Піп-Іваном Мармароським (1937 м). На південному сході від Говерли знаходяться вершини: Брескул, Пожижевська, Данцер, Безіменна і Туркул. За ними – Ребра (2001 м), Бребенескул (2035 м), г. Гутин Томнатик (2018 м.). Далі бачимо вершини Мунчела, Дземброні та Піп-Івана. Досить близько на заході видно масив Петроса (2020 м), за яким видно масив Свидовця. Тобто, бачимо всі 6 вершин, висота яких перевищує 2000 м.

З нагоди 5-ї річниці незалежності України на вершині встановлені плити, в одну з яких вмуровані урни із землею зі всіх областей України.

Для спуску з Говерли найкраще вибрати „центральный” маршрут, оскільки на „правому маршруті”, який проходить старим кордоном, є багато стежок, що сходять на закарпатську сторону Чорногори, й там легко заблудитися, особливо при поганій видимості.

Для урізноманітнення мандрівки, якщо є час і сили, можна зійти через полонину Пожижевську. Для цього слід з вершини зійти на сідло із Брескулом, де знаходиться джерело, з якого бере початок Прут. На вершині г. Брескул стоїть давній кордонний стовпчик № 38. По Чорногірському хребту до 1939 року проходив кордон між Польщею і Чехословаччиною. До сьогодні від неї залишилися кам'яні стовпчики з вибитими на них буквами: з північно-східної сторони – „P”, а з закарпатської – „CS”. Стовпчики ставили через кожні 70–100 м. Наверху кожного стовпчика є стрілка, яка вказує напрям кордону до наступного стовпчика. В тумані вони є добрими орієнтирами для туристів, тим більше, що стовпчики є пронумерованими й їхні номери зазначені на багатьох картах.

Фізико-географічний поділ гір Гуцульщини
(за Є. Кондрацьким, 1999)

За вершиною Брескула сходимо на перевал із Пожижевською (стовчик №37/5) і звертаємо наліво, траверсуючи до котла Цибульник. Далі йдемо стежкою, яка поступово розширюється й врешті виводить нас до полонини Пожижевської. У приміщенні Високогірного біологічного стаціонару можна оглянути карпатський гербарій, а на грядці побачити численні місцеві та інтродуковані види рослин. Від станції до спортивно-навчальної бази „Заросляк” повертаємося дорогою. Час сходження – приблизно 20–30 хв.

Заувага для туристів, які їдуть транспортом зі сторони Ворохти! Слід пам'ятати, що на 6-му км за Ворохтою (на розгалуженні доріг) слід звернути направо до „Заросляка” (дорога наліво проводить до Верховини). Тут стоїть вказівник „Говерла”.

До цього місця можна доїхати маршрутними таксі, що слідуєть з Івано-Франківська через Ворохту до Верховини. Відправлення з Івано-Франківська, як у маршруті № 4. Ціна квитка – 12 грн. Далі до Завоєлі та Заросляка можна доїхати лише попутним транспортом.

Увага! Перед виїздом у район Говерли обов'язково є реєстрація у Ворохтянському підрозділі гірської пошуково-рятувальної служби, який розташований у приміщенні селищної ради за адресою: вул. Данила Галицького, 41, тел.: (03434)–41149.

6. Маршрут до озера Несамовите

Затрати часу – приблизно 5 год.

Довжина маршруту – 6 км.

Набір висоти – 460 м.

Початок маршруту: від спортивної бази „Заросляк”.

Маршрут для тих, хто вже був на Говерлі, а тепер має бажання детальніше пізнати Чорногору та її давньолідовикові котли.

Маршрут розпочинається біля каплички, що поряд із навчально-спортивною базою „Заросляк”. Перейшовши міст через Прут, через кілька метрів підходимо до джерела зі смачною водою. Далі піднімаємося досить доброю, як для такої висоти Карпат, серпентинною дорогою.

Через приблизно 30 хв. після старту переходимо потік Цибульник. Він випливає з котла під цією ж самою назвою, що знаходиться між вершинами Брескула та Пожижевської. Через кілька хвилин мандрівки виходимо з лісу на полонину Пожижевську. У цьому місці, на висоті 1429 м розташовані Високогірний біологічний стаціонар (у підпорядкуванні Інституту екології Карпат Національної Академії наук України), а трохи вище – Сніголавинна станція Державної метеослужби „Пожижевська” (1450,8 м). Тут можна перепочити, ознайомитися з гербарієм

Озеро Несамовите і Туркул (фото Г.М.)

карпатських рослин, побачити чудові краєвиди на полонину Маришевську і г. Гомул.

Від будинку стаціонару сходимо до тієї дороги, з якої ми йшли раніше, й через 10–15 хв. підходимо до виходу котла Орендарчик, що знаходиться між вершинами Пожижевської і Данцера. Проминувши зарості гірської сосни й потічок, йдемо вверх стежкою через рідкий ліс (дорогу ми залишили зліва). Вийшовши з лісу, необхідно триматись стежки, бо тут її легко загубити. Стежка проходить правою стороною котла, між заростями гірської сосни. Проходимо через невелику полонину, ясно порослу щавелем альпійським (*Rumex alpinus* L.) – це свідчить про те, що тут колись стояла кошара. Обходимо з правої сторони зарості ялівця й виходимо вгору до старої „австрійської дороги“, яка проходить схилами Данцера. На відтинку від полонини Пожижевської ми подолали найбільше

перевищення на всьому маршруті. Далі йдемо схилами Данцер і через 30 хв. поступового підйому поміж заростями гірської сосни нам відкриється чудовий вид на гострі скелясті гребені Великих і Малих Кізлів. Проходимо стежкою повз невеличку печеру, що знаходиться під великим каменем справа від стежки, й незабаром приходимо до невеличкого озерця. Від озера йдемо далі дорогою, яка зліва обходить плече Данцера й через 10 хвилин приходимо до розгалуження стежки направо до озера Несамовитого (у цьому місці на стежці знаходиться камінь із жовтою смугою або стрілкою).

Звертаємо на цю стежку й поступово піднімаємося до основного котла в урочищі Кізлі, де стаємо на болотистому березі озера Несамовите. Озеро розташоване під вершиною Туркула на висоті 1750 м. Його площа становить 0,3 га, глибина – 1,5 м. Вище озера, на відстані 50 м в сторону Шпиці є джерело питної води.

Варіантів маршруту для повернення є кілька, й вибирати їх слід залежно від погоди, часу й сил, які в нас залишилися. Очевидно, що повертатися цікаво іншою дорогою, ніж ми йшли. У цьому випадку можемо вибрати варіант, описаний у маршруті № 9. Але найцікавішою і найтаємничішою є стежка, що проходить через Малі і Великі Кізли. Щоб зійти на неї, слід повернутися до „австрійської дороги“ й, звернувшись на неї направо, великою дугою підійти до краю верхнього котла. На цьому відтинку ми переходимо кілька потічків і звідси відкривається чудова панорама на всю долину й навколишні вершини. При підході до першого хребта повертаємо наліво. Стежка періодично губиться у високій траві, але через мить її знову добре видно. Після того, як ми проминули потічок, що випливає з котла між Малим і Великим Кізлом, на розгалуженні стежок слід повернути наліво з незначним спуском (прямо дорога йде до місця колишньої стаї під Гомулом). Йдемо майже 2 км до потоку Данцер, перейшовши який, виходимо на нижню дорогу, яку ми залишили біля полонини Пожижевської. Тут слід бути уважним, щоб не зайти між потоки, яких є багато зі сторони Гомула.

Доїзд в описі маршруту 5.

7. Маршрут на г. Біла Кобила (1477 м)

Затрату часу – приблизно 6 год. (при поверненні через Бережницю – 8 год.).

Довжина маршруту – 9 км (в одну сторону).

Набір висоти – 852 м.

Початок маршруту: міст через р. Чорний Черемош, навпроти автостанції у Верховині (Жаб'єму). Маршрут не прознакований.

Перший відтинок нашого маршруту проходить приблизно 200 м по шоссе проти течії р. Чорний Черемош. За магазином „Обрій” повертаємо направо й через 30 м переходимо потічок, за яким розпочинаємо підніматися на хребет. Йдемо дорогою з незначним підйомом і гарним видом на присілки Верховини до мурованої каплички. Від неї звертаємо наліво й через кілька хвилин нам відкривається чудовий вид на навколишні гори, у цьому місці робимо перепочинок. Перехід до цього місця займає приблизно 45 хв. й тому тут можемо зробити відпочинок.

Відпочивши, сходимо вниз на Віпчинську дорогу, яка саме тут робить дугу наліво й поряд із невеликим кладовищем приводить нас до присілка Великий Присліп, що на полонині під перемичкою між вершинами Віпчинка (1368 м) і Біла Кобила (1477 м). Від попереднього місця відпочинку цей перехід займе 1,5 год. З полонини лівим краєм широкої просіки піднімаємося на вершину г. Біла Кобила. Звідси відкривається чудовий вид на весь Чорногірський хребет. З північної сторони видно г. Грегіт (1472 м), а зі сходу – с. Бережниця.

Слід врахувати, що сходження хребтом у південно-східному напрямі через вершину 1424 м, яка покрита величезними кам'яними брилами (греготами), значно складніший і займе додатково 1,5 години часу.

У гарну погоду спуск доцільно здійснити через с. Бережницю. У цьому випадку слід пройти хребтовою стежкою в напрямку г. Грегіт ще 1,5 км, а потім у районі вершини Бубенської (1463 м) повернути направо на хребет у напрямку полонини Бубок і зійти з нього до с. Бережниця. У селі збереглася дерев'яна церква св. Миколая з початку XX ст. Доцільно ознайомитися з роботою валила – одного з основних інструментів для виробництва ліжників (знаходиться за 200 м від впадіння Бережниці до Чорного Черемоша).

Доїзд. З Івано-Франківська (головна автостанція) маршрутними таксі:

через Ворохту: як для маршруту № 4. Вартість проїзду – 16 грн.

через Косів: відправлення: 8-15, 9-35, 15-00, 17-20, 19-40. Вартість проїзду 20 грн.

У зимовий період частина маршрутів, зокрема перші та останні, відмінюються.

Увага! Перед виходом в гори обов'язково зареєструйтеся у Верховинському підрозділі гірської пошуково-рятувальної служби; тел.: (03432)–21941, моб.: 0963724400 (Василь Кобилюк).

8. По хребту Костричі (з Ільці до Завоєлі)

Затрати часу – 3 дні.

Довжина маршруту – 20 км.

Набір висоти – 960 м.

Початок маршруту: в Ільцях, біля церкви. Маршрут не прознакований.

Маршрут може бути пішим, кінним або лижним. Його найкраще розпочати від церкви в с. Ільці з тієї причини, що, закінчуючи мандрівку у Ворохті, маємо можливість у другій половині наступного дня поїздом добратися з Ворохти до

Івано-Франківська, а, по-друге, не потрібно платити за вхід на територію заповідної зони КНПП.

Приїхавши до с. Ільці ввечері, можна переночувати у п. Василя, який мешкає біля церкви, й зранку вирушити в похід (тел.: (03432)—47163, моб. 0978611818).

Стежка розпочинається за церквою біля кладки через р. Ільця, звідки відразу траверсуємо вверх. Поміж будинками присілка Затинок виходимо на хребет, що йде паралельно до автодороги в сторону Ворохти. Хребет безлісий і є можливість оглядати чудові навколишні краєвиди. В кінці хребта, з найвищої його вершини (1098 м) повертаємо наліво й сходимо в невеличку сідловину, з якої, проминувши кілька гуцульських осель, підходимо до лісу. Від початку маршруту сюди 6 км або приблизно 2 год. ходу. Через кілька хвилин виходимо на галявину, з правої сторони якої розпочинається стежка, що проводить на хребет, а саме на полонину біля г. Кострич. Стежка є досить широкою й тому по ній зручно йти на нартях.

Спочатку дорога йде серпентином, а пізніше повертає направо на північні схили хребта. Перший відтинок маршруту проходить через старий ліс, другий – серед молодих смерек. Врешті виходимо на бічний хребет Костричі, в місці, де стоїть хрест. Переходимо бічний хребет і далі траверсом повертаємо наліво. Наступний відтинок також проходить через старий смерековий ліс і далі на полонину в районі нижчої вершини Костриці (1544 м), званої також Костричем. Тут також стоїть хрест. Нижче від хреста на відстані кількох сотень метрів на полонині є стара хата, в якій можна заховатися від негоди або ж зупинитися на ніч. Від Ільців до цього місця потрібно 4 год. часу. Звідси відкривається чудовий вид на весь Чорногірський хребет. Особливо величюно виглядає друга за висотою вершина Українських Карпат – г. Бребенескул (2036 м), яка розташована посередині Чорногірського хребта. Тут проходить вододільний хребет між басейнами Прута й Чорного Черемоша. По ньому зручно перейти на хребет Озірний або ж до с. Бистрець.

Ми мандруємо далі хребтом Костричі, щоб за 2 км мандрівки в північно-західному напрямку вийти на її найвищу вершину (1585 м), з якої відкривається чудова панорама на хребет Кукул і на Горгани.

Із вершини йдемо хребтом у тому ж самому напрямі й після переходу невеликого лісу виходимо на полонину Веснарка. Тут є добротна колиба пастухів, у якій щороку до 21 вересня (у цей день – храм у Ворохті) проводить полонинське господарство депутат з Ворохти Микола Боечко. Нижче колиби в лісі знаходяться руїни давнього харцерського схроніска (притулку). Від стаї стежка приводить в долину потоку Озірний. Широкою дорогою вздовж потоку через 1,5 км приходимо в долину Прута, який переходимо через новозбудований міст. У долині Прута повертаємо направо й ідемо приблизно 1 км за течією ріки до контрольно-пропускного пункту КНПП, що в присілку Завоєла. Звідси попутним транспортом або ж пішки можна дістатися (відстань – 14 км) до смт. Ворохта, а звідти поїздом або мікроавтобусами – до Івано-Франківська.

Відправлення поїздів з Ворохти: 3-24, 4-12, 10-34, 17-30, 20-59.

Примітка. Маршрут не проходить територією заповідної зони КНПП, а тому тут дозволяється розкладати вогнища й ставити намети.

Доїзд: з Івано-Франківська до Ільців – маршрутними таксі Івано-Франківськ–Верховина (через Ворохту), час відправлення такий, як у маршруті № 4. Вартість проїзду – 15 грн.

Увага! Перед виходом на маршрут зареєструйтеся у Верховинському підрозділі гірської пошуково-рятувальної служби; тел.: (03432)—21941, 21971, моб.: 0963724400 (Василь Кобилюк).

Для тих, хто хоче побувати на хребті і в той же день повернутися до села, слід розпочати сходження з Ворохтянського перевалу, точніше з шосе Верховина–Ворохта. Його висота становить 970 м н.р.м. (на таблиці, встановленій на перевалі, висота вказана неправильно), а отже набір висоти на маршруті буде значно меншим – усього 570 м.

Від кафе, що на перевалі в присілку Буковель, сходимо вниз по шосейній дорозі в сторону Верховини. На першому повороті повертаємо направо й піднімаємося по дорозі через ліс. За ним зліва від дороги є садиба, де можна переночувати.

Для продовження маршруту слід обійти хребет і за ним на розгалуженні доріг піти правим відгалуженням у напрямі видимих садіб. Через перемичку біля останньої хати виходимо на луки, якими йдемо приблизно 1 год. до видимого на їхньому краю лісу. На наступному розгалуженні доріг повертаємо наліво (південний напрям) і через 20 хв. підходимо до потічка. На наступному розгалуженні весь час ідемо прямо. Тут треба бути уважним, бо стежка періодично губиться серед каміння, але скоро вона знову стає добре помітною. Пізніше стежка кількома серпентинами проводить нас направо, щоб після цього звернути наступним траверсом наліво. Через 1,5 год. виходимо на безіменну вершину з висотою 1551 м, що знаходиться між вершинами Кострич і Кострича. Затрати часу від перевалу становлять приблизно 3 год.

Якщо ж повертатися назад цим же маршрутом, слід знати години відправлення автобусів і мікроавтобусів із Верховини до Ворохти: 5-10, 5-40, 6-30, 7-00, 8-25, 9-00, 10-00, 11-45, 13-10, 15-10, 16-00, 17-00, 17-20, 18-10, 19-20.

9. Маршруту до високогірних озер Чорногори

Затрати часу – 2–3 дні.

Довжина маршруту – 35 км.

Початок маршруту: с. Шибений над Чорним Черемошем. Маршрут прознакований.

Слід пам'ятати, що початок цього маршруту знаходиться в прикордонній смузі, а, згідно з обов'язковими умовами (п. 8 „Положення про прикордонний режим” від 27.07.1998 р.), закордонним туристам для мандрівок у прикордонній смузі повинні мати при собі документи, що підтверджують законність їхнього перебування на території України. Для тих, хто хоче побувати в Мармароських або Гринявських горах, які знаходяться в прикордонній смузі, необхідно отримати дозвіл від начальника прикордонного загону, що охороняє дану територію (Чернівецького або Мукачівського). Для цього необхідно не пізніше, ніж за 2 тижні до виходу на маршрут надіслати лист командирові прикордонного загону, вказавши схему маршруту, список учасників походу та їхні паспортні дані. Через тиждень необхідно зателефонувати до прикордонників і дізнатися, чи надали дозвіл і на яку прикордонну заставу (в Шибений чи Ділове) він надісланий. Тел.: прикордонних загонів: у Чернівцях: (0372)–538203; у Мукачеві: (03131)–21261.

Озеро Марічейка (фото Г.М.)

Від прикордонної застави „Шибений“, що знаходиться поблизу місця впадіння потоку Шибеного в р. Чорний Черемош, рухаємося 2,5 км долиною Шибеного до будинку Високогірного лісництва КНПП. Сюди можна проїхати високопрохідним транспортом. У випадку пізнього часу з дозволу лісників можна розбити табір, а при вільному часі можна сходити до колишнього озера Шибене (1,5 км проти течії потоку). У минулому озеро було досить великим і глибоким (до 25 м біля шлюзу) і в ньому збирали воду для сплавлення лісу.

Маршрут на г. Піп-Іван розпочинається від будинку лісництва, а траса прознакована червоною маркою на білому фоні. Широка дорога йде хребтом у

північно-західному напрямі біля останніх будинків присілка Шибений. У колибі (будинок пастухів) можна ознайомитися з технологією виробництва гуцульських сирів (будз, бринза, вурда), скуштувати на смак або придбати в дорогу.

Ідемо далі дорогою й через 45 хв. виходимо до першого з трьох високогірних озер, через які пролягає наш маршрут. Це озеро Марічейка, розташоване на висоті 1510 м у давньому давньольодовиковому цирку на північно-східному схилі г. Шурін-Гропа

Руїни схроніска AZS на Погорільці
з Піп-Іваном на задньому плані (фото А.В.)

(1773 м). Площа озера – 0,7 га, а глибина до 1 м, температура води влітку становить приблизно +9°C. Поверхня озера поволі заростає осокою. Навколо озера зростає густий ялиновий ліс, а також рідкісні види журавлини – дрібноплідна та болотна. Озеро живиться водою, що поступає сюди зі схилів Шурина, які добре видно з його берега. Біля озера є будиночок, в якому можна сховатися від дощу.

Обійшовши озеро справа, через 15 хв. підходимо до розгалуження стежок. Шириша (ліва) йде до полонини Шешурська. Ми прямуємо правою стежкою до гори. Через 30 хв. приходимо до джерела. Це буде останнє джерело води на шляху аж до схилів г. Бребенескул (15 км), тому бажано запитати питтєвою водою. Обходимо скельний виступ справа й через 4 год. виходимо на вершину г. Піп-Іван (2028 м), або як її ще називають – Чорна Гора, де знаходяться руїни давньої обсерваторії. Відстань від Шибеного – 10,5 км.

При гарній погоді з Чорної Гори у південно-західному напрямі видно Піп-Іван Мармарський (1936 м), а також по румунській стороні – г. Феркеу (1958 м). Після відпочинку та огляду руїн обсерваторії продовжуємо шлях головним гребенем Чорногори. Через 30 хв. мандрівки приходимо до т. зв. Поганого Місця, де направо від головного хребта відходить хребет, що простягається на г. Смотрич (1898 м). Тут слід триматися лівої сторони гребеня і йти стежкою лівіше від кордонних стовпчиків. Тут розпочинається підйом до вершин Дземброні (1878 м) і Мунчела (1998 м). Слід пам'ятати, що північно-східні схили хребта є дуже стрімкими, скелястими й тому мандрівка ними може бути небезпечною.

Слід пам'ятати про те, що майже всі вершини головного хребта Чорногори можна обійти траверсом, що проходить із закарпатської сторони, але тоді втрачається можливість споглядати чудові пейзажі, що відкриваються з північно-східної сторони хребта. Так, із г. Бребенескул можемо оглянути оригінальний давньольодовиковий котел – урочище Кізі Улоги. Спускаючись із вершини,

минаємо відногу головного хребта – Кедроватий – Погорілка (справа), на якому збереглося найбільше в Чорногорі оселище кедрової сосни. На його схилах, що спадають до котла Кізі Улоги, знаходиться так зване „крісло Довбуша”, де, за легендою, любив відпочивати знаменитий ватажок опришків.

Пройшовши ще 1 км, справа бачимо одне з найкрасивіших місць в Карпатах – урочище Гаджина, яке розташоване в давньольодовиковому котлі між вершинами Ребра та Шпиці. Фактично тут є 5 котлів: три великих і два менших. Схили котлів стрімкі й обривисті, на Шпицях маємо 15 рядів вертикальних скель. У цьому місці добре видно залишки морени давніх льодовиків, які сповзали в котел із навколишніх вершин. За народними переказами, саме в Гаджині був похований легендарний ватажок опришків – Олекса Довбуш. У 1878 р. біля нижнього виходу котла був побудований перший на території Українських Карпат притулок для туристів, якому було надане ім'я Яна Грегоровича – одного із засновників Чорногірського відділу Товариства Татранського.

Основна стежка обходить вершину г. Бребенескул зліва. Тут є джерело й рівне місце для наметів, однак ночівля під вершиною Бребенескула може бути небезпечною, особливо в грозу.

Поряд із величезним масивом Бребенескула, 300 м зліва вниз, між хребтом і його відрогом, що відходить у напрямку г. Гутин Томнатик (2018 м), розташоване найвище в Україні оз. Бребенескул, яке знаходиться на висоті 1801 м. З трьох озер, повз які пролягає наш маршрут, воно є й найглибшим – до 3 м. Площа озера становить 0,4 га. Звідси до Говерли ще 15 км. Бажаючим ночувати біля озера слід врахувати, що тут постійно дмуть сильні вітри й відсутні дрова. Південно-західні схили головного хребта Чорногори знаходиться в складі Карпатського біосферного заповідника, а північно-східні – КНПП. Знищувати гірську сосну тут заборонено, а тому при мандрівці Чорногорою необхідно мати примус.

Від кордонного стовпчика № 28, що розташований на розгалуженні гребеня до Гутин Томнатика, проходимо далі на північ. Через 2 км приходимо до місця, де направо відгалужується стежка до хребта Шпиці (1864 м) і г. Гомул (1786 м). Йдемо далі на вершину 1910 м і справа перед нами відкривається вид на два скелясті хребти Великих і Малих Кізілів. Це так звані карлінги – гострі гребені, які розділяють давньольодовикові котли, що в них колись залягали льодовики. Із перевалу перед г. Туркул спускаємося направо вниз до оз. Несамовите, яке розташоване на висоті 1750 м у котлі між Туркулом (1933 м) і Малими Кізілами. Площа озера становить 0,3 га, а глибина – до 1,5 м. За легендою, якщо в озеро кинути камінь, то зіпсується погода. Воду для пиття можна набрати з джерела, яке знаходиться на відстані 100 м від озера, біля великого куща гірської сосни.

Є різні варіанти продовження маршруту. В умовах гарної погоди слід піднятися на вершину Туркула й піти гребенем далі аж до Говерли (2061 м), щоб мати можливість споглядати мальовничі карпатські красоти. На закарпатських схилах

Котел Гаджини (фото Г.М.)

Туркул (фото Ю.Н.)

головного хребта, досить пологих і ясно порослих гірською сосною, також знаходиться кілька мальовничих озерців. Звідси до Говерли близько 8–9 км. У випадку негоди краще мандрувати, зійшовши з хребта. Між хребтом і виступаючими по дорозі скелями можна знайти непогане, захищене від вітру місце для наметів.

У випадку сильного вітру із закарпатської сторони мандрівку можна продовжити т. зв. „австрійською стежкою”, що проходить схилами г. Данцер. На неї можна вийти за 10–15 хв., мандруючи вниз від оз. Несамовитого.

Йдучи в північному напрямку, через 15 хв. знову потрапляємо до озера, яке розташоване на одному з відрогів Данцера. Далі цією стежкою приходимо на схили полонини Пожижевської, на якій розташовані Високогірний біологічний стаціонар Інституту екології Карпат НАН України та сніголавинна станція. При необхідності, там можна переночувати.

З „австрійської стежки” можна зійти до нижнього котла. Стрімка спочатку стежка незабаром змінюється досить доброю дорогою, що проходить схилами долини Данцерського потоку, якою колись звозили молоко з полонин.

Доїзд до Верховини: мікроавтобусами з головної автостанції Івано-Франківська: через Ворохту так, як у маршруті № 4, ціна квитка 16 грн; через Косів так, як у маршруті № 7, ціна квитка 20 грн.

З Верховини до Шибеного можна доїхати автобусом, відїзд: 14-00 і 17-50.

Увага! Перед виходом на маршрут у район Чорногори обов'язково є реєстрація у Верховинському підрозділі гірської пошуково-рятувальної служби; тел.: (03432)–21941, 21971.

Войцех Крукар

1. Зелена – Садки – Поленський

Затрати часу – 9 год.

Відстань – біля 18 км.

Підйом у гори – 1150 м, а з виходом на Козій Горбан – 1370 м.

Початок маршруту – при відгалуженні бічної дороги в долину Зелениці.

Маршрут не промаркований

Від головної дороги Надвірна – Бистриця (Рафайлова) повертаємо на схід, у долину Зелениці. Через 1,5 км шляху від розгалуження знаходиться місток на потоці Черник. Після містка сходимо з дороги й відкритим схилом через т. зв. Чертежі йдемо на південь у напрямі залісненого вододілу між Зеленицею та Черником. На хребті є досить видима стежка, якою через висоту 967 м н.р.м. сходимо у невелике сідло (біля 900 м н.р.м.) з поляною, званою Прелука. Від поляни гострим гребенем підходимо у південному напрямі до поперечного валу Козі, спочатку лагіднішою, а під самою вершиною – дуже стрімкою стежкою. На вершині Козі знаходиться металевий триангуляційний репер. Затрати часу сюди становлять 4 години.

Козя є високим гірським валом, який підноситься упоперек на вододілі поміж долинами Ситного й Черника. Тут спостерігаємо добре видиму асиметричність схилів хребта. Північний схил є дуже стрімким і залісненим, південний – більш пологим і покритим великими голими кам'яними блоками. А поблизу самої вершини – також полониною.

Із вершини відкривається чудова панорама. У південному напрямку бачимо масив Довбушанки, зліва від якої звертають на себе увагу гострі піраміди Синяка та Явірника. Справа панораму завершують високі вершини Козього Гор'гану та Поленського. На спадаючій з вершини в південному напрямі полонині є гарне місце для відпочинку (вода та колиба).

Стежка проходить посередині полонины, залишаючи хребет зліва. За полониною стежка стрімко знижується в перевал Козя (1265 м) (сюди біля 5 годин ходу).

Через приблизно 45 хвилин ходу підходимо під привершинне нагромадження Козього Гор'гану (біля 1320 м). Перед війною тут був мисливський притулок. На захід відгалужується старий плай, яким можна потрапити до витоків Черника. Далі маршрут пролягає в південно-східному напрямі. Незабаром виходимо з густого смерекового лісу на великі поля греготів, порозділяні групами смерек і кедрової сосни, а також гірської сосни. Скельні блоки тут надзвичайно високі, не обмежуючись лише привершинним хребтом, але й довгими язиками сходять низько в долину Ситного. З цього місця є гарний вид на величний масив Довбушанки й близько розташовану вершину Поленського.

Добре підтримувана стежка проводить нас південним схилом Козього Гор'гану під т. зв. Клевка Ямські (Кливки). Перед нами відкривається глибока долина лівої притоки Ситного, т. зв. Яма, відроги якої покриває Гор'ган (до цього місця – 6 годин ходу). Ми знаходимося в урочищі „Садки” – одному з наймальовничіших у Гор'ганах і найцінніших у Природному заповіднику „Гор'гани”.

Цінність цієї місцевості були належно оцінені ще перед 1939 р. У міжвоєнний час ця територія була місцем полювання Президента Речі Посполитої. У середині 30-х рр. XX ст. тут був створений туристичний резерват, де заборонялося прознакувати туристичні маршрути.

З цього місця є найкращий вихід на Козі Гор'ган (1616 м). Для цього ми залишаємо плай і через смерековий ліс підходимо на порівняно широке сідло (біля 1520 м) поміж Поленським і Козім Гор'ганом. Це сідло розділене невисоким підвищенням на дві частини – Клевки (Кливки, Клевки від Поленського) – верхня частина і від Садків – нижня. Від нижньої частини йдемо в північному напрямі і після перетину вузького пасма гірської сосни виходимо на Козій Гор'ган, на вершині якого знаходиться знищений металевий геодезичний репер (до цього місця – 7 годин ходу).

Козі Гор'ган є центральним пунктом т. зв. „Садків” й одним із найкрасивіших вершин Гор'ганів. Гора є званою через особливо великі кам'яні розсипища, які, в основному, знаходяться на кожному схилі, причому в багатьох місцях сходять низько в долини. Під вершиною на північному схилі звертає на себе увагу місце великого скелястого обриву.

У масиві Довбушанки (фото А.В.)

Назви Козі Гор'ган, Козя і Козій Потік, а також дані зі старих мисливських документів і місцеві перекази вказують на те, що у цьому регіоні колись водилися гірські сарни.

Із вершини повертаємося тією ж самою дорогою (близько 0,5 год.). Вийти з Клевки (Кливки) Верхньої на Поленський неможливо через високі зарості гірської сосни. Щоб подолати вершину, слід із Садків йти в південному напрямі (за 100 м нижче стежки буде вода). На східному відрозі Поленського гірська сосна несподівано закінчується. Виходимо на „язик” Гор'гану, який спадає тут від самої вершини та по скельних блоках підходимо до вершини (сюди затрати часу становлять 9 год.).

Поленський підноситься у хребтовій лінії Довбушанки і є „замком” для вододілу, що розділяє долини Черника і Сітного. Зі сходу від Пікуна його відділяє перевал Стеришорка (біля 1440 м), на заході від Скалок (1597 м) – Надзея Поленська (приблизно 1530 м). Північний схил гори є стрімким, південний – спадистим і, за винятком вершини, позбавленим кам'яних розсіпів. Тут великі площі зайняті гірською сосною.

Панорама з Поленського є дуже широкою. На сході домінує масив Довбушанки, а також високі вершини Синяка та Явірника Гор'гану. З південної сторони за Довбушанкою на горизонті видніються масиви Чорногори й Свидовця, на півдні домінує високий хребет Братківської. На заході найперше увагу звертають найвищі гор'ганські вершини – Сивуля та Ігровець з Високою.

2. Зелена – долина Зелениці – Довбушанка (1755 м)

Час переходу – біля 8 год.

Відстань – біля 27 км.

Підняття в гору – 1170 м

Початок – у Зеленій, при відгалуженні бічної дороги в долину Зелениці.

Спочатку маршрут неproznaкований. У верхній частині Зелениці жовтими знаками прознакований відрізок, де проходить стежка: Яремча – долина Зубринки – Синяк. Маршрут на Довбушанку прознакований червоним кольором.

Маршрут складається з двох частин. Перша – долина – протяжністю біля 23 км – проходить долиною Зелениці; друга – це саме підйом на Довбушанку

(різниця висот – 700 м).

До долини Черника (3 км) маршрут проходить тією ж стежкою, що й маршрут до Садків. Після наступних трьох кілометрів приходимо до моста на Зелениці й верхнього кінця присілка з тією ж назвою (чатрати часу – біля 1,5 год.). Переходимо на правий берег потоку й незабаром долина звужується. На східній стороні, на схилах Аршичної бачимо великі поля гор'ганів, що сходять до дна долини. У деяких місцях на ці кам'яні розсіпи наступає ліс, створюючи посправжньому казкову сцену. Ця територія знаходиться під правовою охороною,

як резерват Бредулець. На другій стороні долини, біля підніжжя Глибокого Верха, у лівому березі Зелениці видніються мальовничі відслонення карпатського фліша.

Підходимо до впадіння потоку Сітний (9,5 км, 2,5 год часу). У цьому місці слід відвідати мало знаний водоспад з висотою падіння води біля 8 м. Для цього переходимо через міст на лівий берег Зелениці й ідемо дорогою в долину Сітного. Після приблизно 300 м маршруту бачимо впадіння першого (зі сторони долини) правої притоки Сітного, який бере початок під вершиною Товстої (1398 м). Цей водоспад знаходиться на цьому ж потоці, на відстані кількох десятків метрів від нашої дороги.

Через 4 км вище впадіння Сітного приходимо до руїн довоєнного моста (3,5 год.). До цього місця можна під'їхати машиною із Зеленої. Переходимо вброд Зеленицю й незабаром зауважуємо жовте маркування на маршруті Яремча – долина Зубринки – Синяк, якою будемо йти на протязі біля 4-х км. Перед посіданням вод Зубринки й Зелениці переходимо через широку галявину Довбушанка, а півтора кілометрами вище – проминаємо полянку Ільма з пастушим табором. За нею, при впадінні до Зубринки потоку Федоцил (Федусільський Звір), входимо на територію Природного заповідника „Горґани”. Після години ходу прознакований жовтими знаками маршрут залишає долину Зубринки, звертаючи через т. зв. Веснарку і Малий Горґан (Веснарковий Горґан) на вершину Синяка (із Зеленої – 4,5 год. ходу).

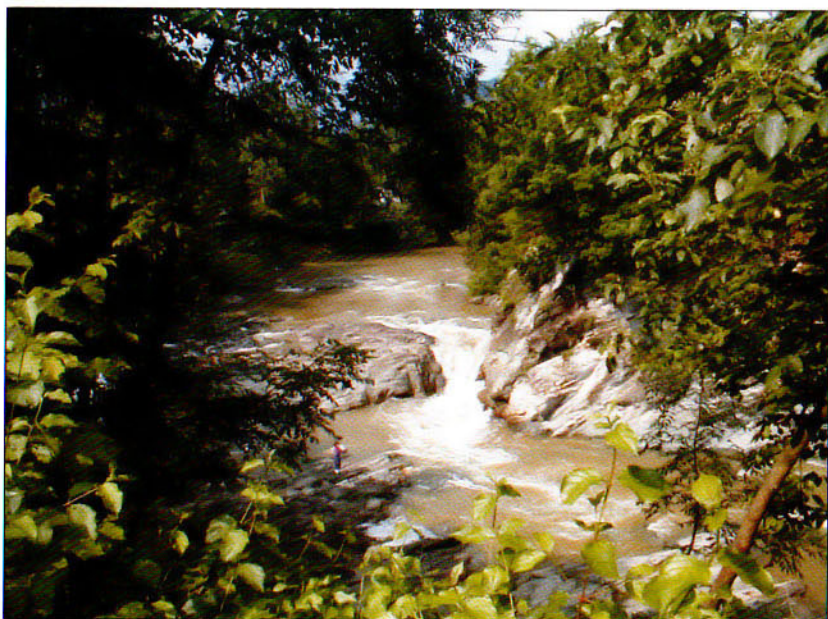
Довбушанка (фото А.В.)

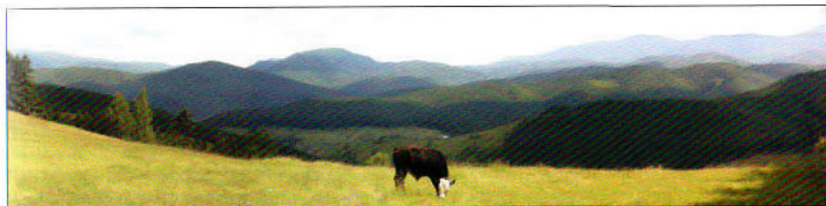
Після чергової години мандрівки підходимо до закінчення широкої дороги в долині Зубринки (загальний час – 5,5 год.). Тут бачимо червоне маркування маршруту, що проводить через усі Українські Карпати. У наш час це місце називають Новобудова. У міжвоєнний час тут знаходилося схроніско (притулок) ПТТ (Польського Товариства Татранського) „Під Нижньою”. Його залишки збереглися ще й дотепер. Переходимо містком на лівий берег Зубринки й поряд із колибою пастухів підходимо на полонину Нижня. Із неї відкривається мальовничий краєвид на південь, де знаходиться хребет полонини Довгої. Із цього місця розпочинається приблизно 2,5 годинний підйом на Довбушанку. Спочатку стежка проходить дуже стрімко вгору в північному напрямі, пізніше повертає на схід й, постійно йдучи вгору, траверсує південний схил Довбушанки. Підходимо до бокової, пд-сх відноги гори, яка спадає до Новобудови. Далі проходимо чіткою простежуваним гребенем на північний захід до відкритої вершинки з висотою 1520 м, яку називають Верхнизня (6,3 год ходу). Тут є чудове місце для відпочинку. Перед нами з півночі відкривається досить близький засипаний ґреґотами вершинний хребет Довбушанки. На пн-сході увагу привертають близько розташовані вершини Малеого Горґану, Синяка і Хом'яка. Із вершинки спускаємося в північному напрямку у вирівняне полонинське сидельце й розпочинаємо підйом на хребет Довбушанки. Спочатку лісом, а пізніше поміж заростями жерепу підходимо до добре видимої стежки на Горґан, який покриває вершину Довбушанки. Незабаром виходимо на східну вершину

Довбушанки (1750 м). Звідси на головну вершину (1755 м) – біля 1 км на захід (загальний час – 8 год.). З цього місця слід звернути увагу на геоморфологічні особливості всього масиву. З північної сторони пологого зниження між вершинами знаходиться т. зв. „великий зсув“. У свій час Є. Ромер зазначав, що він утворився протягом кінця червня – першої половини липня 1897 р. Загальна площа зсуву оцінюється на 70–75 га. Поблизу зсуву простягаються хребтові вали. Це кількометрової глибини поздовжні заглиблення, що паралельно простягаються до вершинного хребта. Їхнє формування тісно пов'язане з моноклінальною будовою хребта й повільним гравітаційним зсуванням скелястих площ згідно із падінням гірських порід на південь. Подібні вали також можна побачити на хребтах Синяка та Грофи.

Довбушанка є найвищою вершиною східних Скибових Ґорґанів. Це найкращий пункт для огляду в тій частині гір. Панорама охоплює на сході й півдні хребти Костричі, Чорногори, Свидовця і Братковської. Дуже граціозно звідси видніються найближчі до Довбушанки вершини: Синяк і Хом'як – на сході, Поленьський із Козім Ґорґаном – на заході. Над останніми нависають вершини центральних Ґорґанів із Сивулею, Ігровцем і Високою.

Шешорські водоспади (фото Г.М.)

Матеуш Тролль, Ізабеля Сітко

Пасовищне господарство

Важко уявити собі краєвид Гуцульщини, а також господарство і культуру цього регіону, окремо від пасовищного господарства. Тримання овець і худоби, поєднаний із літнім випасом тварин на гірських пасовищах, протягом багато століть було основним заняттям гуцулів й важливим джерелом їх доходу, й також призвів до значного перетворення гуцульського ландшафту. Початки пасовищного господарства пов'язане із прибуття волоської народності. Волоські пастухи спочатку приходили в гори на літній період, а взимку сходили у рівнини. Можна передбачити, що найперше випас овець і худоби проводили на природних альпійських луках, що поширені на Гуцульщині насамперед у Чорногорі і в Мармароських горах. Застосовуючи випалювання, волоські пастухи розширювали територію випасання, знищуючи субальпійські зарості, а також ліси. З часом пастухи поступово залишалися в горах постійно й хоча наплив з півночі руського люду й призвів до асиміляції волохів, пасовищне господарство залишилося найважливішим заняттям мешканців цього регіону. Таких чином у гуцульських селах, що поступово розвивалися, переважали великі території лук і пасовищ, поряд із незначній частці ріллі. Випас тварин проводжувався не лише на лучних територіях, але й також у лісах, зокрема у тих, що були поблизу пасовищ і господарств. Випалювання субальпійських заростей і лісів, а також пошук деревини (для спалювання, будови колиб, виготовлення потрібних у господарстві інструментів) призвело в результаті до формування напів-природної рослинної смуги із широкими розлогими гірськими луками, названі полонинами.

Традиційне гуцульське пасовищне господарство це, насамперед, випасання овець. Зараз важко простежити, скільки овець випасали на Гуцульщині найбільшого розквіту пасовищного господарства, тобто до середини XIX століття. Отари, що нараховували 600-700 овець, не були рідкістю, а траплялися й такі, що нараховували 1000 голів. Із тих розрахунків можна зробити висновок, що на Гуцульщині в свій час було понад 200 тис. Овець. У даний час поголів'я овець лише трохи перевищує 30 тис. Окрім овець, на полонинах пасли також кіз, свиней, а також корів. В даний час кози та свині трапляються на полонинах лише спорадично, а більшість їх тримають у придомних господарствах. Зокрема стосується то свиней, тому що що в даний час гуцули у даний час перестали тримати давню волоську расу, а натомість тримають свиней білої раси, яка не надається до випасу на полонинах з причини слабшого імунітету. Серед великої рогатої худоби волів випасали поряд із коровами. Й що цікаво, що можемо зустріти господарства, де випасали лише волів (напр., у Чивчинських горах), а також такі, що спеціалізуються на випасанні лише корів (напр., у західній частині Чорногорі), а також такі, де корів і волів випасали спільно (господарства на Свидовці чи в районі Кукула). Важливу роль у гуцульському пасовищному

господарстві у минулому відігравав випас місцевої раси коней, званої гуцулами. Коні випасали на полонинах цілими табунами. Їх використовували насамперед як в'ючних тварин, а прив'язаність до них пастухів найкраще говорять слова

Станіслава Вінценза: „Де гуцул, там і кінь”. У даний час ще можемо зустріти на полонині гуцула на коні чи й навіть невеликі табуни коней, що дико випасаються на полонинах, але найчастіше це не будуть коні гуцульської породи.

У своїй, напоширенішій формі сезонний випас тварин на полонинах організований через т. зв. депутата – власника чи утримувача полонини. У випадку, якщо полонина є спільною власністю сільської громади, то роль депутата виконує представник сільської ради. Гуцули, які віддають своїх тварин на випас, домовляються про відповідну оплату під час випасу

у формі продуктів переробки молока – головню сири, а також масло. У традиційному полонинському господарстві сири у колибах виробляв головний із пастухів – ватаг. У процесі переробки молока, отриманого з надою корів чи овець, які випасаються на полонинах, отримують кілька видів полонинського сиру, починаючи від жирного (сиру), який виготовляють у дерев'яних бочках – путинах. Залишки сиру, який називають джерем, використовують для виробництва вурди, яку виготовляють у мідяних або залізних казанах. Висушені брили сиру й вурди, т. зв. будз, із якого виготовляють бринзу. Інколи бринзу готувлять окремо із кожного з цих видів сирів. Жирнішими й смачнішими є відміни сирів, які виготовляють із овечого молока. Окрім сирів, традиційним полонинським виробом є масло, яке виготовляють у дерев'яних бочках, званих бербеницями, яких застосовують також для зберігання бринзи. У сучасних полонинських господарствах найчастіше обмежуються виготовленням сиру й вурди, а бринзу і масло не виробляють, а інколи лише займаються доїнням тварин. У цьому випадку раз у кілька днів молоко й сметану транспортують до села, де й виготовляють сири й масло. Слід зазначити, що у даний час на полонинах Гуцульщини випасають стада тварин, які походять з різних гуцульських сіл, а в давнину навсьї сіл з-поза меж Гуцульщини, які знаходяться на відстані 100–150 км від пасовищ (напр., Коломия, Снятин, Сороки). Прикладом сучасних таких далеких мандрівок є використання для випасу полонин східної частини Чорногори гуцулами з околиць Косова.

Пастухи господарюють на полонинах від 3-х до понад 4-ох місяців і році. Урочистий початок випасу, т. зв. Полонинських Хід у давнину було однією із найважливіших подій у житті гуцулів. Овець і худоби часто супроводжували на полонину цілими родинами, це супроводжувалося численними молитвами й святкуванням. Й що цікаво, що і в часи радянської влади ця урочистість теж була підтримана, як Проводи на Полонину із відповідним для цієї епохи забарвленням. Традиційно дати початку й закінчення випасу пов'язували із святами церковного календаря. Найчастіше випас розпочинали після дня св. Юрія, що припадав на 6 травня, або близько свята Літнього Миколая (22 травня). Випас худоби закінчували біля свята Першої Богородиці (28 серпня), а випас

Коні на полонинах Свидовця
(фото І.С.)

овець біля свята Другої Богородиці, тобто біля 21 вересня. Фактично початок і закінчення випасу великою мірою залежав від погодних умов даного року – танення снігу весною, зазеленіння пасовищ й появи першого осіннього снігу. Зі спостережень останніх років бачимо, що пастухи овець виходили на полонини у першій половині травня й закінчували в останній тиждень вересня, а з худобою виходили загалом у першій половині червня, а поверталися до села у першій декаді вересня. Плануючи мандрівку полонинами Гуцульщини слід пам'ятати ці дані, так як перебування в горах у період проводжуваного випасу надає можливість побачити на свої очі культуру та господарство пастухів, а також помилуватися полонинами, які вирують пастушим життям. До того ж є можливість спробувати свіжих молочних продуктів. У цей ж час є ризик зустріти пастуших псів, яке не завжди є дружельними. Особливо грізними вони бувають, коли знаходишся поблизу отари, яку вони оберігають. Особливо це потрібно пам'ятати про мандрівці Мармароськими Горами, де собаки не часто бачать мандрівних туристів. Перебування на полонинах поза сезоном теж має свої переваги – у цей час є можливість зупинитися у колибах пастухів, які в цей час є вільними. Однак, ночуючи у цих спорудах, слід завжди пам'ятати, що вони є другим помешканням для гуцулів.

Пастуші табори, які в даний час можемо зустріти на полонинах Гуцульщини, виглядають по-різному, як стосовно кількості й величини стай, так й їх технічного стану. В овечих господарствах найчастіше єдиним постійним будинком є стая – споруда для проживання й господарства. Цікавими випадки цього типу стай можемо зустріти зокрема в Чорногорі, напр. на полонині Гропа під Піп-Іваном, в урочищі Серелівка під Петросом, в Гаджині, на полонині Головаческа і Печеніжеска. Інші елементи забудови овечого табору – це переносні застайки – прості за конструкцією захистки для пастухів а також загорожі для овець – кошари та околи, а також струнки, які призначаються для подюю овець. Інколи замість стаї головним будинком є колиба – споруда дуже примітивна, без вікон і пічки. Бувають випадки, коли єдиною спорудою овечого господарства є відповідно велика застайка. Найчастішим у даний час типом пастушого табору на Гуцульщині є давні колгоспні господарства, переважно для худоби. Розпізнати у горах їх дуже просто – за великими оборами, що нараховують по 100 голів худоби, а також за великими поверховими будинками, які раніше служили працівникам колгоспів. Залишки подібних господарств можемо бачити на полонинах Рогнеска і Шумнеска у західній частині Чорногори й насамперед у Гринявських і Чивчинських горах (наприклад, під Чивчином, Ледескулом, Стогом), а також на Свидовці (полонина Апшинецька і під г. Стара). Інколи худобу тримають не в великих загорожах, а в малих корівниках – у цьому випадку такі господарства нараховують десятки споруд, з яких більшість будинків є господарськими. Багато пастуших таборів такого типу знаходяться в Чорногорі (наприклад, на полонинах Германеска, Кінець, Шешул, Головаческа, Кукул). Деякі з них є залишками колгоспного укладу господарювання. У даний час багато післяколгоспних господарств є зруйнованими, але, незважаючи на те вони й далі використовуються пастухами

У кінці випасу власники їдуть на полонину за худобою (фото М.Т.)

Найбільше залишених господарств залишилися у Чивчинських і Гринявських горах – єдиний пастуший табір, який й надалі функціонує за-лишився на захід від Ладескула.

Зараз слід пригадати про діяльність державних пастуших господарств, яку виникали на Гуцульщині на протязі усього XX століття, змінюючи у меншій чи більшій мірі традиційні гуцульські пастуші господарства. На прикладі Альп, на полонинах Гуцульщини були побудовані державні молочарні, а також дослідницькі станції для культивування полонинських кормових трав. Перші такі приклади стосуються Галицької частини Гуцульщини. У 1899 р. на полонині Пожижевській у Чорногорі була закладена Станція ботаніко-рільнича, яка була Полонинським відділом Державної ботаніко-рільни-

ничої станції у Львові. Перед першою світовою війною було збудовано сучасну молочарню в Дземброні. У закарпатській частині Чорногори Державні молочарні й сироварні будували від 1906 р. за допомогою плану угорського уряду. Подібні господарства були закладені у західній частині Чорногори на полонинах Менчул Квасівський, Шумнеска, Рогнеска і Кінець. Про те, що це були потужні господарства свідчить приклад з полонини Шумнеска, на якій перед першою світовою війною випасали 260 корів. Одночасно із створенням цих господарств будували дороги на полонини – плаї, які призначалися для звозу молокопродуктів до найближчих сіл, звідкіля їх транспортували зокрема, й на ринки Будапешта. У той час був прокладений один із найкрасивіших плаїв Гуцульщини, прокладений під Петросом і Шешулом у західній частині Чорногори. Після перерви, спричиненої війною, діяльність державних молочарських закладів була відновлена урядами Чехословаччини й Польщі. У міжвоєнний час на Закарпатті молочарні, називані швайцераями, функціонували на полонинах Менчул Квасівський і Рогнеска (на Менчулі Квасівському до сьогодні ще зберігся кам'яний будинок давньої чехословацької молочарні). Ці заклади спеціалізувалися на переробці коров'ячого молока. Переробна потужність молочарні на полонині Рогнеска у 20-х роках XX ст. становила 70 тис. літрів щорічно. Подібні заклади у той час функціонували також на Свидовці. У той ж час на полонині Петрос - Грунь, що в Горах Мармароських, збудовано господарство з переробки овечого молока й виробництва бринзи, але воно не було потужним через те, що гуцули не мали бажання здавати овече молоко. У північній частині Чорногори у міжвоєнний час зразкове полонинське господарство було створене при відбудованій Дослідницькій станції на полонині Пожижевській й великі господарства з виробництва бринзи функціонували Гостовом у Гринявських горах.

У післявоєнний час, уже в 1945 р. розпочали діяльність радянські господарства на полонинах Рогнеска і Менчул Квасівський, а в 1949 р. – створене експериментальне господарство на полонині Джерджева Прелука під Менчулом Квасівським. У 1952 р. усі державні полонини Українських Карпат були передані колгоспам. Зазначимо, що на деяких полонинах функціонували пастуші господарства, що були у підпорядкуванні сільських громад – радгоспи. Хоча таких господарств було значно менше, ніж колгоспів, однак у радянський період

більшість овець і худоби була приватною власністю, а не державною. Цікавий той факт, що в епоху колгоспів найвищі показники як м'яса, так й молока, а також вовни давали колгоспи з буковинської частини Гуцульщини. Протягом кількох років після розпаду СРСР у 1991 р., були зліквідовані й радянські колективні господарства. У процесі господарської трансформації на Україні зміни зачіпали також і високогірне пастуше господарство. Давні власники роблять спроби відвоювання собі полонин, які були в них забрані радянською владою. На полонинах постали фермерські господарства, а також господарства родинного характеру. Протягом останнього часу спостерігаємо поступове збільшення поголів'я корів й виробництва молока. Традиційне вівчарство сьогодні найбільше розвинуте у закарпатській частині Гуцульщини, де овець нараховується більше, ніж два рази, ніж поголів'я худоби. У сьогоднішній час найбільш захоплюючим у полонинському господарстві Гуцульщини є застосування архаїчних методів господарювання. Хоча догляд за тваринами сьогодні відбувається у докорінно інших реаліях, як в економічних, так й суспільних, саме життя на полонинах проходить найчастіше так само, як і в давні часи. Особливо вартими уваги є найпримітивніші пастуші господарства, які можна зустріти у самому серці Гуцульщини – у Чорногорі, зокрема у її західній частині. У цих господарствах немає постійних споруд, а пастухи протягом цілого літа проживають у примітивних застайках, які ставлять поблизу кошар для овець. Перед однією з таких застайок протягом усього літа горить ватра, а в великому чавунному казані ватаг приготує вурду. Примітивна забудова такого господарства кожного року стає на іншому місці. Для цього полонину очищають від ростучих там смерек та яловця, які потім використовують для загородження кошар. Вирубання на полонинах ростучих там молодих смерічок та чагарників здійснюють для того, щоб пасовище не заростало лісом. Також трапляються ще випадки випалювання полонин, що є проти-законним. Такі випадки трапляються навіть на заповідних територіях (Карпатський національний природний парк, Карпатський біосферний заповідник).

Слід пам'ятати, що тривале проведення полонинського господарства призвів до значної трансформації гірського ландшафту Гуцульщини. У результаті цього в деяких місцях майже цілком знищене субальпійське криволісся, а поширення гірськосмерекових лісів слабо значно обмеженим, що спостегаємо, наприклад, у масиві Свидовця і в західній частині Чорногорі. У цих випадках навколо пасовищ верхня межа лісу сформована буковими, рідше – яворовими лісами.

Коров'яче господарство на полонині
Гарманеска (фото М. Г.)

Змінився також культурний краєвид полонин, на яких розташовані групи будівель, що поєднані між собою плаями. Мандруючи Гуцульщиною, будемо зустрічати як такий краєвид, так й краєвид, де залишилися лише руїни давних господарств, а на занехаяні пасовища помалу підкрадаються ліс і зарості. Для того, щоб побачити перший краєвид, слід податися у західну частину Чорногори або ж на Свидовець, другий краєвид переважає у Чивчинських і Гринявських горах.. Процес заростання гринявських і чивчинських полонин нам наочно показує, як у майбутньому може змінитися краєвид Гуцульщини, якщо цілком припиниться випас тварин, що вже бачимо і багатьох інших гірських масивах Карпат. Зростання рентабельності полонинського господарства є можливим лише у випадку фінансової підтримки держави, а в майбутньому можливо й Євросоюзу. Поки-що гуцули самі роблять рекламу своїх молочних продуктів, організовуючи щорічно у Рахіві фестиваль „Гуцульська бринза“, який відбувається після закінчення полонинського сезону.

Проведення полонинського господарства на Гуцульщині справляє у мандрівників враження, що там час затримався, що ми знаходимося в зовсім іншій епосі, епосі, яка в Польських Карпатах безповоротна зникла. Слід зазначити, що в Польських Карпатах, водночас із створенням Парків Народових (Національних Парків) випас на галях (полонинах) був практично зліквідований й був замінений т. зв. культуровим випасом. Наприклад, на всій території Польських Татрів випасають лише 1,5 тис. овець й кілька десятків голів худоби. Для порівняння, лише у західній частині Чорногорі поголів'я овець у даний час становить біля 3 тис., а великої рогатої худоби - приблизно 1,3 тис. голів. Цілком можливо, що збережене полонинське господарство, а не безлюдність і дикість гір Гуцульщини є причиною того, що ми почуваємося там докорінно по-іншому, ніж у Західних Карпатах.

Вівці на полонині Менчул Квасівський (фото І.С.)

Уршуля Яніцка-Кшиведа

Полонини, повні чарів

Ще в кінці XIX століття на Гуцульщині формуються господарства догляду за худобою. Про багатство гуцульських господарств свідчив насамперед його живий інвентар. Тримали овець, кіз, корів, свиней, а інколи й коней. Свійських тварин протягом кількох місяців у році, від весни до осені випасали на полонинах, віддалених від людських поселень.

Випасом займалася невелика група людей, в умовах, цілком інших, ніж умови в селі. Специфічні умови такого господарювання призвели не лише до формування іншої, пов'язаної з полонинами, матеріальної культури (архітектура, предмети побуту), але й оригінальної обрядовості, магії, а також фольклору – слівного й музичного.

Умови праці й побуту в сезонному пастушому господарстві були важкими й вимагали від пастухів не лише досвіду, але також фізичної сили й відваги. Давалися взнаки й капризи погоди, хвороби й хижаки, від яких потерпали стада, а також люди – охочі чужих пасовищ і чужого здобутку, не так давно звані опришками. Не надто сприятливою для людей і свійських тварин була дика, гірська природа. Немає нічого дивного в тому, що сам випас і пов'язане з ним полонинське господарство було оповите чисельними магічними заборонами, наказами, забобонами, вірування й чарами. Їхнім призначенням було зберегти отару та тих, хто нею опікувався, здоровими, тваринам забезпечити добрі надолі, а людям – спокій і достаток.

Власник як утримувач полонини, тобто *депутат*, якщо він сам не брав участі в сезонному господарстві, наймав *ватага*. Ватаг повинен був бути заможною людиною, щоб своїм майном поручитися за випасувані на полонині стада. Він керував сезонним полонинським господарством, відповідав всьому за випас, за підпорядкованих собі людей та отару. До його обов'язків теж входило керування випасом і переробка молока. Визначав пасовища для випасу, поділяв поміж пастухами тварин, приготував їжу й визначав час перерв й відпочинку, а в кінці сезону випасу розраховувався з власниками тварин. До обов'язків ватага (зрідка – депутата) входило також зробити весною оголошення про час початку випасу (*веснування*) й день надою тварин „на міру”, й найчастіше це робили біля церкви після закінчення Служби Божої. Цей надій робили для того, щоб визначити, за кількістю надоеного молока, прибуток для кожного власника тварин. Зазвичай, більша частина предметів побуту, що використовували під час випасу, були власністю ватага. Він же виконував функції лікаря й мага, що охороняв тварин і людей від злих сил. На полонині він мав цілковиту владу. Найчастіше ця поважна „посада” була спадковою, тобто передавалася з покоління в покоління.

Ватаг теж займався найманням пастухів. Це повинні були бути люди, які вміли жити між собою в згоді, з великою фізичною силою, сильні й здорові, й це

було гарантією, що вони здатні подолати важку працю у важких кліматичних і побутових умовах.

На великих полонинах випасом займалися кілька категорій пастухів, пов'язаних із певними тваринами. Так, вівцями займався вівчар (овчар), якого наймали на сто дійних овець. Ялових овець і баранів випасав елочер, ягнят – єгничник. Велика рогата худоба була під наглядом коровара, гайдея (від клику при прогонах худоби – „гайда гей”), бовгара – пастуха волів і телечера, який доглядав за телятами. Козами займався козар, а свиньми – свинар. Якщо на полонині випасали овець, то вони були під наглядом стадаря. Окрім пастухів, для праці ватаг залучав гонінників, тобто помічників. До їхніх обов'язків входило також принесення води, рубання дров, підтримування вогню та інша дрібна робота в пастушому таборі. Їх також називали спузами (від діал.: „спуза” – попіл). Пастухам допомагав малолітній хлопець – стрункар, загосенник, який підганяв овець під час доїння. У великих стадах до праці наймали також нічного сторожа – нічника, який нілу ніч палив на полонині ватру, проходив вздовж загорож для тварин, а в разі небезпеки скликав пастушим рогом інших пастухів. Інколи ватаг наймав також собі заступника – старшого пастуха й разом із ним керував полонинським господарством, а якщо на полонині випасали надзвичайно багато овець, також і старшого вівчара.

Працюючи на полонині вівчарі отримували винагороду як продуктами, так й готівкою, а також утримання протягом усього сезону випасу. Ватаг і старші пастухи, окрім цього, щомісяця отримували пару чобіт і право безплатно випасати власних тварин.

На кожній полонині господарство проводилося наступним чином. Цю її частину, яка не була придатною для сінокосів з причини нерівного рельєфу, кам'янистих полів чи скельних уступів, господар віддавав під пасовище, а другу, рівнішу частину – для кішіці – сінокосу.

Пасовище влаштовували поблизу води, ставлячи на потоці або ж біля джерел дерев'яні ринви, якими вода прибувала до корит, видовбаних у дерев'яних колодах, і з яких тварини втамовували свою спрагу. Територію, яку визначали для випасу (стоїще), обгороджували жердинами (воринням), якими були визначені пасовища для кожного виду тварин. Тут також ставили загорожі для овець (кошери) й для великої рогатої худоби (кошери). Кожних кілька днів загорожі переносили на нове місце, удобрюючи таким чином полонину.

Спорудою сезонного полонинського господарства випасу була колиба, стая (шалаш), яка була збудована зрубом, без вікон і стелі. Вона була прямокутною в плані й становила тип відкритої спереду, з боків були передсіни (піддашся) й дві кімнати, розташовані одна за другою: ватарник (ватерник) і комора. Посередині ватарника протягом цілого сезону горіла ватра. Уздовж бічних стін стояли лави й були покладані всі речі, необхідні для господарства. Одна з лав була призначена для ватага. За ватарником через стіну знаходилася комора, де зберігалися знаряддя праці, потрібні в господарстві, продукти харчування, а також місцем, де складали виготовлену продукцію. При стіні, яка розділяла обидві кімнати, був прилаштований верклюг (вертлюг) – рухомий дерев'яний пристрій у формі літери „L”, на якому підвішували казан, що у ньому пастухи виготовляли продукцію й приготувляли для себе їжу.

На деяких полонинах були також зимарки – будинки, що складалися із просторої стайні, яка була відокремлена сіньми від невеличкої кімнатки з пічкою. У зимарках можна було перебувати з худобою до початку зими, підгодовуючи її назбираним із стіжків сіном.

У деяких випадках на полонинах ставили також шалаш для боднара, який перебував тут протягом усього сезону випасу, виготовляючи і ремонтуючи дерев'яний посуд, що їх використовували при переробці молока.

Тварини під час подорожі й вночі перебували в призначених для них загорожах. Їх ставив власник полонини (депутат) або ж ватаг на його прохання. Загорожу виготовляли з цілих, покладених горизонтально, смерек. Гілки смерек, обрубані на кінцях, були природною загорожею, яка таким чином захищала тварин, що знаходилися в загорожі, від хижаків. Посередині або ж біля кожної загорожі пастухи ставили невеличкий шалаш, званий стайка, або ж застайка. Він був у формі похилого дашка, покритого зверху корою або гілками, прикритими камінням. Спереду від стояв на двох високих стовпцях, а ззаду – на дуже низьких. Уся стайка була встелена гілками, мохом і листям. У такій споруді спав пастух, який сторожував стадо уночі, й для цього перед стайкою розводили багаття (ватру).

Загорожа для овець виконувала роль перепони при підході до доїння – струнки. У загорожі для худоби посередині встановлювали корито, до якого під час доїння подавали свіжоскошену траву. Від якогось часу на полонині почали встановлювати дві загорожі для худоби: одна на відкритій місцевості, а інша – на узліссі, серед рідких дерев, щоб тварини мали захисток під час дощу чи в спеку.

Частина полонини, визначена як сінокіс, була обгородженою, подібно до стоїща, воринням, чи зазвичай поваленими смереками, що захищало цю луку від випасу тваринами. Звично тут ставили шопу чи шалаш, де в час збору сіна зупинялися працівники. Сухе сіно, згромаджене у стіжки, залишали тут через зиму й весною, коли на полонинах ще не було достатньо паші, а також при тривалій непогоді, ним підгодовували тварин. Ці запаси сіна ставали у пригоді також тоді, коли посеред літа полонини несподівано покривалися снігом.

Перед виходом на полонини

Час виходу зі стадами в гори відбувається в середньому поміж 7 травня й 2 червня. Про це повідомляли звуки пастуших рогів і трембіт. Похід із села на полонину – полонинський хід – інколи може тривати навіть кілька днів.

Перед виходом на полонини господарі різними способами підготовляються до цієї події, щоб гарантувати своїм тваринам здоров'я, молочність і безпеку. Зокрема, у визначені свята вони дотримувалися цілковитого посту й утримувалися від усяких робіт. Постили й не працювали в день Св. Юрія (6 травня), який вважався прихильником пастухів – для вдалого пастушого сезону, у день Св. Матвія (9 серпня) і Св. Катерини (7 грудня) – щоб ласиця не принесла шкоди худобі (згідно з гуцульськими віруваннями, вона може не лише спричинити втрату молока, але й смерть корови), у день Св. Люпа (Люпуля) (23 серпня) – щоб на стадо не нападали вовки, а також на Свято Воздвиження Святого Христа (11 вересня) – це повинно було зберегти прибуток від укусів вужами та в день Св. Спиридона (14 грудня), щоб хижак

не розтягали тварин під час випасу. Виняткового значення надавали посту і утримуванню від праці у Рахманський Великдень, який випадав на середу четвертого тижня після Великодня. У цей день, зранку перед світанням, господарі давали худобі, вівцям і козам по шматку приготовленого на твердо яєчка, щоб гарантувати їм здоров'я й уберегти від чарів. А самі у цей день вечеряли лише після заходу сонця.

З тією ж ціллю, у першу, так звану Дідову Суботу, перед Зеленими Святами, до церкви приносили в жертву першу продукцію, виготовлену після зимового періоду. Роздавали її також, разом з іншою милостинею біднякам.

Через тиждень після дня Теплого Олексія (Св. Олександра, 29 березня) у господарствах стригли овець. Пострижену шерсть збирали діти й приносили її до хати, окремо укладаючи вовну із ягнят, окремо з овець віком до 2 років й окремо – зі старших овець. Якщо б усю вовну змішали, то це могло б призвести до неспокою в отарі, а також до шкірних захворювань в овець.

У Свято Благовіщення (7 квітня) газда обрізав кожній вівці вовну біля хвоста й біля статевих органів. Цю вовну потрібно було цього ж дня розчесати, зробити з нею нитку, а з нитки скрутити шнурок. У день полонинського ходу пастух зав'язував цю нитку на голі тіло на висоті пояса, вірячи в те, що це допоможе вівцям спокійно пастися в отарі.

Як захист перед різного роду уроками вівцям і козам – на вусі, а коровам – на хвіст прив'язували кусок червоної вовни, промовляючи при цьому відповідне заклинання.

Допоки тварини вирушали на полонини, слід було вберегти їх не лише від чарів і вроків, але й від втрати молока. Для цього за кілька днів перед виходом у гори газда всідався зі свічкою на порозі своєї стайні, звернувшись лицем у сторону сходу сонця. Товк у посуді сіль, викреслював над нею рукою хрест „на відлив“, одночасно промовляючи відповідне заклинання й після цього давав своїй живності поїсти.

Вихід на полонини – полонинський хід

Господарів, тварини яких випасали на тій ж самій полонині, називали мішанники (мішинники). Після оголошення ватагом чи депутатом дня, відколи можна приводити стада на полонини, вони узгоджували між собою дату виходу в гори, на літовище. Для того, щоб сезон виявився вдалим, вихід з худобом не можна було робити ні в п'ятницю, ні в святковий день. Того дня власники тварин і пастухи дотримувалися суворого посту й не вживали горілки.

У день початку мандрівки на літовище газда вставав зранку, щоб при свічці промовити молитву за маржину (як правило, овець і корів). Закінчивши ритуал, він шов до стаї, запитував худобу, чи їй добре спалося й виказував сам собі позитивну відповідь. Вівці отримували трішки бджолиного воску, щоб його з'їсти, щоб „трималися“ разом в отарі, а під час подою давали багато молока й приносили стільки прибутку, як бджоли. Господар додавав вівцям до паші розтерте на порошок і змішане з сіллю осине гніздо, щоб були „гострі“ й злі, як оси, що б гарантувало їм найкращу пашу й щоб вони не дозволяли випередити себе іншим вівцям. При цьому, як овець далі випускали до підготовленого для них приміщення, газда ставав голим у дверях й пропускав між ногами кожную вівцю, рахуючи їх. А коли остання вівця переступила поріг, проморгав заклинання-побажання, щоб ніхто не врік овець, подібно як в цю хвилину ніхто не може вкрити його ґаці (штани).

Для худоби він почергово сплітав вінки з листя на качанах кукурудзи (паюхи) й закладав їх тваринам на шию, що повинно було б уберегти їх від чарів, гарантувати здоров'я та єдність стада. Перед виходом із приміщення, де ночували тварини, газда клав вогнище чи швидше приносив з хати тліючу

головешку. До вогнища господар клав серпа й косу, щоб худобу не чіплялися вроки й чари, а також ключі від комори, щоб закрити пащі хижакам.

Тварини при виході з приміщення переходили через це вогнище, а в цей час їхній власник промовляв молитву, вірючи, що після таких дій його багатство буде обов'язково захищеним від усілякого зла. Після цього віє давав худобі з'їсти освячену сіль й обкурював її кадилом, яке тишком-нишком було забране з церкви й сипав на розжарені вуглини, поміщені у новому глиняному горщику (горщик обов'язково повинен бути новим). Ставили його по черзі під кожну корову, а господар промовляв до тварин. Після цього він кропив худобу водою, яку було освячено на Йордан (19 січня), й над кожною твариною викреслював правою рукою знак хреста. Прут, яким худобу виганяли зі стайні, слід було тут же заховати, щоб вся живність щасливо повернулася восени до дому. З цієї самої причини в день виходу на полонину не можна було чистити стайню, продавати чи давати молочних продуктів. Після проведення усіх вище церемоній господарі виганяли свою маржину до головної дороги, якою йшов полонинський хід.

Стадо вели старші, досвідчені пастухи, за ними ступали корови, ялівки, бики, за худобою йшли вівці і кози, далі воли та ягнята, свині, а в кінці коні, обв'язані сіном, запасами продуктів й особистими речами пастухів. Інколи в кінці ходу їхав віз із речами пастухів.

Під час ходу власники корів наглядали, щоб до їхніх тварин не наближалася чужа худоба, вірячи в те, що понюхана ними власна корова може захворіти й позбутися молока.

У цьому випадку, якщо шлях на полонину був довгим, депутат оплачував нічліг не лише для пастухів, але й для супроводжуючих їх власників тварин. Ночували у попередньо домовленій депутатом загорожі. Пастухи й власники тварин у дорозі харчувалися видосним молоком й забораними з собою харчами. Йшли з музикою й співами. Так і добиралися до полонини, де на них уже чекав ватаг.

Початок літування

За кілька днів перед виходом отар в гори, біля Зелених Свят, ватаг або депутат, з одним чи двома пастухами, йшли зі своєю худобою на полонину, щоб усе приготувати до випасу. Інші паступи виходили пізніше разом із стадами та їхніми власниками. Тоді ж на в'ючних конях вивозили основну масу речей пастухів.

Після приходу на полонину ватаг знімав капелюха, щоб привітатися з місцем, де буде господарювати наступних кілька місяців, зі словами „Дай, Боже, щастя”. Заходив до шалашу, а після переходу через поріг промовляв, здійнявши головний убір, коротку молитву, випрошуючи в Бога спокійний сезон. Після молитви вбивав сокиру в стіну шалашу й до попелу, що залишився із попередньої ватри, викидав підкову, промовляючи: „Ти вже досить напихана й бита, й незважаючи на те, не спалена, зараз повинна тут горіти, а пихати й топтати тебе ніхто не сміє”. Після цього біля місяця, де повинна бути запалена ватра, промовляв „Отче наш”. Далі за допомогою пастуха запалював живу ватру. Ще на початку ХХ століття ватру запалювали за допомогою свідерка, але пізніше, у міжвоєнний час ватру запалювали вже за допомогою кресала, губки, чи навіть сірників. Багато старших досвідчених паступів, однак вважали, що ватра, запалена за допомогою нових

Струнка на Васкулі (фото І.С.)

способів, не буде оберегати пастушого господарства, а й навіть може привести на полонину різні небезпеки.

Коли з'являлися перші язика ватри, ватаг і пастухи поверталися в сторону сходу сонця й промовляли церковні молитви, водночас просячи у Всевишнього, щоб, повертаючись восени до села, могли спокійно загасити ватру, так як її запалили. Наступним важливим ритуалом було т. зв. відгасіння ватри, для чого ватаг кидав до води вийняті з вогнища палаючі вуглики, а також розпечений кінець свідерка, яким була запалена ватра. Ця вода вважалася надзвичайно цілющою й була оберегом від чарів.

Ватаг кропив нею загорожі для тварин, обмивав дїйниці корів та овець, а решту зберігав протягом цілого сезону випасу аж до його завершення. Вуглики, які вули використані для відгаснення ватри, клад на згадувану вже підкову та старому вогнищі. Цей ритуал був обов'язковим, бо він оберегав колибу й усю полонину, зокрема від граду.

Ватра пломеніла в колибі протягом цілого сезону, а коли вона загасала, то це могло призвести до нещастя для людей та отари.

Після розведення ватри ватаг виймав з неї палаючу головешку, обходив з нею краєм полонини й пізніше кидав її до стоїща через ворота, через які мали прийти прибулі з села тварини, й з цим промовляв відповідне заклинання: „Як зі мною нічого не сталося в дорозі й не перебігло упоперек дорооги, як обходив із ватрою у руці те стійло, тож нехай так само нічого не станеться з худобою, яка мені довірена". Після цього ватаг разом із старшим пастухом робив у стаї порядки, зокрема акуратно її підмітав, щоб вимести з приміщення усяке зло й, можливо, „підкладені тут чари".

Коли голоси трембіт сповіщали про наближення стада, що йшло з села, ватаг ставав коло стоїща, щоб привітати прибулих. Попередньо у воротах запалював вогнище від уже палаючої у шалаші „святої" ватри або ж кидав вийняту з неї головешку. Прибулі з села на полонину тварини переходили через цей вогонь, й це мало гарантувати їм силу, здоров'я й обереги від чарів.

Для цього ж такі вогонь також переходили пастухи й власники тварин. Церемонія входу до стоїща супроводжувалася проголошуваним ватагом заклинанням, яке б мало забезпечити, що тварини будуть такими ж гострими, як й пломеніюча ватра, через яку всі перейшли, що допоможе тваринам знайти кращу пашу й захистити перед чигаючими на них небезпеками. Коли в час входу до

кошар появлявся орел, то це було добрим знаком, натомість поява в цей час круків віщувала нещасливий сезон літування.

Пастухи заганяли прибулих тварин до відповідних кошар, ремонтували й влаштовували свої застайки, приготувляли деревину для вогню тощо. У цей час ватаг у колибі готував їжу, а пізніше скликав трембітою на чакування пастухів та прибулих до нього зі стадами людей. По черзі власники тварин залишалися на полонині на ніч у зроблених з гілок шалашах.

Увечері старший пастух запалював головешкою з палаючої в колибі ватри вогнище перед своєю застайкою. До нього сходилися всі пастухи, щоб промовити молитви й заклинання для околиць. Розходячись, забирали з вогнища палаючі

Кошара з вівцями на Дошині
(фото А.В.)

головешки, щоб ними запалити вогнища перед своїми застайками. До сну вкладалися лицем до сходу сонця.

Перший день пастушого сезону з погляду обрядовості теж був важливим, як і день прибуття на полонину. Перед світанням, як усі ще спали, ватаг сам йшов до струнки, де щодня доїли овець. У струнці він робив сокирою три засічки, промовляючи заклинання: „Як моїй сокирі ніхто не може нічого зробити, бо вона залізна й сталева, так щоб й моїй худобині й моїм друзям ніхто не зміг нічого злого причинити протягом усього літа, бо моя худобина є такою ж твердою, як і моя сокира”. Це заклинання повинне було оберігати людей і тварин, які прибули на полонину, від чарів. Після цього він трембітою скликав пастухів до подюю.

Перший подій теж супроводжувався численними магічними діями. Для цього, щоб, наприклад вужі протягом усього літа не жалили тварин, перед початком доїння пастух вкидав до дійниці головку частуку з 12-ма зубцями й ножем у правій руці 9 разів стукав у середину дна, промовляючи відповідне заклинання.

Дійниці кожної тварини обмивали свяченою водою, а над її головою правою рукою викреслювали знак хреста. У воротах струнки чи загорожі для овець ставили молоду обрубану смереку, залишивши на ній три гілки, так звану стрілу. Пеньок цієї смереки розрубували посередині і в цьому клали вийняту з ватри в колибі палаючу головешку. Попри неї переходили видоєні тварини й це повинно було вберегти їх від хворіб і віроків.

Після закінчення доїння потрібно було помити руки, а воду виливали до однієї посудини, щоб протягом цілого сезону отара було згуртованою. Після цього старший пастух викреслював рукою на землі білу воріт, якими тварини входили до загорожі, хрест, промовляв разом із підлеглими йому пастухами церковні молитви і закляття, подібно як: „Як допоміг Ти, Боже, щоб сьогодні я вигнав отару разом, тож допоможи мені, пане Боже, щоб в останній день разом загнати й віддати її людям”. Тримавши в правій руці принесений у гори пастуший батіг, він звертався до власників худоби й пастухів, закликаючи їх до молитви за випасуваних на полонині тварин. Усі присутні, вклякаючи на обидва коліна, поверталися до сходу сонця, промовляючи „Отче наш”. Лише після цього тварин виганяли на пасовище.

Виходячи з кошари, тварини переступали через покладені у воротах старий ланцюг, косу або ніж, а ватаг кропив їх водою, якою пастухи мили руки після подюю. Цей ритуал повинен був уберегти тварин від чарів, а переступивши через залізо, вони гарантували собі силу й здоров'я.

Видоєне молоко заносили до колиби, дотримуючись дорогою мовчання. Коли потрібно було заговорити, то перед тим треба було поставити посуду з молоком на землю. Якщо злегковажити цим звичаєм, то це могло призвести до втрати надою й самих тварин. Коли пастухи та власники тварин урешті приносили молоко до колиби, ватаг пив його, звертаючись до них й до депутата, оскільки той уже був тут, з однієї посудини, бажаючи всім доброго сезону.

Для того, щоб тварини не розбіглися з отари, у перший день випасу пастухи додавали їм до їжі так званий жир. Це були зібрані попереднього року висушені

Виготовлення сиру
(фото М.Т.)

гусениці соснового шовкопряда (*Cnethocampa pinivora*). Пастух зимою окремо зберігав гусениць з білою головою, звані короліком, й окремо гусениць з червоними головками, що поїдають перших. Після приходу на полонину він розтирав їх на порошок, який давав ватагові, а той, змішавши їх із сіллю, розсипав у зазначеному місці на полонині.

В обідню пору пастухи з тваринами поверталися на обідній подій. У той час, коли тварини лизали приготовану для них сіль, їхній опікун з'їдав уже приготованого висушеного короліка із сиром, промовляючи при цьому заклинання: „Як трималися за мною мої друзі, з якими йшов, чи в лісі, чи в полі, вони від мене ніколи не відходили й купи ся тримали, й щоб так за мною вівці не відходили й купи ся тримали”.

На обід ватаг частував усіх пастухів свіжим сиром, виготовленим із молока вранішнього подою зі словами: „Нехай Бог прийме за здоров'я худоби”.

У першому випасі зазвичай брали участь і власники тварин. Після обіду кожен сам доїв свою худобу, а видоєне молоко приносив до ватага, щоб той зробив мірку. Для цього використовували мітрук – маленьку дерев'яну коновку місткістю біля 1 л. Скільки мітруків він набирав молока з посуду, стільки ж він робив засічок на дощечці, яку після цього розрубав на дві частини. Меншу частину – реваш – отримував власник тварини, а більшу – колоду – ватаг залишав у себе. Така міра була основою для визначення кількості бринзи й сиру, яку повинен був отримати власник тварин восени. Господарі ніколи не доливали до молока води, вірючи в те, що тому, хто так поступить, вовки й ведмеді роздеруть отару.

Якщо навіть наступного дня якась тварина гинула, її власник отримував після закінчення сезону випасу встановлену плату продуктами.

Іноколи після приходу на полонину власники першу ніч тримали своїх тварин в окремих загорожах, зроблених із гілок дерев – царках. Зранку самі доїли тварин, а видоєне молоко випивали. Після подою виганяли своє стадо на полонину й пасли його кожен окремо, стараючись якнайкраще нагодувати тварин. Перед обідом, в цій самій годині, заганяли тварин до загорож, щоб подоїти їх й це було основою міри. Овець і кіз доїли до однієї посудини, а корів – до іншої. Видоєне молоко власник стада заносив ватагові.

На більшості полонин тварин зганяли разом лише після подою на міру. На чолі змішаного стада ставав старший пастух або ж ватаг. Стріляв з пістоля в його сторону й пізніше кидав зброю на землю. Під голоси трембіт, пастуших рогів і сопілок проганяв стадо через кинуту ним зброю. Після цього тварин, поділених на види, заганяли до призначених для них загорож. Лише після цього гасди прощалися з ватагом і пастухами й вирушали в дорогу до дому.

Випас

Увесь сезон тварин, незважаючи на погоду, виганяли на полонини. Дійних тварин доїли по три рази на день – зранку, в обід та увечері. Для доїння брали дерев'яну посуду – дійниці. Про час їжі, яку споживали всі разом, ватаг сповіщав трембітою.

День на полонині розпочинався біля третьої години зранку. Ватаг будив пастухів криком: „Обувайте си!” Пастухи вминалися й після цього, повернувшись до сходу сонця, промовляли молитви. Командою до початку подою був клич ватага: „Давайте дійниці”. Виконавців процесу не можна було називати по імені, щоб не „зіпсути” тваринам молока й не накликати на нього хворіб. Першими доїли овець, через пів години пізніше – корів. При доїнні заборонялося співати й говорити, й це повинно було уберегти отару від нападу вовків. Останніми доїли особин білої масті – щоб забезпечити собі погожий і сонячний день. Для того, щоб корови давали багато молока, перед подосом кожну з них називали по імені, гладили по лобі й ший, а на дно дійниці наливали трішки води. Після кожного

Стая на Григорієвці під Кукулом (фото Ю.Н.)

подою пастухи мили руки. Перед миттям було заборонено наблизитися до ватри, зокрема гріти долоні над вогнем, бо це б могло призвести до висихання вим'я у тварин і втрати молока.

Надоєне молоко пастухи приносили до колиби й ватаг зливав його до дерев'яної путери. Додавав до нього калюх – висушений і розтертий у порошок шлунок теляти або ж ягняти, яке було вигодоване лише материнським молоком. Путеру з молоком повертав навколо вогню, щоб усе молоко мало однакову температуру. Після цього молоко починало „ловити си“ (згортатися, клягати). Груді сиру ватар розбивав за допомогою дерев'яного мішала – ботелєв, а після цього згяняв руками сирову масу до дна, збираючи таким чином сироватку. Стиснуту руками брилу сиру виймав з посудини, клав на лняне полотно й завішував над цебриком, щоб та стікала. Готовий сир у формі округлої брили ватаг клав на накриту дашком полицю, що була під шалашем, де на вітрі й сонці він ставав будзом.

Сироватку, що залишилася, зливали до окремого казана (дзерівний котел), доливали до неї трохи молока й далі підігрівали над вогнем. З цього робили сир нижчої якості, званий вурдою або ж хурдою. Залишена сироватка з кусочками сиру називали жентичею. Готовий будз, як і вурду, розрізали на менші куски й трамбували в дерев'яному посуді. Для товчення служив брай – товстий буковий кий, який з однієї сторони був заокруглений і гладкий, а з другої – зазубрений. Із солодкого молока теж виготовляли особливий тип кислого молока – гусленку, гуслянку. До приготовленого для цього молока додавали сметани або ж трохи старої гусянки. Найчастіше на полонинах молоко овець, кіз і козів зливали до купи, хоча й траплялися такі господарства, де окремо переробляли овече й козяче молоко, а окремо – коров'яче. У цьому випадку, окрім згаданих продуктів, виготовляли також масло.

Щоб тварини не втратили молока, а вироби з нього були вдалим, зазвичай говорили, що воно не готується, а гріється. Теж не промовляли, що воно кипить, щоб корови не були буйними (слово кипіти чи кіпєть означало також битися). У молоко, яке кипіло, вкидали трохи солі, щоб корови не мали ран на вим'ях.

Після вечірнього подою овець ще раз виганяли на пасовище, зване погірник, де росла дрібна, густа трава й шафрани. Така паша гарантувала тваринам велику кількість молока, але пора випасу (захід сонця) була особливо небезпечною з магічної сторони, тому вечірний випас проводили досвідчені пастухи.

Протягом усього сезону випасу пастухи дотримувалися різних магічних наказів і заборон, які повинні були гарантувати людям і тваринам здоров'я, уберегти від небезпечних випадків, а також сприяти тому, щоб тварини давали багато молока. Особлива увага була звернена на диких звірів, що появлялися навколо

стада, а навіть таких як жаба чи ящірка, бо в їх подобі могла підкратися чарівниця, чарівник або ж демон.

Через два тижні після приходу на полонину виконували магічний обряд, який би гарантував вдалий випас овець і кіз. Цього дня ватаг у місці, де на полонині знаходилася сіль, вбивав у землю сокиру. Сипав сіль на її обух і накладав навколо нього кілька купок солі. За командою ватага пастухи виганяли з кошар овець і коли ті починали лизати сіль, стріляв з пістоля у повітря, бажаючи тваринам бути такими ж згуртованими, як у цей момент.

Один з пастухів роздягався наголо й, тримаючи в руках виїняту з ватри в колибі тліючу головошку, тричі оббігав навколо стада. А ватаг у цей час раз говорив заклинання: „Так, якими я бачу вас зараз, як вівчар вас оточив, такими щоб бачив і восени”.

Коли вівці з'їдали сіль, ватаг з місця, де була вбита в землю сокира, витинав перед ними цілий шмат дернини, загортав його в кусок полотна, промовляючи при цьому: „Як цю дернину бачу в руках, щоб так бачив своїх овець у час розставання”. Цю дернину він зберігав у колибі до кінця сезону.

Великою загрозою для власників полонин були капризи погоди. З ними також пробували боротися за допомогою магічних засобів. Наприклад, для цього, щоб стримати град, пастухи промовляли у зворотньому порядку „Отче наш” і „Богородице Діво”, викреслюючи після молитов знак хреста, теж у зворотньому порядку й зі словами: „Ні раз, ні дев'ять, не бий тут, а бий у цей камінь”. Після таких заклинань град замість пасовищ падав над скелями й лісами.

Пастухи, які пильнували отару, спостерігали, щоб вона не вийшла на скоровище – місце, де колись хтось помер несподіваною смертю, й де тварини могли б захворіти або ж втратити молоко.

Найбільшою небезпечкою для отар, однак, були чари від небажаної людини. Особливо збитковим для полонинського господарства було відбирання молока. Щоб відібрати його в овець, потрібно було зловити веретільницю чи ропуху, заколоти її живцем у горщику, розтерти на порошок й розсипати його по овечих стежках. Також можна було відібрати молоко за допомогою корму. Найефективніший метод полягав у тому, щоб вирізати з дерева подобу корови й встромити використаного при цій роботі ножа в землю в тому місці, де відбувається доїння. У цьому випадку молоко плило з дерев'яної фігурки, захищеної людиною, яка робила ці чари, й тварини втрачали молоко.

Коли тварина втрачала молоко чи захворівала через ці чари, їй давали бруньки великодньої верби й освячену воду, а також натирали хребет маззю, виготовленою із часнику, мочі й смоли. Цей обряд супроводжувався відповідним

Корови на Флютуриці в горах Цібо (фото А.В.)

заклинанням. Дуже ефективним був ще інший спосіб. Ватаг набирив води із дев'яти джерел й, не оглядаючись на себе, приносив її до колиби. Дорогою він пильно стежив, щоб не загубити жодної краплини. Після цього біля колиби він вирубував сокирою обрубку з дев'яти видів дерев. Цю роботу він виконував, лежачи животом на землі й у тій ж позі повертався до колиби, а встати міг лише у самій колибі. З-поміж пастухів вибирав двох, про яких добре знав, що це щасливі люди, й разом з ними, без свідків, спаливав у ватрі раніше нарубане дерево. До води, набраної з дев'яти джерел, вкидав дев'ять вуглинок, рахуючи їх у зворотньому порядку. Цією приготовленою водою окроплював струнку, а також обмивав вим'я кожної вівці й корови. Використовувану при обряді воду виливав під скелі, у місце, де ніхто не ходить, бо вона могла б бути магічно небезпечною й потрібно було подбати про те, щоб нікому не зашкодила.

Відхід з полонин – розлучення

Сезон випасу для худоби закінчувався після першої Богородиці (Успіння Богородиці) – 28 серпня, а для овець – після другої Богородиці (Народження Богородиці) – 21 вересня. Про день розформування отари й віддавання тварин їхнім власникам (розлучення) ватаг повідомляв газдів за півтора – два тижні перед тим. Худоба поверталася до села вже в кінці літа, бо інколи була потрібною під час жнив як тяглова сила. На деяких полонинах, як уже згадувано, до зими залишали заготовлене на зиму сіно.

Розлучення стад відбувалося на полонині. Прибували по своє маймо газди. Вони, як й весною, будували шалаші з гілок (царки), в яких ночували. Пастухи ще деякий час залишалися зі своїми стадами, щоб привести до порядку пасовище, загорожі й кошари. Ватаг накладав на в'ючних коней і вози все майно пастухів, чекаючи, щоб у колибі вигасла ватра. Її не гасили самі, вірячи, що хто загасить вогонь, то незабаром після цього помре, а колиба, де було це зроблено – згорить. Після замкнення колиби й залишення полонини ніхто не наважувався сюди повертатися протягом найближчих кількох днів, тому що до залишених колиб приходила мара (демон, упир, дух людини, яка померла несподіваною смертю й не поєдналася з Богом). Вона не лише охороняла обійстя пастухів, але могла їх також і спалити, якщо не так, як належить, загасили ватру. Люди приходили на полонину лише весною, щоб у черговий раз повторити одвічний цикл свого пастушого життя в горах.

Випас овець на Доцині (фото А.В.)

Матеуш Трополь

Гуцульські коні

Коні гуцульської породи, звані „гуцулами“, це тварини, які дуже добре є пристосованими до важких гірських умов. Вони відзначаються невисоким зростом, мужністю й витривалістю. В минулому ці коні використовували пастухи для верхової їзди й перевезення вантажів, а в наш час – для гіпотерапії, в агротуристіці та гірському кінному туризмі.

До середини XIX ст. гуцульським коням не приділяли уваги й спеціально не розводили. Перша державна конюшня була організована в 1856 р. в Луціні на південносхідному краю Гуцульщини (функціонує дотепер, підпорядковуючись Міністер-

ству лісового господарства Румунії). На території галицької Гуцульщини для розведення гуцульських коней лише наприкінці XIX ст. були створені конюшні в Косові та Верховині (Жаб'єму). У 1925 р. був організований Союз розведення коней гуцульської породи. У часи другої світової війни поголів'ю було завдано величезної шкоди. Після війни розведення цих коней було розпочате в Польщі з невеликої кількості особин. Стайня гуцульських коней кілька разів змінювала місце свого розташування. У 1985 р. організовані два осередки розведення коней гуцульської породи. Перший – у Бескиді Низьким, в Гладішові, який зараз є найбільшим у Польщі осередком розведення коней цієї раси; другий – в Оджехові, що підпорядкований Інституту зоотехніки. Поза Бескидом Низьким цих коней розводять, зокрема, в Бещадському Парку Народовому (Консервативне Розведення Гуцульських Коней у Волосатому). Серед численних у наш час конюшень гуцульських коней на увагу заслуговують ті, де коней утримують у табунах, без стай і коні протягом усього року перебувають на гірських пасовищах (наприклад, у бещадських конюшнях Середнє Мале, Табун). Протягом останніх років поголів'я „гуцулів“ у Польщі перевищило 500 кобил та 100 огирів. Зазначимо, що гуцульський кінь занесений до програми охорони під егідою Всесвітньої стратегії охорони генетичних ресурсів свійських тварин ФАО.

Слід пригадати про післявоєнні часи в розведенні цих коней на Гуцульщині, про що є мало інформації. Очевидно, їх утримували в небагатьох кількох колгоспах, де „гуцулів“ випасали на полонинах цілими табунами, зокрема у колгоспі ім. 40-річчя Жовтня в галицькій частині Гуцульщини і в колгоспі „Прогрес“ на Буковині. Водночас, у часи СРСР, на відміну від овець і худоби, утримувати коней у підсобних господарствах було повністю заборонено. У наш час на Гуцульщині діє осередок утримувачів коней гуцульської породи у Косові.

Конний завод гуцульських коней
в Люціні (фото А.В.)

Влодзімеж Вітковскі

Архітектура Гуцульщини

Світська архітектура

Архітектура Гуцульщини є порівняно слабо дослідженою, якщо не врахувати вузької групи українських та польських фахівців. Небагато людей мають сьгодні доступ до епохальної праці В. Шухевича, статей Р.Ф. Кайндля, наукових розробок В. Січинського, В. Гнатука чи Я. Жуковського. Мало хто у післявоєнний час читав праці Ю. Гошка, І. Могитича, А. Данилюка, а в останній час – Р. Сілецького.

У давній польськомовній краєзнавчій літературі тема гуцульської архітектури розглядалася зрідка. Ні поодинокі статті в різних періодичних часописах, ні популярні рекламні афіші, ні навіть велика кількість листівок, видаваних до 1939 р., не виправили цієї ситуації. Гуцульська архітектура, якщо й згадувалася, то лише як фон при описах гуцульського одягу, обрядів, мальовничої природи й ландшафту.

У той же час, традиційна народна архітектура гуцулів є щонайменше однаково цікавою (якщо не цікавішою?!), як значно краще знана й цінована підгалянська. При цьому вона досконало вписується в краєвид й чудово відповідає умовам суворого гірського клімату.

Сучасна гуцульська архітектура захоплює багатством форм і стилістичним поєднанням, вона відіграє важливе значення при дослідженні культурних особливостей регіону. Водночас, на її фоні також щораз сильніше простежується вплив явищ глобалізації. Ця тема з усіх поглядів вартує того, щоб присвятити їй у нашій книзі особливе місце.

Просторовий вигляд села

Згідно з класифікацією, внесеною до польської фахової літератури Богданом Заборським, гуцульському селу, в більшості випадків, притаманні поодинокі садиби – гражди, розкинуті поодинокі на значних відстанях поміж собою. Українська наука оперує по відношенню до сіл з поодинокими садибами терміном „розкиданий, розсіяний тип забудови”.

Основна частина села, де були зосереджені церква, плебанія, школа, народний дім, заїжджий двір, магазин, знаходилася, як правило, в днищі долини, поблизу ріки й основної дороги, й тут були зосереджені від кільканадцяти до 70% господарств населеного пункту. Решта поселень із поодинокими чи групами садиб формували менші чи більші присілки, т. зв. *кути* (чи дослідно *закутки*), які адміністративно були підпорядковані сільській гміні, але знаходилися на відстані від центра, часто на значній. Саме ця риса чітко вирізняла населені пункти цієї частини Східних Карпат від розташованих

на північний захід бойківських і лемківських поселень, які розташовувалися лише в долинах.

У селах з долини Чорного Черемоша ще у міжвоєнний час спостерігався порівняно великий відсоток постійних людських поселень, розташованих на висоті понад 1000 м н.р.м. (від трохи більшого за 6% – для Жаб'є до 17,4% – для Криворівні й близько 23% – для Дземброні). Подібна картина була також і в закарпатській частині Гуцульщини.

Присілкам надавали назви від потоків, над якими вони були розташовані, від навколишніх гір, від якоїсь характерної ознаки місця або ж від прізвища засновника.

Окрім присілків цілорічного характеру, існували також сезонні поселення і господарства, які використовували під час косіння чи випасання (т. зв. зимарки і веснарки), а в високих частинах гір, над верхньою межею лісу, на полонинах – пастуші табори, звані стоїщами.

Одинока гуцульська хата
(фото А.В.)

Загалом вважається, що поява однодворових поселень у Східних Карпатах пов'язана з пошуками нових місць, придатних для поселення у важких гірських умовах.

На початках освоєння Карпат серед поселенців було багато біженців, які шукали сховку у важкодоступних місцях, а також опришків. Важко не погодитися з тим, що їхні садиби на значних відстанях від центрів сіл були вибрані також з погляду безпеки. Цей тип поселень інколи називають рефугіальним, не дарма давня гуцульська поговорка говорить, що „доброю хатою є та, з якої не видно іншої”.

Водночас, багато дослідників схиляються до думки, що характер поселень також визначали умови й способи господарювання. Поодинокі поселення в Східних Карпатах знаходилися, як правило, на території, де орні землі становили менше 10% загальної поверхні, натомість було багато пасовищ. Чи далі на північ, у напрямі до Дністра, тим менше було пасовищ, й, відповідно, збільшувалася частка оброблюваних земель, а поселення поступово набували скупченості. Смуга між Надвірною і Кутами була зайнята селами, які відзначалися перехідними формами – хоча вже й не траплялися розпорошені поселення, але ще не було густонаселених місцевостей. Це були села, в яких, поряд із фрагментами ланцюгової або рядової забудови, були поодинокі садиби. Таке розташування до нашого часу мають, наприклад, Верхній і Середній Березови, Білі та Чорні Ослави, Шешори, Люча.

Поодинокі й присілкові форми поселень, безумовно, пов'язувалися з потребою зменшення відстаней між місцем проживання й місцями сезонного господарювання, якою були високо розташовані пасовища й полонины, натомість, меншу роль відігравало зовнішнє сполучення зі світом, яке не мало щоденного характеру при великому самозабезпеченні господарств. Присілки могли розвиватися із **тимчасових поселень** – **зимарок**, розташованих на не дуже віддалених від постійної садиби пасовищах і сіножатях, призначених для випасу худоби перед початком зими. Водночас, збільшення присілків пов'язувався з сімейними наділами. У міжвоєнний час зимарки вже поступово зникали на користь обійсть цілорічного характеру. Про цікаві факти

перетворення зимаркового поселення в постійне згадував В. Шухевич. Поселення Бистрець, Дземброня, Явірник, Зелена (-е), Ріка у верхній частині долини Чорного Черемоша були засновані ґаздами з Криворівні та Верхнього Ясенова як сезонні поселення. Ці господарі саме там мали свої луки й пасовища й протягом тривалого часу від їхніх родинних ґмін їх відділяли землі Жаб'є. Поступово ці господарі осідали в цих місцевостях на постійно, залишаючи землі в центрах ґмін, звідки походили, але не поривали зв'язків із первісним місцем проживання. Спочатку навіть церкви в Бистреці й Зеленому були філіальними храмами парафії в Криворівні (так було ще в 1914 р.). Пізніше ці поселення були приєднані до Жаб'є, з якого лише в 1927 р. Дземброня була виділена в самостійне село, а Бистрець, Явірник і Зелене у той час знаходилися в її складі.

Трохи ширше проблему сезонного поселення розумів Г. Гонсьоровський, поділяючи її на поселення, використовувані весною – **веснарки** та влітку – літні хати та **зимарки**. Літовиська сприяли не лише пасовищному господарству, але також оброблюванню землі, наскільки дозволяла висота й на якій знаходилося господарство, використовуване лише протягом літнього періоду. Веснарками часто користувалися до травня, пізніше – під час косіння сіна, а восени вони змінювалися на зимарки. Й у цьому процесі „літовиська” поступово перетворювалися із сезонних помешкань у постійні.

Тимчасові поселення (багатий ґазда міг мати їх кілька), разом із навколишніми пасовищами, які передавали в спадок дітям, ставали початком нових поселень постійного характеру. Далі наступні поділи були вже в межах заснованої таким чином поселенської одиниці, про що до сьогодні свідчать згрупування садіб у межах того ж самого присілка, різні господарі якого часто мають одне й те саме прізвище, хоча й не завжди вважають себе родичами.

Інколи заснування нових господарств через таке своєрідне „згрупування” знаходили свій просторовий вираз у формі добудови до первісного постійного будинку наступних житлових будинків – хат, що інколи призводило до двох або більшої чисельності закритих садіб.

Зазвичай вважають, що типове, традиційне гуцульське помешкання складалося з двох кімнат для проживання. Однак, ще протягом міжвоєнного часу назагал переважали помешкання з однією кімнатою, хоча чисельність двокімнатних і більших поступово збільшувалася.

На високогірних полонинах формувалися **сезонні пастуші обійстя**, т. зв. **стоїща**, або ж **стаї**, які практично ніколи не перетворювалися в цілорічні поселення, а призначалися для ночування людей і тварин, що їх випасали. Найчастіше тут же на місці й переробляли молоко. В долину звозили готові молочні продукти або ж напівпродукти. Стоїща склалися із господарських та житлових споруд різної величини, а також системи загорож для тварин. Вони нараховували від одного до кількох десятків будинків. Загальна структура стоїща визначалася типом проводжуваного господарювання. Найменше будинків знаходилися у вівчарських господарствах.

У наш час поселення по днищах долин зазнали змін, у порівнянні з давньою, типовою для Гуцульщини забудовою. Зараз долини забудовані густо й хаотично

Обійстя в присілку Замагура (фото В.В.)

й усе менше можна побачити новітніх будинків із застосуванням традиційних форм.

Заселення у вищих частинах гір також стало густішим, однак його усамітнене розташування, гніздово-присілкова форма й надалі є актуальною. Особливо привабливими в цьому плані бачаться нам присілки, розкидані в горах між долинами Прута й Білого Черемоша, поміж Черемошами, у Покутських горах, а також в районі Кривопілля. Зміна забудови проходить тут еволюційним способом. У формах нової архітектури часто дотримуються давніх гуцульських традицій. Протягом останнього часу спостерігається також поступове залишення людьми присілків, що розташовані високо в горах. Важкі умови життя й транспортного сполучення призвели до відпливу молоді „в долини”.

Господарство

Традиційні двори — *осідки*, як цілорічні (постійні), так і сезонні, бували одно- або багатобудинковими з хатою, приміщеннями для худоби, підвалом, окремо розташованими коморами — амбарами, а також із оточуючими їх: городом, садом, пасікою, пасовищем, лукою для косовиці — сіножаттю, обгородженим оборогом або ж великими копицями сіна, інколи — з шматком лісу. Загалом обійстя було обгородженим. Взаємне розташування будинків у кожному випадку було пов'язане з умовами поселення, отже могло повстати враження безладу в розташуванні будинків у дворі.

Окрім орієнтації фронтальної стіни хати в напрямі до сонця, ми не бачимо чіткого дотримання сталого порядку в просторовому розташуванні, яке було б спільним для сусідніх господарств.

Давня гуцульська хата в своїй просторовій формі була запланована таким чином, щоб від часу побудови могла функціонувати як однобудинковий двір. Інші приміщення — для дрібнішого інвентаря, складські — знаходилися під одним дахом із житловими приміщеннями. У більшості випадків, інші будинки в межах двору мали доповнюючу роль. Хата виконувала

Гуцульська садиба
(фото В.В.)

домінуючу роль як щодо просторової форми, так і своїх функцій. Якщо господар утримував худобу, то другою за величиною будівлею обійстя зазвичай був хлів. Через неможливість вирощування зернових культур у дворах практично не було стодол. Натомість, частими були різноманітні навіси для зберігання сіна. Найменшими будинками були окремо розташовані комірці — *амбари*.

Незважаючи на майже цілковиту зміну забудови, що спостерігаємо на Гуцульщині протягом останніх десятиріч, вигляд дворів залишився незмінним. У наш час хата, однак, вже не виконує настільки домінуючої ролі з тієї причини, що під одним дахом уже перестали розташовувати господарські приміщення.

Ознаки традиційних обійсть найкраще збереглися там, де є поодинокі двори. Щоб їх побачити, слід залишити днища долин і помандрувати гребеневими стежками в глибину гір.

Орієнтація обійстя

Двори, а зокрема хати, подібно як і в інших частинах Карпат, старалися розташовувати якнайвигодніше по відношенню до півдня, й водночас так, щоб

передня (фронтальна) сторона була захищеною від вітру, зокрема й тому, що вона була єдиною стіною, яка мала вікна. Очевидно, це не створювало проблем, якщо схил мав південний нахил. На північних відрогах гір, а також у днищах долин переважала східна експозиція. Причини цього явища слід бачити в холодних зимових вітрах, які приносять велику кількість опадів. На відрогах і під схилами хати повертали назагал задньою стіною до схилу. Будинки, які мали північну, північно-східну чи північно-західну експозицію, були назагал торговельного або громадського призначення. Це могли бути магазини, корчми, заїжджі двори, гмінні уряди, школи.

Традиція говорить, що свідомо змінити передню стіну хати від південного напрямку господар міг у тому випадку, коли поруч був відкритий особливо мальовничий краєвид. Однак, назагал дотримувалися лише двох напрямів у розташуванні хат – південно-східного і південного.

Якщо ж при розбудові нової хати старалися дотримуватися традицій, то й надалі фронтальна стіна була поверненою в напрямі до сонця. Однак уже відійшла в минуле традиція, що вікна житлових будинків були лише в фронтальній стіні.

Забезпечення водою

Воду для себе гуцули й надалі беруть з різних джерел, у залежності від ситуації. Двори, що розташовані поблизу водних потоків, черпають її з цих струмків або рік. Порівняно невелика частина господарств беруть воду з джерел. Колодязі трапляються, в основному, по долинах. Розташовані вони часто поза межами двора й у цьому випадку є громадськими, загальнодоступними, подібно як і джерела, що знаходяться при дорогах і стежках. У минулому вода до цього місця текла дерев'яною ринвою або ж трубою, що складалася з двох половинок, видовбаних у тонких колодах (чурілах). Подібні конструкції були на високогірних пасовищах, де такими наземними водоводами подавали воду від струмка чи джерела до дерев'яних пійлів (валів) для худоби та овець, що сягали довжини навіть кількох десятків метрів.

Поруч із громадськими колодязями та джерелами, вздовж доріг в минулому облаштовували спеціальні місця для відпочинку тих, хто прийшов набирати воду. Натомість, при дорогах, у місцях, де не було доброї води, гуцули ставили стовпці або ж лавочки під дахом, на які ставили посуд з водою для спраглого мандрівника. Давні лавки з дашками не збереглися до нашого часу, натомість, біля джерел досить часто можна знайти металеве горнятко.

У наш час по селах, розташованих у нижчих частинах гір, бачимо багато колодязів у межах дворів. У давні часи їх обкладали (облицювали) деревом або камінням, а в наш час вони найчастіше обмуровані або обкладені залізобетонними кругами.

Колодязі, подібно як і в минулому, мають різноманітну конструкцію й форми. Насамперед, трапляються класичні, з колом і корбовою тягою. Вони, як правило, облицьовані, найчастіше мають дво- або ж багатоспадові дашки на чотирьох, зрідка – на двох стовпах, часто покриті орнаментованою бляхою.

Гуцульська хата під Криштою
(фото А.В.)

Також досить часто на Гуцульщині трапляються колодязі з журавлем. Колодязі, що знаходяться поряд або в межах одного і цього ж села, часто бувають подібними. Вибір для колодязя форми – журавля або корби – залежить від глибини залягання рівня ґрунтових вод.

Внутрішня система сполучення

Формування мережі місцевих дорог і стежок пов'язане насамперед із пасовищним господарством, внутрішніми сполученнями в межах населеного пункту, а також доїздами до мощених трактив, які були добре пристосованими для транспорту. Ця система на Гуцульщині, в основному, не змінювалася протягом тривалого часу. Основні дороги, які поєднують центри сільських гмін

поміж собою, а Гуцульщину зі світом, проходять долинами більших рік. Систему долинних трактив доповнюють другорядні дороги вздовж менших потоків, поблизу яких розташовані великі села. Окрім основних доріг, які, залежно від їхнього стану, свого часу можна було трактувати як їздові, по Гуцульщині часто мандрували верхом на коні або пішки. У більшості випадків, подібна ситуація спостерігається й у наш час. Як у минулому, так і тепер, у багатьох селах цього регіону частина господарств позбавлена будь-якого доїзду. Власники автомобілів змушені залишати їх

при дорогах. Найбільшою проблемою залишається доставляння будівельних матеріалів.

У місцевій мережі шляхів сполучення важливу транспортну роль між присілками й долинними дорогами виконують вулиці, які є доступними для руху транспорту, а в минулому ними переганяли худобу та овець. Подібними до них є сутки – дороги, що проходять уздовж межі одного господаря. Вони з обох сторін загороджені, кам'яністі, але насамперед важкодоступні для руху транспорту, найбільше – для наїзника. На межах двох господарств ці дороги загороджували за допомогою горизонтальних жердин (т. зв. розлогів), які для переїзду розсували й, переїхавши, закривали за собою. Це давало можливість залишати худобу або овець на пасовищі без нагляду, не боячись, що тварини перейдуть на територію сусіда. У наш час частина доріг для перегонів (суток) стала доступною для автомобілів підвищеної прохідності, створюючи врешті новий тип дороги, яку місцеве населення називає тракторною. Поява подібних доріг відбулася в радянський період.

Найважливішою для Гуцульщини категорією шляхів сполучення є плаї, традиційна пастуша пішо-кінна стежка. Плаї були й залишаються шляхами транзитного характеру, проходять полонинами або лісами. Їхнє проходження, незмінне й постійне в людській пам'яті, можливо було визначене давніми стежками волоських пастухів. Саме слово *плаї* має слов'янське коріння, але на Гуцульщину воно потрапило з румунської території.

Одним із найвідоміших старих плаїв проходить уздовж головного хребта Чорногорі (верховинський плаї), до нього в місцях локальних перевалів приводять інші плаї – бічні, які проводять із сіл, розташованих по обох сторонах

Карпат. Згідно з деякими дослідниками, саме верховинські плаї були тими дорогами, якими проходило заселення цієї території.

На луках, пасовищах і полонинах плаї не дотримуються меж власності, часто перетинаючи навпіл територію, що належить одному й тому ж ґазді. Незважаючи на те, що полонини для випасу (окрім високогірних полонин) майже завжди є обгородженими, для подолання цих загорож застосовували розлогі або ж т. зв. перелази – прості конструкції, за допомогою яких можна подолати загорожу. Останнє пристосування робили на стежках, призначених виключно для пішого руху, званих плаїчками, бо кіньми його важко було б подолати. Плаїчки до наших часів залишаються найдрібнішими елементами транспортного „кровообігу” Гуцульщини. Вони дають змогу порівняно швидко вийти мандрівнику з дна долини й далі прохадять, як правило, через місцеві пагорбки. Ними можна потрапити до окремого двору завжди найвигіднішою, а часто й найкоротшою дорогою.

Для сучасного туриста важливими можуть бути кілька наступних порад:

Мандруючи Гуцульщиною, як найшвидше вийти з дна долини? Похід у верхню частину долини вздовж локального потоку закінчується „хащованєм”. Водночас, у центрі села розпочинається (інколи важкий для знаходження для нетренованого ока) плаї, який проводить нас хребтом найближчого пагорба на гребінь місцевої гори, й яким дуже зручно мандрувати далі.

Тримайся плаю, він завжди проведе мандрівника від одного населеного пункту до іншого.

Ніколи не сходи з плаю в непокошену траву для скорочення дороги, бо таким чином ти зіпсуєш найцінніше добро гуцула – пашу для тварин. А дороги й так не скоротиш. Плаї завжди (!) проходить оптимальним маршрутом. Залишай за собою розлогі в такому стані, в якому ти їх застав (очевидно, часто засунутими). Цього вимагає не лише добрий звичай, але й, на-самперед, практичне значення.

Хата, її просторова форма та функції

Постійне житлове помешкання називають осілою хатою. Оскільки поселення на Гуцульщині формувалися на фоні тривалого процесу змішування пастуших племен із землеробськими, то архаїчна форма гуцульського обійстя є, на-самперед результатом цього процесу. Ми досить мало знаємо про те, як виглядали хати на Гуцульщині до межі XVIII і XIX ст.

При будівництві хати, як і в більшості інших регіонів, дотримувалися цілого ряду обрядів і дійств магічного характеру, й це гарантувало здоров'я, щастя й матеріальний добробут майбутнім мешканцям.

Основою при будівництві гуцульської хати був прямокутник. Найпершими були, очевидно, хати з однією кімнатою, звані бухнями. Вхід до них традиційно знаходився зі східної сторони. Трохи більше поширеною була хата з двома приміщеннями, звана бурдесем. Поряд із житловою кімнатою, там були, переважно від східної сторони, сіни – *хороми* з входом спереду, або ж від південної сторони.

Подальша розбудова стосувалася добудови наступних приміщень від

*Хата з 1914 р. у Великому Ходаку
під Кострицею (фото А.В.)*

північної сторони, а також побудови низьких прибудівель (званих притулами). Останні призначалися для зберігання інвентаря (в тому випадку вони мали назву хліви, хлівці) або як склади. Від західної сторони до хати прилягала комора – кліть, яка, окрім цього, оберігала хату від вітру й холоду. Вхід до неї знаходився ззовні й дуже спорадично – з хати. Сіни, натомість, були перехідними, а в їхній глибині були двері до інвентаризаційних і складських приміщень. Оскільки притули оточували хату з двох або трьох сторін, до них також були входи з двору. В дуже розбудованих хатах на осі сіней додатково міг бути низький вхід із господарських приміщень до задньої сторони обійстя. У новіших хатах це було звичним явищем.

При трохі іншому варіанті основного планування хат, який трапляється зрідка, сіни розташовані між житловою кімнатою й коморою (кліт). Інколи комору планували окремо, навпроти дверей до сіней. У цьому випадку її називали амбар, амбари.

Наступним етапом у розбудові житлового будинку могла бути поява другої кімнати. Кімнати могли різнитися за величиною (тоді будинок називали *дві хати через сіни*) або ж бути дзеркальним відображенням (хата на дві половини).

Хатам надавали назви: *правачка* та *лівачка*, залежно від того, з якої сторони сіней вони знаходяться, або ж *хата горішня* й *хата долішня*, що, в свою чергу пов'язувалося з їхнім розташуванням відносно найближчого потічка, або ж до схилу. Якщо в обійсті було дві хати, то в другій печі могло й не бути.

У найрозвинутіших плануваннях, поряд із другою кімнатою, могла бути також і друга комора, і в цьому випадку основний план будинку мав схему: „комора – кімната – сіни – кімната – комора”. Зрідка могла з'явитися також третя житлова кімната, головню в результаті добудови до вже існуючого корпусу будинка, або

в окремому будинку, що знаходився в складі двору.

Зрідка в розбудові хати застосовували прикривання входу до сіней опущеним скатом даху або ж невеликим передсінням, названим піддашшя, піддаше або черсак. Але такі випадки не були звичними й деякі дослідники вважають їх дуже архаїчними. Відслонення входу до сіней могло пов'язуватися з фазою розвитку будинку, що полягала в розбудові навісу, званого стріхою, перед фронтальною стіною й створенню накритої призьби (приспа, призба), а пізніше – галерейки. У процесі еволюції жит-

лового будинку простір над сильно висунутим навісом над передньою стіною поступово перетворювався з невеликої призьби, інколи з лавою вздовж стіни, у щораз більше розбудований поздовжній ганок – галерейку, званий під'гане, підсіне, ганчик, ганок.

Під'гане було конструкційно пов'язаним із головним зрубом хати. Він міг мати свою підлогу, яку бідніші господарі стелили з великих плоских каменів, а дуже багаті – з масивних, дуже широких і довгих дощок на виступаючих через фронтальну стіну закінченнях балок підвалин. Ганок був накритий головним дахом хати.

Деякі з галерейок, зокрема пізніші й ширші, були з прилаштованими несучими стовпчиками, які спиралися на конструкцію даху або на повні чи фігурні перила,

Гуцульська садиба в Молдовей-Селищі (фото А.В.)

зроблені з дощок. У перилах були віконця на осі дверей до сіней або ж від сторони. Інколи перед фірткою додатково прилаштовували східці. Галерею вздовж передньої стіни частіше стали прибудовувати від приблизно середини XIX ст. Була вона чи ні – не залежало від рівня розбудови плану хати, хоча, очевидно, галереї частіше траплялися в складніших схемах планування.

Окрім цього, галерея виконувала кілька важливих функцій: давала змогу доступу сухим взуттям до всіх приміщень хати, там часто бавилися діти, у теплу пору року приймали гостей, відпочивали, а також зберігали різні домашні інструменти й речі. Не зауважуваною до цього часу, але надзвичайно важливою її функцією було „спрямування” світла до хати. Узимку, коли сонце знаходилося низько над горизонтом, галерея не перешкоджала в доступі його променів у глибину хати, натомість, влітку, коли кут падіння сонячного проміння був більшим, виступаючий навіс добре оберігав хату від перегріву.

Традиційна хата мала дуже невеликі вікна, спочатку лише зі сторони передньої стіни. У найдавніших будинках вони були часто загратованими, а також закритими віконницями. Інколи все під'гане оберігали від вітру й снігової хуртовини особливим видом загати – оббитим дошками ганку ззовні із залишеними отворами, паралельними до вікон. Траплявся особливий тип віконниць – пересувні загати, якими можна було цілком заслоняти під'гане від вітру й опадів, а також доступ світла до хати.

Наступним елементом, що ускладнював план, були менші або більші бічні крила, які прилаштовували до однієї або двох притул, перпендикулярно по відношенню до фронтальної стіни. У них облаштовували господарські приміщення, такі як комори, стайні (звані колешня), дровітні (древоруб) та ін., й які з'єднували при цьому дахами або накритими переходами з головним масивом обійстя. Окрім цього, вони оберігали фронтальну стіну від вітру й завірюх, виконували також ряд інших функцій двору так, що побудова інших, окремих господарських будівель не була необхідною. Звідси залишається лише крок до створення повністю закритого двору з внутрішнім подвір'ям, або ж *гражди*.

Типові в плані гуцульські хати будували по обидві сторони Карпат. Ці ж самі функціональні планування були також характерними й для буковинської Гуцульщини.

Функціонально-просторовий розвиток гуцульської хати не став причиною втрати простих форм, які з'являлися й функціонували незалежно, поряд із побудовою та зміною розмірів будівель. Визначальну роль відігравали, очевидно, матеріальні чинники – багатший ґазда володів назагал будинком із дуже „роздутими”, бідніший – із спрощеними формами, але у всіх випадках, проте, завжди дотримувалися типової схеми. Отже, як бачимо, для Гуцульщини притаманні велике різноманіття у плануванні хати, хоча всі вони основуються на одному й тому ж порядку: „кімната – сіни” або „кімната – сіни – комора”. Додаткові приміщення прибудовували з великими логікою й врахуванням, насамперед, географічних умов, а також дотримуючись традицій місцевості.

Дахи досягають землі, захищають таким чином від вітру (фото В.В.)

Основний зруб містив у собі одну житлову кімнату, сіни й комору. Інші приміщення були структурно незалежними, й це означає, що їхня конструкція лише посередньо була пов'язаною з основною схемою хати. Це вказує на еволюційний характер просторової структури дому – почерговим додаванням наступних елементів до основного порядку.

Ця розбудова мала позитивний вплив на вдосконалення архітектурного

Гуцульський дім – це „гармонія цілі й форми” (фото В.В.)

вигляду обійстя, зімкнутість та однорідність шляхом збільшення площі даху. Простір над хлівом і притулами поступово знижувався до землі, й це справляло враження, що від північної сторони і з боків хата складалася лише з даху, загалом майже не маючи стін. Традиційні просторові форми обійстя збереглися фактично без змін до початку XX ст., а перші суттєві відступи в плануванні з'явилися лише в 20-ті роки XX ст.

Сучасні спостереження вказують,

що традиційні порядки довше й чисельніше збереглися в південній частині Гуцульщини – над Черемошами та їх притоками. Очевидно, на півдні відносно більше було обійсть зблокованої форми, які збирали під одним дахом усі функції двору, що пов'язувалося з географічними факторами, а також із розвинутим там полонинським господарством. Звично, до вище розташованих частин гір новинки цивілізації доходили значно пізніше й повільніше.

Перед війною писали, що гуцульська хата – це „гармонія цілі й форми”. У цьому не було великого перебільшення. Відповідно до матеріальних статків і вмінь, а також рівня техніки, гуцули створили архітектуру, яка оберігала їх перед несприятливим кліматом, у місцевості, де вони проживали, й, водночас, максимально використовуючи її переваги.

Матеріал і конструкція

З причини доступності матеріалу хати будували насамперед із хвойного дерева: смереки, ялиці та кедрової сосни. Це був місцевий матеріал, який рубали в навколишніх лісах, що належали загалом великим власникам (приватним або державі), рідше – сільській гміні чи окремим господарям.

Деревину, яку зрубували заздалегідь у визначену пору року, тесляр спочатку обробляв і приготував із неї окремі елементи структури будинку: підвалини, колоди зрубу, стовпці розтяжок, заплаги вікон, сволюки, лежні, крокви, щоб потім лише „складати” хату, ніби з частинок.

Підвалини робили з окантованих балок із трохи більшою поперечною площею, ніж балки зрубу. Їх з'єднували замками, а з'єднання додатково кілкували. У наріжниках залишалися не дуже довгі залишки. Наріжники будинку були поставлені на каміння, т. зв. підліжки.

Простір між ґрунтом і підвалиною заповнювали просторо викладеним плоским камінням. Окрім цього, не робили ніякої підмурівки. Лише в тому випадку, якщо будинок нахилився, тоді з просілої сторони (без розчину або за допомогою глиняного розчину) робили кам'яну підмурівку.

Стіни будували виключно у зв'язаній конструкції із залишками. Натомість, форми перерізу колод були різними, це робили при приготуванні окремих

елементів для будівництва. Найнижчі з конструкцій були з елементів із повним перерізом, округлі (з *кругляків, віблого дерева*). Такі будинки називали «вібла хата». Внутрішні стіни кімнат вирівнювали глиною, а пізніше білили. У сінях стіни не вирівнювали. Намазування глиною та білення зсередини було характерне для хат бідніших гуцулів, а також для примежової гуцульсько-покутської смуги. Там також вирівнювали стіни глиною й білили також зовнішні стіни хат. Оскільки стіни іззовні були нерівними, щілини між ними заповнювали мохом.

Уже віддавна звично застосовували конструкцію з половинчастих колод – «протесів» або ж із різаного дерева чи кругляків, перепиляних навпіл. Колоду перерізали таким чином, щоб із серединної його частини отримати додатково широку, грубу дошку для стелі. Будинки, які були збудовані з таких елементів, називали «хата на протеси» або «різана хата».

Балки вкладали плоскою стороною досередини, а поверхні стін від сторони кімнати додатково старанно геблювали. Пізніше, стіни систематично, кілька разів на рік мили гарячою водою – для того, щоб поверхня набула ідеальної гладкості, а, окрім цього, натирали соком із квашеної капусти, щоб стіна довше зберігала світложовтий колір. Такий будинок у свій час називали «мита хата».

Порівняно зрідка застосовували дерево, окантоване до чотирикутного перерізу. Його називали тесане дерево, а будинок, який ставили з матеріалу, приготованого таким способом – тесана хата. У ХХ ст. конструкція з брусів поступово ставала все популярнішою.

Традиційно на Гуцульщині з'єднання робили майже завжди «навипуск» або «на накладку», інколи із системою вигадливих зарубок – для того, щоб уникнути зміщення частин зрубу поміж собою. Порівняно пізно, лише в II-й пол. ХІХ ст. з'явилися замки – плавниковий і т. зв. «риб'ячий хвіст». Наприкінці ХІХ ст. це вже були типові конструкційні елементи. Колоди по всій своїй довжині були з'єднані між собою за допомогою кілків – «тиблів», що унеможливлювало зміщенню елементів зрубу.

Конструкція з кругляків не занепала з появою новіших технічних прийомів і ще на межі ХІХ і ХХ ст. дуже часто застосовувалася. Зруб понад вікнами й дверями закінчувався горизонтальною балкою, що з'єднувала крайні замки, й яку називали «правило».

Досить часто для кращої теплоізоляції зовнішніх стін було вкладання восени, під висунутим навісом, загати з дров, залишаючи лише отвори для вікон. Цей простий й водночас ефективний спосіб теплоізоляції застосовувався і в багатьох інших регіонах Карпат. Іншим, порівняно часто застосовуваним способом утеплювання стін, особливо в пізніших домах, було оббивання їх дошками.

Вигляд і конструкція дахів. Найдавніші, знані з ілюстративних і писемних матеріалів, дахи гуцульських будівель нічим не нагадували типових, стрімких дахів, які звично пов'язують із Гуцульщиною. Ці дахи найчастіше були двоскатними, з невеликим нахилом, що не перевищував 30°. Вони були покриті дранкою або ж шматками смерекової кори. Покриття, окрім цього, додатково укріплювали пара-лельними до гребеня даху жердинами (їх прив'язували до лат), інколи кількома рядами, а часто також плоским камінням.

Гуцульська хата в Бобелиці
(фото А.В.)

Дахи мали конструкцію, що походила від розгалуженої, а інколи змішану – напіврозгалужено-латової, отже не були це кроквенні дахи. Будинки з плоскими дахами називали „плоска хата” або ж „каміннем провалена хата”. На Гуцульщині застосовували кілька відмін цього типу дахів, а їхній розмах був дуже невеликим.

Класичний для Гуцульщини фронтонний дах (називаний ще напіввершинним) відомий уже з певністю на початку XIX ст., а в сакральній архітектурі, очевидно, ще щонайменше століття раніше. Не бракувало також, хоча, в основному, в господарських будинках, чотирискатних дахів, інколи з коминами. Двоскатні дахи почали з'являтися пізніше (особливо, в господарських будівлях), а при-

близно з міжвоєнного періоду – також із коминами, інколи оздобленими призьбовими дашками. Кут нахилу типових гуцульських дахів коливається поміж 30 і 60°.

Класичні дахи мають кроквенну будову (найчастіше, укріплену стропильними балками – *бантами*, званими „бантина”), спертими на лежнях, які називали „обрубени”, „обрубина”. Висунення лежнів перед фасадом зрубу виконували їхнім опертям на залишках зрубу, або ж на рисях (klusax) – *віпустах*. Рисі були різної

Трикутні вершини виконані декоративною обшивкою дошками (фото В.В.)

форми – від суцільної, наскісної площини зрізу балок або зрізу дугою, до балок, підрізаних у формі дрібненьких сходинок й аж до витонченого профілювання.

Чим далі перед фронтальною стіною був висунутий лежень, тим більший навіс створювався над призьбою, перетворюючись таким чином у щораз ширше під'гане. У найрозвинутішій постаті цієї конструкції кронштейнова балка, на яку спирався лежень, була висунутою настільки далеко перед фронтальною стіною, що її потрібно було підпирати стовпчиком.

Крокви, або „козли” – кізли, опирались на лежнях – *обрубених*. Виступаючі кінці кроков формували навіс, особливо в новіших хатах, часто довершували примітивним профілюванням.

Вертикальні, трикутні вершини – причіпки даху – оббивали дошками, інколи їх чудово декорували.

У гребені даху найчастіше крокви не з'єднували в шпиль, а схрещували. На схрещуваннях кінцях кроків опирали гребеневий лежень, називаний „бурклеця”. У кантах, видовбаних у двох боках бурклеці по всій його довжині, пропускали кінці найвищого ряду драмки покриття даху. Додатково лежень був зверху накритий двома рядами драмки.

Таке формування гребеня даху призводило до того, що в цьому вразливому місці покриття було дуже щільним й добре захищало як від опадів, так й від вітру. Цей винахід був надзвичайно оригінальним й у такій формі дуже зрідка траплявся в інших місцях (наприклад, на Балканах).

Основний масив даху спирався на головний зруб, а гребінь даху завжди знаходився в середині розп'єртості між лежнями, незалежно від їхньої висунутості назовні від стін. Дашки над притулами назагал були продовженням заднього простору й бічних і мали свою власну кроквову конструкцію. Назагал кут нахилу фрагмента простору над притулами був трохи меншим, ніж кут

нахилу простору основного даху, що призводило до того, що ззаду і з боків здавалося, ніби основа дому „притулена” до землі.

Дахи були покриті дранкою (драниця, драниці) або дошками на подвійних латах, укладених на кроквах. Бувало, що верхній край дранки шпунтовали в борозну, видовбану в латі по всій її довжині, що додатково ущільнювало дах. Покриття укладали, починаючи з верху даху, а не здолу, як при гонті, чому сприяли подвійні лати. Дранку закріплювали до лат міцними й довгими тисовими кілками або металевими цвяхами – гонталями, й лише в дуже давніх і бідних хатах з низькими дахами покриття прикріплювали жердинами, а також камінням.

Покриття колотою дранкою було дорогим, бо з 10 м³ деревини отримували лише близько 1 м³ покрівельного матеріалу завдовжки близько 1,5 м. Своєрідною гордістю було покрити дах якнайменшою кількістю рядів (шарів) якнайдовшої дранки. Сучасна дранка має до 70 см у довжину.

У північній частині Гуцульщини й на території гуцульсько-покутського пограниччя хати частіше покривали гонтою. На решті території це стосувалося лише пізніших будинків, головню з міжвоєнного періоду, хоча використання гонти зафіксоване вже в II-й пол. XIX ст. Застосування цього матеріалу слід пояснювати, в основному, нижчою ціною гонтового покриття, ніж покриття дранкою.

Інколи дощечки гонти в нижній частині стинали в шпиль, що надавало покриттю вигляду, наближеного до риб'ячої луски. Цей тип гонтового покриття, не лише даху, але й стін, повсюдно застосовували на Закарпатті.

Незважаючи на великі навіси, по всій довжині або ж лише над дверима до сіней появлялися дерев'яні ринви, підвішені на клюках (дерев'яних гаках). Ці ринви виготовляли з половинок довгих жердин, видовбаних усередині. На багатьох старих будинках подібні ринви збереглися й до наших днів.

Житлові приміщення майже завжди мали дерев'яну **підлогу**, із вигладжених дощок, вкладаних на ліґарах, які на Гуцульщині називали „міст”, „памост” або ж „поміст”. Дерев'яна підлога в цьому регіоні має дуже давню традицію. Її стелили, як в кімнатах, так і в сінях. Окрім цього, підлоги були також у коморах та *спішшах* – амбарах.

Бідніші господарі заповнювали обмежений підвалинами простір камінням і глиною, а після цього все це втрамбовували й змащували зверху вигладженим шаром глини. Таку долівку потрібно було кілька разів протягом року вирівнювати й повторно змащувати.

Стелю, звану „стела”, робили лише над житловими кімнатами й коморами, натомість над іншими приміщеннями, в тому числі й над сінями, її не робили. Вона була назагал незалежною від несучої конструкції даху. Несучі конструкції, звані сволоками, тримали лише вагу стелі (*стелини*), а розташовані нижче платви з ними загалом не з'єднувалися. Звідси маємо припущення, що вони є вторинними, які прилаштовували в уже існуючих будинках.

Нам відомі кілька способів розташування сволоків, а зокрема: поодинокий, два паралельні або два нахрест, а також найпоширеніший, коли на одній, головній балці клади від двох до чотирьох менших несучих, а на них уже стелили стелю.

Гуцульська хата в Бобейці
(фото А.В.)

На несучих балках стелили стелю з грубих дощок або протесів, що їх клали пласкою стороною до середини кімнати й геблювали; інколи її робили з повних кругляків (у цьому випадку від внутрішньої сторони їх вирівнювали глиною та біпили). Верх стелі вирівнювали глиною, змішаною з січкою, яку отримували з твердої трави, що, з однієї сторони, створювало своєрідну теплоізоляцію, а з іншої – у випадку загоряння даху – оберігало протягом якогось часу кімнату від вогню. Стеля знаходилася на висоті, пристосованій до росту людини. Залишки сволоків виступали назовні зруба, як із фронтальної стіни й сторін будинку, так із сіней. Загалом вони були профільованими, подібно як рисі.

Нижню частину, а деколи й бічні площини головного сволока, оздоблювали поверхневим різьбленим орнаментом, а в заможних хатах також профільованими валиками.

Двері знаходилися в масивних дверних рамах (очапах). У старих хатах двері робили однокрильними, з широких та грубих дощок. У пізніших домах застосовували рамково-смужкову конструкцію, й тоді двері, в основному, були двокрильними. Чим ближче до нашого часу, тим частіше у верхній частині дверей з'являлися шибки.

Старі двері підвішували на прибитій до них кілками вертикальній жердині – бігуні, яку закріплювали до дверей у верхній і нижній частинах на примітивних дерев'яних завісах. Способів виготовлення таких завісів й закріплення до них дверей було кілька. Це могли бути двері, в яких нижній кінець полозки обертався в гнізді – отворі (каганець), що був видовбаний у балці порогу, а верхній – у дерев'яному обхваті (кечка, кичка). Найчастіше, однак, траплялася полозка, посаджена в два дерев'яних обхвати – кечки, з яких верхній був значно масивнішим, й, звично, довшим, ніж нижній. Довжина його плеча була наближеною до ширини дверей й верхньої одвіркової (притолочної) балки, й це виглядало, що завіс був дуже міцним і його було важко зірвати. Завіси, які спочатку були ковальської роботи, а пізніше також і промислового виготовлення, частково замінювали дерев'яні полозки при дверях.

Вхідні двері до сіней ще на початку XX ст. були невеликих розмірів, нахил голови при входженні до дому мав також свій магічний підтекст. Відкривалися вони досередини, на протигагу до вищих і ширших дверей до кімнат, які відкривалися назовні.

Головні двері, як і двері до приміщень для інвентаря, часто мали ажурні віконця (порта), які давали можливість залишати двері відкритими протягом теплої пори року.

Інколи двері малювали пастельними фарбами. Натомість, одвіркова балка від сторони кімнати була розмальованою – подібно як несучі балки (сволоки) – поверхневим орнаментом із геометричними фігурами або рослинними мотивами.

Головні двері майже завжди мали потужний вигляд і великий дерев'яний замок, часто надзвичайно оригінальної конструкції, відкривалися іззовні за допомогою дерев'яного ключа. Замки були чудовим прикладом першості (переваги) дерева в матеріальній культурі Гуцульщини.

Вікно (мн.: *вікна*) на Гуцульщині були особливо малими (найменше зафіксоване вікно мало розміри 23х42 ?м). З погляду на їхнє розташування, в гуцульській хаті примаймні не було темно. Невеликі розміри цих найстарших вікон виготовляли таким чином, що спочатку вирізали отвори на висоті однієї балки, й лише з часом вони ставали все вищими й ширшими, й тоді доцільним було застосування віконної рами.

На початках вікна, очевидно, не були заксленими, а лише закривалися за допомогою внутрішніх або зовнішніх дощатих віконниць. Досить часто на такі

отвори накладали просту решітку ковальської роботи. Із гуцульсько-буковинського пограниччя відомі також випадки внутрішніх пересувних віконниць. Однак, перші засклені рамки були вмонтовані іззовні. Вважається, що особливо архаїчними були т. зв. вікна-близнюки видовженої форми, з вертикальним стовпчиком посередині. У II-й пол. XIX ст. стандартними були, однак, поодинокі вікна з єдиною рамкою. Новіші бували також із подвійними рамками – з внутрішнім крилом, яке виймали на літо. Засклені вікна мали на початках чотири маленькі шибки (скленки). Заскленням займався господар, а теслярі лише підготувляли рамки.

Упорядкування всередині хати

Усередині хата, й насамперед її житлова частина, мала незмінний і постійний порядок, незалежно від заможності господаря.

Хата мала пересічну площу приблизно 14–20 м², хоча траплялися й більші, навіть до 36 м². Стіни, в переважній більшості, не були ні поштукатуреними, ні побіленими, але вирівняні вистругуванням до гладкості. Через це вони зберігали природний колір і фактуру деревини.

Постійним був порядок розташування всіх предметів у хаті, часто виготовлених господарем. У кутку, поряд із входом, між дверима й північною стіною кімнати знаходилася піч, також збудована власноручно господарем, спочатку курна, пізніше – напівкурна (із спровадженням диму до сіней через стіну за допомогою навскісного каналу, званого кагла), нарешті, з комином. Піч була місцем для сну для найстарших членів родини, а також дітей. Інколи вона займала навіть четвертину від площі кімнати.

Між піччю та дверима стояла кочерга – дерев'яний інструмент у формі беззубих граблів, яким вигортали вугілля й попіл із вогнища. Місце, де вона знаходилася – від назви інструмента – теж називали кочергою.

Уздовж північної стіни, між піччю і верхівковою стіною, стояло ліжко або ж тапчан, звані *постіль*, які конструкційно часто були пов'язані з припідком.

Інколи між піччю та ліжком була ще (паралельно до задньої стіни) невелика лава, а до сволака в ногах ліжка була причіплена коліска.

Уздовж верхньої стіни й під вікнами стояли широкі лави, в кількох місцях прикріплені до стіни „намертво”, які вночі також служили для сну, зокрема молоді.

Під вікном, по діагоналі відносно печі завжди стояв стіл, який часто водночас був скринєю з плоским віком. Простір стіни між віконною стіною й дверима займали полиці або прикрашений сервант для посуду. Він був міцно причіплений до стіни. Над ним і над дверима було місце для також прикрашеної полиці – намисника, мисника. Якщо величина кімнати це дозволяла, то там ставили ручний ткацький верстат, інколи поряд із полицею, під вікном. Зважаючи на те, що верстат був збірним, то, щоб він не займав багато місця в кімнаті, його розкладали лише на час роботи. Інколи він постійно знаходився в сінях або коморі.

У гуцульській хаті (фото В.В.)

Навпроти входу, у верхній частині стіни знаходився „домашній іконостас” – місце, де знаходилися ікони (головно намальовані олійними фарбами, інколи – на склі), від чого ця стіна називалася образником. Відколи появились фотографії, то, поряд із релігійними обра-

зами, стали причіпляти родинні фотографії, яких у наш час буває в кілька разів більше, ніж ікон святих. Інколи ікони й фотографії займали всю поверхню стіни.

Ще в II-й пол. XIX ст. надзвичайно престижно було прикрашати стіни елементами бойового спорядження – рушницями, пістолями, порохівницями з рогу, топірцями, бартками, шкіряними торбами тощо. Пізніше цей звичай поступово канув у забуття. Натомість, до сьогодні на стінах привішують великі барвисті килими домашнього виготовлення, або ж які походять від косівських майстрів. Така

Декоративний сволок
з присілка Жолоби (фото В.В.)

декорація водночас виконує теплоізоляційну роль.

Над піччю й ліжком, паралельно до довгих стін будинку й до несучих балок причіпляли прикрашені жердини, на які привішували одяг і шерстяні покривала – ліжники. Несучу балку теж використовували, зокрема до її бокових площин привішували кухлі. Верхня площа балки теж була своєрідною полицею, на яку зазвичай клали багато різних дрібних предметів, а також документи. Інколи за ліжком біля стіни ставили прикрашену скриню для святкового одягу, хоча найчастіше її ставили в коморі.

Найперше помешкальне приміщення освітлювали вогнищем. Коли з'явилися печі, кімнату спочатку освітлювали лучиною з твердого, висушеного дерева (наприклад, бучини), яку клали у розі печі на великий плоский камінь, званий *світлич*, або ж привішували під несучою балкою посередині кімнати в розщепленій кінцівці шматка дерева, що був прибитий до балки. Новочасним способом освітлення були каганці з лосем, а вже пізніше – нафтові лампи.

Кімната, розташована з правої сторони сіней – правачка – завжди була дзеркальним відображенням лівачки. Внутрішнє просторове розміщення, однакове по всій Гуцульщині, було оптимальним з точки зору функціональності.

Так, ліжко ставили в найтеплішому (поряд із піччю) й найзатишнішій місці кімнати. У ньому спали ногами в сторону печі. Коліска висіла в його ногах, тобто якнайближче до печі й посеред ночі її можна було розхитувати ногою. Стіл і лави ставили в найкраще освітленій, але водночас якнайдалі розташованій від печі частині хати. Це було водночас найчистішим місцем кімнати. Посуд знаходився відносно близько до печі, щоб його було зручно діставати, й поблизу вікна, щоб добре було видно, чи він є чистим. Жердини прилаштовували поблизу стін і стелі, щоб одяга, яка на них висіла, займала якнайменше місця. Перелік робіт, які виконували в хаті, в минулому був досить обмеженим й, водночас, незмінним протягом багатьох десятиків, якщо не сотень, років. За традицією, і в наш час трапляються випадки, коли кімнати облаштовують так само, повторюючи давню форму печі, правда, зовсім іншу, вже сучасної конструкції.

Сіни й комора мали суто господарське призначення. Вони призначалися, насамперед, для складання запасів продуктів і предметів, що їх вико-

ристовували в обійстю. Їхні стіни, подібно до зовнішніх стін, були необробленими. Вони зазвичай не мали ніякої декорації, якщо не враховувати виступаючих зі сторони кімнати кінців балок.

Усі предмети, а також великий, дерев'яний посуд для сипких продуктів, молочних продуктів чи квашеної капусти ставили під стінами, без встановленого порядку, залежно від поточних потреб. На кілках привішували одягу й дрібніші інструменти. Середню частину приміщення залишали вільною для проходу.

Гражда – найрозвинутіша форма господарства

Закритий двір, названий *граждою*, вважався одним із найтиповіших об'єктів для Гуцульщини. Він є характерним, традиційним елементом окультуреного ландшафту цієї частини Східних Карпат. Ще в міжвоєнний час велику кількість цього типу дворів зазначали в різних населених пунктах Гуцульщини, а в наш час гражди майже зникли з цього краєвиду. Поодинокі вони збереглися лише вдалині від великих поселень, як правило, у високо розташованих гірських місцевостях. Закритий двір, або ж будинок із внутрішнім подвір'ям є унікальним явищем у культурі народів та етнографічних груп не лише Європи, але й інших континентів. Господарство цього типу є краще пристосованим до несприятливих впливів природного середовища, зокрема атмосферних умов. Воно також добре оберігає від непроханих гостей – диких тварин, злодіїв та грабіжників. Гражда також є ідеальним відображенням архаїчного розмежування між поняттями „внутрішнього” та „зовнішнього”. Гражди пов'язані з поодинокією формою поселень, характерною для Гуцульщини. Ця риса ще більше підкреслювала оборонний характер цих поселень, акцентуючи на протиставленні їх із відкритими просторами навколо.

Оскільки сама форма закритого двору є надзвичайно архаїчною, то досить важко визначити, чи вона була для Гуцульщини первісною. Очевидно, що гражда розвивалася поступово, паралельно з процесом заселення. Можна припускати, що її походження сягає кінця XVIII або початку XVIII ст. Однак, з іншої сторони, зафіксовані в 30-х рр. XX ст. усні перекази, що відносяться до часів опришків чи ж до кінця XVIII ст., зазначають гражду, як форму, що в той час була вже досить звичною. Найдавніше гражди зазначені в III-й четвертині XVIII ст. У той час гражда була оборонною формою в гуцульській архітектурі й її могли собі побудувати лише багатші г'зди.

Термін „гражда” був уведений в літературу в міжвоєнний час як назва особливої закритої садиби, бо саме для загорожі застосовували термін „огражда”. Термін „гражда” має, без сумніву, слов'янський словотвір і пов'язаний із фактом закритості, а також із самим поняттям перепони, загороди, його подібно вимовляють на кількох мовах. Гуцули до сьогодні слово „гражда” застосовують зрідка, називаючи закритий звір: *хата* (або *хати*) з *граждою*, *хата з ограждою*, *хата з огорожею*, *хата з граждами*, *хата з піддашшям*, *хата з брамою*, *хата в брамах*. Для того, щоб таким чином можна було назвати обійстя, вони повинні мати зрубову, накриту дахом загорожу, що опоясувала подвір'я перед, або ж (зрідка) за хатою. Про територіальне поширення явища гражди сьогодні можна говорити лише в історичному значенні, так як воно є дуже важким для окреслення. Існуючі дані поширення гражд насправді дають

У давнину гражд було багато
(фото з архіву)

можливість досить чітко окреслити межі їхнього поширення, але відсутність на сусідніх територіях загалом ще не означає, що цього явища в минулому там не було. Сучасний стан знань дає нам змогу з абсолютною впевненістю стверджувати, що закриті двори були численними на всій території галицької Гуцульщини, в її межах, визначених Фальковським. Окрім цього, на закарпатській Гуцульщині гражди зазначали в селах неподалік Яблуницького перевалу, натовість, на Буковині вони траплялися, очевидно, випадково.

У наш час на території Гуцульщини фактично збереглися заведне кілька-надцять таких об'єктів і це число не є постійним, бо їхня кількість постійно зменшується. Достовірно відомо, що щонайменше три гражди (у т. ч. одна – музейна) збереглися в Криворівні та її присілках Осік і Запогар, одна в Краснолілі (в присілку Жолоб'є). Три гражди ще приблизно 10 років тому були в с. Замагура, одна в Перехресному, одна в Гриняві (присілок Штубей), одна в Шипоті (присілок Бубок), одна в долині Жаб'ївського потоку при дорозі з Верховини до Замагури, одна в Космачі, одна в Бобейці – присілку села Ізвор Сучави (Румунія). Також умовно збереженими можна вважати гражди, які були перевезені до скансенів у Львові, Ужгороді та Києві. Як бачимо, для туриста, мандруючого Гуцульщиною, пошукування гражд може стати справжнім викликом і боротьбою з часом.

Складові елементи

Прикладом найпростішої гражди є типова гуцульська гражда з подвір'ям спереду, відокремленим масивною в формі зруба загорожею із накритим

дашком. Це водночас могла бути дуже примітивна хата, що складалася лише з кімнати й сіней, оточеними з трьох сторін господарськими та складськими приміщеннями, а з четвертої – конструкційно пов'язаним із нею парканом, як також обійстя, яке в плані й функціональному призначенні було досить складним. Покрита дахом загорожа створювала додатковий, захищений від опадів, простір для господарських цілей. У такому випадку часто значна частина подвір'я була накритою. Це було пов'язане з настільки розрослою розбудовою дашка

загоржі, що він з часом ставав від нього незалежним й набував вигляду, характерного для нормальних дахів, якими накривали господарські споруди.

Чим багатшим було господарство, тим більше приміщень і споруд входило до складу двору, окреслюючи територію подвір'я. Там знаходилися різноманітні споруди (кошери для овець, *колешні* – стаїні та хліви, обори для корів), дров'ятні, навіси, додаткові комори – амбари. Інколи це були малі, окремо розташовані споруди, прикриті власними дахами, що з'єднувалися з хатою лише загорожею. Це могли бути також приміщення, прибудовані перпендикулярно до житлового будинку з однієї або двох сторін, причому дахи над окремими частинами були з'єднані між собою. У цьому випадку загорожа проходила паралельно до галерейки – під'їзду хати, а брама, або ж головна хвіртка, була на віссі головного входу до хати. Неодноразово господарські приміщення бували заблокованими й створювали напроти житлового будинку паралельно до нього другий, довгий будинок. Загоржі з усіх сторін у цьому випадку з'єднували його з хатою.

Брама гражди з присілку Замагура
(фото В.В.)

Гражди, залежно від функціонального призначення, нараховували від приблизно 100–120 м² площі – у випадку найменших дворів – до приблизно 400–600 м² – у багатих гуцулів. В окремих випадках двори могли мати навіть понад 1000 м².

Розташування головного входу до двору залежало, в основному, від місцевих природних умов й потреб власників. Назагал була одна парадна брама та кілька хвіртків з інших сторін двору. Подвір'я викладали великими пласкими кам'яними плитами, що оберігало від болота під час опадів чи танення снігу. У минулому більшість закритих дворів на Гуцульщині мали в плані форму прямокутника або наближеного до нього чотирикутника. Існувала, однак, велика різноманітність і свобода в плануванні. Відомі також випадки, коли гражда мала багатостороннє й непростийнє просторове планування.

Назагал обійстя складалося з різних господарських будинків (зазвичай, оборів для худоби й шоп для сіна), які розташовувалися поза ним і були оточені спільною загорожею з жердин – воринням. Також завжди окремо стояли обороти для сіна.

Відомі також гражди з двома й навіть трьома подвір'ями. У граждах два подвір'я формували підолом переднього подвір'я додатковою загорожею або будинком, поставленим перпендикулярно до хати й з'єднаного з нею дахом, або ж побудовою другої загорожі ззаду за хатою. У цьому випадку фронтальне подвір'я було парадним, натомість заднє (задвір'я), яке оточували інвентаризаційні об'єкти, мало господарське призначення. У випадку трьох подвір'їв останнє також мало господарське призначення, наприклад, тут могла бути пасіка.

Огражда – огорожа гражди

Загорожа, яку в літературі прийнято називати *огражда*, зазвичай була звершеною конструкції. Її висота була наближеною до висоти дорослої людини. У традиції збереглася інформація про малі отвори в формі бійниць, які вирізали в балках огражди. Загорожа мала одно- або двоспадовий дашок, який був покритий драпкою або гонтою.

Огражди з односпадовим дашком частіше були в тих дворах, в яких у межах подвір'я не було додаткових господарських будівель, накритих власними дахами, або з боків знаходилися лише господарські приміщення чи піддашки без стін зі сторони подвір'я. У таких дворах подвір'я часто було дуже вузьким, а дашок над загорожею – зроблений таким чином, ніби він був продовженням фронтального даху хати.

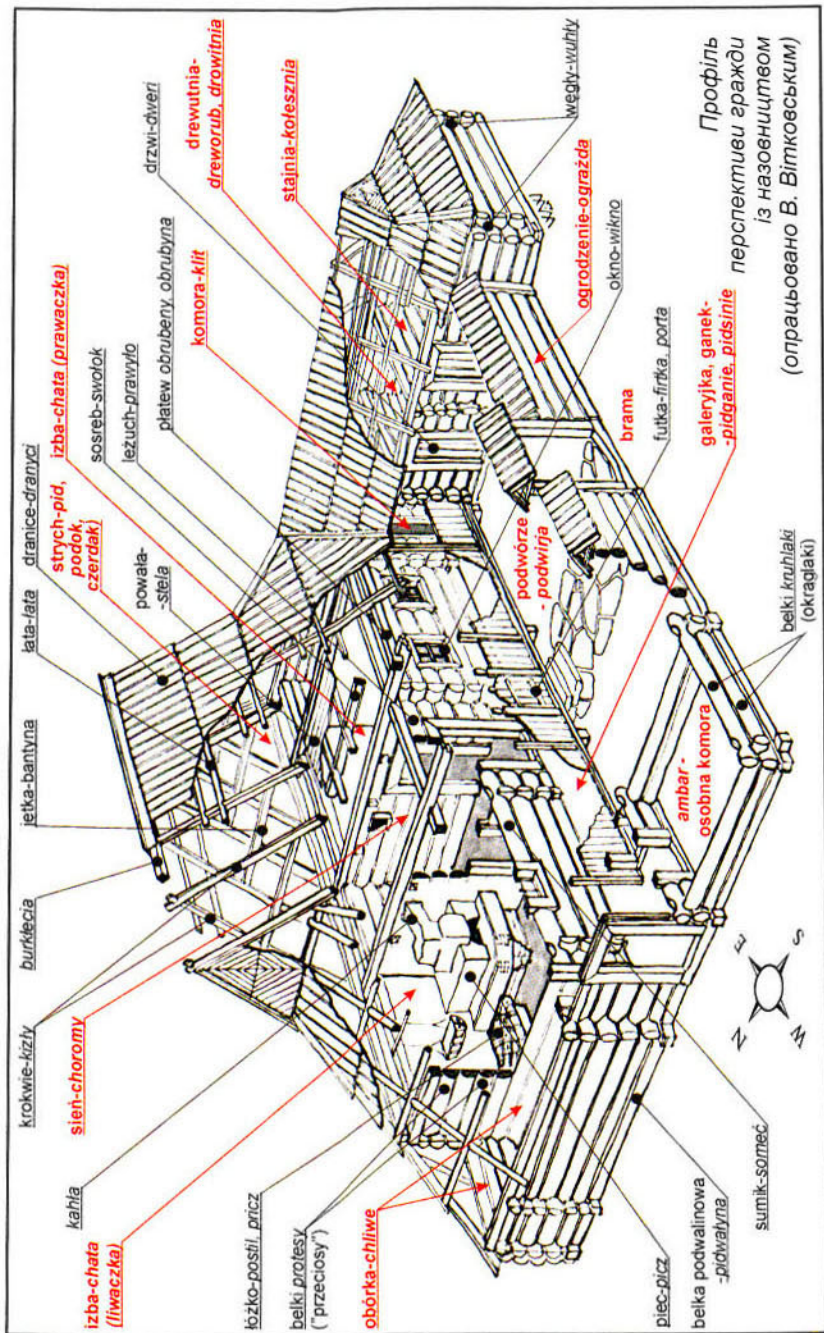
Другий тип дашка оберігав сам зруб загорожі від опадів. Брама в ньому була зазвичай масивною, двокрильною, високою, її прикривав двоскатний дашок, інколи напівверхівковий, аналогічний до даху хати. Загорожа цього типу з'єднувала окремі будинки в межах двору.

Інколи будівель у дворі було досить багато й вони були настільки близько розташовані один до одного, що не було потреби будувати додаткову загорожу, а брама й хвіртки знаходилися між стінами двох сусідніх будинків.

Усі елементи закритого двору були стилістично однорідними й формували спільну гармонійну цілісність завдяки конструкційним рішенням, доцентровою

Гражда Дмитра Косічука
із Замагури (фото В.В.)

Профіль
перспективі гражди
із назовництвом
(опрацьовано В. Вітковським)

формою, відсутністю отворів із зовнішньої сторони, однаковими нахилом й формою дахів, їх взаємопов'язаністю тощо. Величина й форма дахів додатково були акцентовані їх простяганням майже до землі щонайменше з трьох сторін хати.

Від зовнішньої сторони хати закриті обійстя здавалися дуже компактними й масивними брилами дерев'яних фортечок, які могли успішно оберігати як від атмосферних явищ, так і диких звірів чи злих людей.

У наш час у постороннього спостерігача гражда вражає логікою функціонального вирішення й шляхетними пропорціями, чітким призначенням, яке мають окремі її елементи. Гуцули не створили досконалішої форми, яка в свій час і в своєму місці виконувала б покладені на неї функції краще, ніж гражда. Усі пізніші зміни архітектурних форм були пов'язані з технологічним і культурним прогресом.

Зникання гражди

Процес занепаду закритої забудови слід пов'язувати, насамперед, із періодом після 1939 р., хоча він розпочався вже у міжвоєнний час. Серед причин цього процесу слід назвати господарські, технологічні та суспільні фактори. Зникання гражд відбувалося двома шляхами. Старі гражди підлягали поступовому занепаду в процесі природного старіння й технологічної смерті. Відомі багато випадків, що в свій час розбирали лише їхню загорожу, а залишені з гражди старі будинки й до сьогодні виконують свою функцію. Водночас, будували й новітні гражди.

На початку XX ст. полонинське господарство поступово занепадало й водночас з'являлися інші роди занять населення, що забезпечували більший матеріальний зиск. Із великою імовірністю можна стверджувати, що комуністичні спроби колективізації господарства, в тому числі й полонини, спричинили за собою поступове зменшення чисельності тварин у приватних господарствах. Масивні загорожі з дашками, закриті для вітрів і заметілей подвір'я, що їх використовували для зберігання інвентаря, перестали бути потрібними. З багатьох причин від гражд теж не була в захопленні радянська влада.

Поступово збільшувалася густота забудови. Традиційно зрозуміла функція гражди-фортеці, значно віддаленої від забудови сусідів, не була вже актуальною. Суспільні зміни, пов'язані зі зменшенням ролі родини, теж були однією з причин занепаду символу гражди, як сталої традиції, родинного гнізда для багатьох поколінь. Гражди часто були заселені багатопокілінними родинами, що проводили спільне господарство. З часом молоді подружжя намагалися якнайшвидше поселитися окремо. Зміни торкнулися також архітектурних форм будівель. Хати стали коротшими, щільнішими, зруб став вищим, а вікна – більшими, які стали з'являтися також поза фронтальною стіною. Зменшилася кількість господарських приміщень у житлових будинках.

Водночас, із появою нових систем обігріву приміщень відпала потреба прибудови навколо хат допоміжних приміщень, які раніше відігравали важливу теплоізоляційну роль. Також неактуальним виявилось ні опускання даху майже до рівня землі, ні побудова загорожі від вітру.

Гражда Марії Кішчак з присілка Жолоби (фото В.В.)

Роль декорування та його еволюція

Традиційна гуцульська дерев'яна архітектура відзначалася чистотою й простотою просторових форм, що виникали з логіки конструкційного порядку. Первісно особливості декорування в архітектурі зовнішньої сторони споруд обійся було дуже примітивним. Найстарші споруди відзначалися лише досконалими пропорціями розмірів і скромною фактурою матеріалу. Очевидно, спочатку вони загалом не мали декоративних елементів. З часом на них поступово почали з'являтися різноманітні декоративні деталі й поступово вони набували багатшого вигляду.

Первісне оздоблення, зроблене теслями, стосувалося лише конструкційних елементів. Це, було, насамперед профілювання кінців балок зрубу (рисів і підрисів), на яких лежав висунутий навіс над фронтальною стіною хати, оздоблення кінців кроків, стовпів, які підтримували навіс над фронтальною стіною хати, стовпців хвіртки, балюстрадів ганків і т. ін. Усередині хати декорованими рельєфними узорами відзначалися, в основному, стропові балки. Відносно часто декоративні деталі застосовували на верхівках дахів,

але й тут оздоблення обмежувалося узорчастим розташуванням дощок та застосуванням дерев'яних заклепок.

Наприкінці XIX ст. з'явилися декоративно вирізані карнізи, що обрамлювали вікна, а також малі планки декоративної решітки в засклених верандах. У цей ж час, як матеріал для покриття дахів, місце традиційної драйки зайняла гонти. Інколи верхня смуга гонти відзначалася декоративним зрізом.

Світ архайчної гуцульської архітектури протривав у майже незміненому вигляді аж до II світової війни. Після-

воєнний період ознаменувався змінами не лише в сфері просторових планів та вигляду хатів, але й пришвидшеною еволюцією й розвитком декоративного оздоблення будинків. Ці зміни частково відбуваються природним шляхом, а частково є результатом набуття нових мистецьких, ремісничих та архітектурних знань, набутих у школах на навчальних закладах епохи СРСР. Хорошим прикладом є створення кілька десятків років тому Косівського державного Інституту декоративного та прикладного мистецтва.

Роль бляхи

Найважливіші зміни стосуються ролі бляхи, яка з порівняно важкодоступного покрівельного матеріалу піднялася до значення основного оздоблювального матеріалу. Блискуча бляха перестала бути матеріалом лише для покриття дахів. За допомогою штампування й вирізання мережевими узорами, вона є одним із найчастіше використовуваних матеріалів для мистецького декорування. Нею повністю покривають стіни будинків і церков, дерев'яні каркаси природжених капличок, а також колодязі, з неї виготовляють загорожі.

Для покриття застосовують цинкову та алюмінієву бляху різної товщини. Тонша, яка є дуже м'якою та легкою для обробки, використовується для витинання мережив, якими часто прикрашають навіси дахів, ринви й зливні труби, або ж наріжники будинків. Товстіші листи, що ними покривають стіни,

як правило, декорують штампуванням або крапкуванням зісподу геометричними фігурами, зрідка рослинними й тваринними стилістичними узорами, а для церков – релігійними мотивами. Звичай повсюдного застосування бляхи в оздобленні архітектурних форм поширився на Гуцульщину з території історичної Буковини та Румунії. У минулому бляхарством займалися румунські ремісники (на Гуцульщині їх називали „цигани” або „цигане”). У наш час цю роботу виконують також і місцеві фахівці. Деякі з них вже мають кількадесятилітній стаж у цій роботі. Вони добре освоїли цей новітній звичай декорування й ефективно його застосовують.

Гражда Івана Тимофійчука з Шипота (фото В.В.)

Роздуми на початку XXI століття

У минулі часи слава гуцульських теслярів линула далеко поза межі Гуцульщини. У наш час спеціалістів високого класу, очевидно, є в багато разів менше, з огляду на зменшення чисельності будинків, що їх споруджують традиційними методами. Занепад у застосуванні технології, очевидно, й надалі буде призводити до поступового зменшення ролі тесляра в будівництві.

Це явище пояснити досить важко хоча б із цієї причини, що гуцули завжди надзвичайно гордилися своєю ідентичністю й свідомо цінували свою особливу народну культуру. Вони й до сьогодні охоче вдягають свої традиційні строї, масово й активно беруть участь у релігійних святах та різноманітних фестивалях.

Водночас, в архітектурі гуцули суттєво відійшли від традиційно застосовуваних архітектурних форм й оздоблення ще перед II світовою війною. У наш час звичне для гуцулів застосування деревини трансформувалося до описаного вище використання декоративної бляхи. Й саме тут, а не при обробці деревини, винахідництво й задумки фахівців можуть бути необмеженими. Якщо б знати, що ці зміни є одним із проявів природного продовження в декораційних тенденціях народного мистецтва, то їх слід схвалити, як процес бажаний і цінний, який сприятиме збереженню культурної самобутності.

Гуцульщина завжди жила в певному розумінні поза часом, як у духовному сенсі, так і в матеріальному доробку. Цікавим також є розуміння поняття часу гуцулами, з чим автор цього тексту зустрічався неодноразово. Гуцули при відліку часу звертаються до пануючої в той час державної влади, промовляючи: „за Австрії”, „за Польщі”, „за радянської влади”, „за незалежної України”. Це свідчить про глибоке почуття місця свого розташування в кожному конкретному просторі, географічному й культурному, незалежному від зовнішніх політичних умов. Їхній світ, окрім цього, триває для них самих ніби незмінно, незважаючи на зовнішні історичні лихоліття, які сприймаються як події віддалені, що їх не стосуються. Ця громада може собі дозволити на таке сприйняття самої себе, завдячуючи дуже обмеженій доступності цього гірського регіону. Завдячуючи цьому, оригінальні твори місцевих мистців і ремісників мають ознаку оригінальності та індивідуальності.

Цивілізаційний аванс, але насамперед економічний, до цієї пори з тих чи інших причин, що є відокремленим від головних плинів розвитку, відбувається,

однак, переважно ціною відчутних втрат у сфері їхньої родинної культури. Технічні новинки й матеріальні багатства, прибуваючи іззовні, засвоюються добре й бажано на місці своїх, традиційно застосовуваних відповідників. Лише одночасно зі збагаченням, такі громади починають оберегати втрачені цінності й можуть забажати до них повернутися. Поштовхом до збагачення, але не до збереження культурної окремішності, є туризм, хоча його розвиток загрожуює, насамперед, комерціалізацією місцевої культури.

З'являється, окрім цього, кілька запитань фундаментального характеру.

Як буде виглядати подальша еволюція місцевого будівельного ремесла на Гуцульщині?

Чи традиційне гуцульське будівельне ремесло має шанс вижити в XXI ст?

Чи бажаними й ефективними були б принесені іззовні спроби впливу на його форму й характер?

Чи в епоху всезростаючих глобалізаційних процесів існують шанси на повернення до традиції дерев'яного будівництва й оздоблювання, поряд із звичним голодом промислових матеріальних багатств, можливих до пошуку в щораз ближчій до України Західній Європі?

Чи не належало б заініціювати співпрацю між українськими й польськими фахівцями зі збереження пам'яток, щоб цим сприяти в поверненні пам'яток дерев'яної архітектури до форм, прийнятних сучасною консерваторською доктриною?

У всій Європі збереглося мало місць, де традиційна архітектура так стисло й гармонійно була б пов'язаною з ландшафтом і природою. У XXI ст. гуцульська архітектура увійшла з нечисленними залишками первісних і великою кількістю сучасних форм, які, хоча й разюче відрізняються від історичних, дають змогу зберегти культурну самобутність цього регіону.

На жаль, сучасні зміни цивілізації не оминули й Гуцульщину, створюючи нові якості в будівельному і мистецькому ремеслі. Протягом останніх 15 років з'явилися небезпечні естетичні та економічні тенденції. При цілковитій відсутності знань, що стосуються свідомої охорони культурного ландшафту, відсутності ефективного доступу в цій сфері, а також відсутності будь-якого контролю за цими процесами, зазначені тенденції можуть стати суттєвою

Гуцульська садиба в присілку Замагура (фото А.В.)

загрозою для збереження такого важливого елемента цієї чудової, давньої народної культури, як архітектура, й яку донедавна вважали однією з найкраще збережених в Європі.

Сакральна архітектура

Генезис гуцульської церкви, подібно, як і походження форм сакральної архітектури сусідніх із Гуцульщиною карпатських етнографічних груп, до цього часу не є повністю виясненим. Не вдаючись у глибші дослідження, слід згадати, що існують кілька гіпотез на тему походження гуцульського храму, який у плані має форму хреста (зокрема, В. Січинського, Я. Целевіча, М. Драгана, І. Могилича).

Храми гуцульського типу, поряд із бойківськими та лемківськими, відзначаються своєрідним архітектурним стилем, через що їх порівняно легко відрізнити від інших. Зокрема, він як єдиний, який відходить планом від повсюдно поширеної тридільної схеми (банинець + нава + захристія).

Походження цієї групи церков виводили, зокрема, з гори Афон або від Межигірського монастиря під Києвом, звідки зразок із трибічно замкнутими бічними раменами хреста, а також із захристієм міг бути запозиченим на початку XVII ст. до православного монастиря біля Маняви. Походження хрестоподібної в плані форми пов'язували також із мурованою сакральною архітектурою Вірменії, звідки її могли принести на Русь за посередництвом Заходу. З'явилося також припущення, що першозразками гуцульської церкви могли бути муровані однобанні з XIII і XIV ст. церкви у Галичі, Львові, Перемишлі і Василеві.

Поняття „гуцульська церква”, або ж „церква гуцульського типу” належить, однак, розуміти досить умовно, так як просторова форма храму, пов'язаного з Гуцульщиною („хрестоподібний” план, звінчана конструкція, одна, рідше три, чи навіть п'ять порівняно рівних бань) виходить поза межі Гуцульщини навіть у найширшому їхньому трактуванні. Безсумнівним є той факт, що церкви цього типу найчастіше трапляються саме в цьому регіоні й на прилеглих до нього територіях, зокрема на північній стороні Карпат. Не буде нічого дивного у висловах про церкви „гуцульського типу” у відношенні до Делятина, Коломиї, Косова, Білих і Чорних Ослав, Бистриці (Рафайлової), Зеленої (над Бистрицею Надвірнянською) та ін.

Переважаюча більшість існуючих зараз гуцульських церков появилися в період від II пол. XVIII ст. до XIX ст., причому переважають пізніші. Зазвичай, це почергово другі або й навіть треті храми, що стоять на цьому ж самому місці. Багато також є споруд, побудованих у XX ст. З'являючі в різних українських публікаціях датування, старші, ніж із XVIII ст. (окрім, наприклад, церкви Різдва Богородиці у Ворохті – 1620 р., церкви Благовіщення в Коломиї – 1587 р.) не є підтверджені нікими доказами.

Слід зазначити, що не на території самої Гуцульщини, а серед церков „гуцульського типу” з околиць Долини й Калуша можна знайти найбільше XVIII-

Церква Різдва Богородиці (стара)
у Ворохті (фото В.В.)

столітніх церков, і тих із трибічно-замкнутими раменами хреста й захристієм. Кілька давніх, „хрестоподібних” у плані церков збереглися також у Львівській області (Яворівський р-ні на Розточчі).

Гуцули, як й інші українські етнографічні групи, що населяють територію давньої, багатонаціональної Речі Посполитої, традиційно були греко-католиками, й ця ситуація зберігалася практично до кінця II світової війни, коли уніатська церква в 1946 р. була ліквідована радянською владою. Для вірних єдиною альтернативою, яка давала можливість брати участь у літургії, був перехід на православ'я.

Тут слід зазначити, що на Гуцульщині не відбулося так поширеного за радянських часів масового й планового знищення сакральних будівель, окрім церкви св. Архангела Михаїла в Довгопіллі (по галицькій стороні), яку розтягнули колгоспними тракторами у 1965 р., й яку мешканці на основі давніх фотографій відбудували в 1991–1994 рр. на тому ж місці.

У радянські часи в церкві св. Василя Великого (1895 р.), що в Косові-Москалівці організували музей, де були зібрані твори народного мистецтва. Деякі храми були протягом певного часу закритими, а в інших можливість відправлення літургії було обмежено. Партійними органами були проводжувані акції вандалізму, під час яких були знищені майже всі різьблені дерев'яні придорожні хрести, які були візитною картою давньої Гуцульщини, але в той ж час ніхто не наважувався зачіпати христів, поставлених біля церков. Гуцули, наскільки змогли, зберегли свою віру й свої храми.

Наприкінці радянських часів, у 80-х роках XX ст., за невідомих обставин згоріла мальовнича церква св. Параскевії (св. Анни) з 1718 р. в Космачі. Якщо

додати втрати під час воєн церкви Успення Богородиці з приблизно 1800 р. у Жаб'є–Слупейці, на місці, де врешті був побудований місцевий райком КПРС, а також церкви Введення Діви Марії до храму із 1912 р. в Полянці Поповичівській, картина знищень загалом буде повною. Виходячи із загальної кількості гуцульських церков (понад 100 в межах Гуцульщини в широкому окресленні цього регіону), у кількісному плані це не були великі втрати, хоча, очевидно, як завжди у випадку з об'єктами величезної історичної й культурної цінності – непоправні.

Сучасна міжконфесійна ситуація на Гуцульщині є досить складною, подібно, як і в інших регіонах України. Зараз тут зареєстровані кілька окремих течій православної церкви, з яких найбільшими є Російська Православна Церква (Московського Патріархату, залишилася тут після комуністичної епохи), Українська Православна Церква Київського Патріархату (патріархом є Філарет), а також Укра-

Куполи „струкусякої” церкви в Ясіні (фото В.В.)

їнська Автокефальна Православна Церква. Відмежувалася греко-католицька церква, яка вийшла з Брестської Унії (Українська Греко-Католицька Церква). Численними й активними тут протягом останніх років є Свідки Єгови, своїх парафіян мають також протестантські костели.

Що цікаво, міжконфесійні відмінності мають якоюсь мірою територіальний характер. У західній частині Гуцульщини (долини Прута і Бистриці Надвірнянської) бачимо практично повне домінування греко-католицьких релігійних громад. На Буковині переважають православні громади Московського патріархату (греко-католицька церква тут ніколи не мала великого впливу), а на середній Гуцульщині – над Черемошами та Рибницею – переважають православні громади Київського Патріархату, хоча є й інші православні церкви.

Розташування церкви та її найближче оточення

Фундаторами церкви найчастіше були сільські громади зі своїми парохами, інколи сам парох або ж багатші господарі. Часто хтось із господарів дарував землю під майбутню церкву. Інколи фундатором був шляхтич, чи й навіть сам поміщик. Будівництво церкви могло бути також підтримане державною допомогою.

Церкви будували згідно з усталеними правилами, в центрі села, чи найчастіше в долині, на сухому місці, часто не великих пагорбах, інколи на схилах безпосередньо над долиною й дорогою. Назгал храми були орієнтованими, а пізніше їхнє розташування не залежало від простягання дороги. Однак, інколи траплялися навіть значні відхилення в простяганні головної осі від напрямку схід-захід. Лише в поодиноких храмах не дотримано принципів орієнтування (наприклад, у Коломиї – після ймовірної перебудови на початку XVIII ст., Ясіня–Плітоватому – після перенесення в 1871 р. з Яблуниці, в Бистриці).

Прицерковна територія, де традиційно розташовувалося кладовище, була загороженою. Перші загорожі збереглися дуже рідко. У наш час вони виготовлені з різних матеріалів, зокрема, найчастіше, з металевої сітки.

Вхід на прицерковну територію підкреслювали воротами. Різноманітність форм брам і хвірток є неймовірною, але серед них справді немає давніх. Там, де кладовище пізніше було перенесено на нове місце, у безпосередній близькості до церкви могли зберегтися поодинокі могили.

У храмовому комплексі майже завжди окремо знаходилася дзвіниця, зазвичай звершеної форми, яка була розташована в одному з кутів прицерковної території. Винятком є церкви буковинської Гуцульщини, які або не мають окремо розташованої дзвіниці, або біля яких побудовані ширмові дзвіниці. Зрідка ширмові дзвіниці трапляються також і на галицькій Гуцульщині.

Якщо приміщення дзвіниці або ж прибудови до неї не використовували також як склад, то для цього споруджували окремий, невеликий будиночок. У межах обгородженої території дуже часто знаходиться загальний колодязь, а також великий меморіальний хрест. Уздовж загорожі від сторони дороги знаходяться придорожні каплички. Інколи у безпосередній близькості від церкви, при дорозі була побудована давня церковна школа.

Церква Знесіння "спирівська" в Ясіні (фото А.В.)

Не знаємо випадків, щоб на прицерковній території велику роль мали дерева чи кущі. Якщо дерева, як правило, були, то скоріше вони були посаджені за парканом уздовж прицерковної території, а не в її межах. Це могли бути як листяні, так і шпилькові дерева й кущі. Якщо ж поряд із церквою було прицерковне кладовище, то там могли бути посаджені фруктові дерева.

Програма та просторова форма

Серед сакральних об'єктів багатьох етнографічних груп, що населяють Карпати, гуцульську церкву досить легко вирізнити, насамперед на основі архітектурного стилю та конструкції. При цьому слід зауважити, що, незважаючи на значні відмінності між окремими об'єктами, основні програмні елементи, як і морфологічні риси, залишаються незмінними.

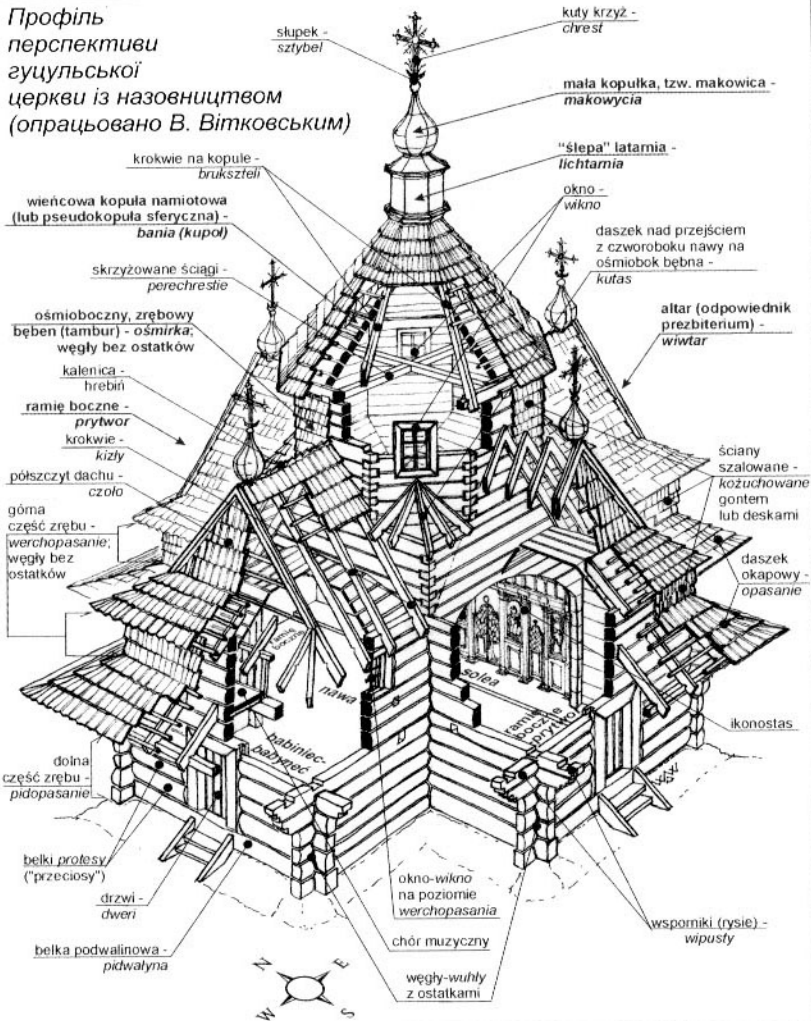
Основою в плані гуцульського храму є форма хреста. Встановилося переконання, що цей хрест є наближенням до рівнораменного, тим часом домінують об'єкти, які в плані є чітко видовженими. Основним елементом, що формує систему планування, є квадрат, отриманий перетином ramen хреста, званий навою, або центральним зрубом. Від заходу із навою просторово поєднаний через поперечну, менше чи більше сплюшену арку (дугу), бабінець. Аналогічно поєднані з навою також вівтар (знаходиться від сходу) і бічні рамена – притвори. Останні формують вісь північ – південь, зрівноважуючи просторову схему споруди. Над схрещуванням ramen хреста підноситься восьмигранний барабан (вісімка), який формує основу під простий псевдокупол (купол шатровий) закінченої конструкції.

Існує значна група храмів, в яких центральний зруб має сторони довші, ніж прилягаючі до нього, квадратні в плані рамена хреста, що добре видно іззовні. Це формує просторову форму, в якій серединний квадрат є виразно більшим від чотирьох квадратів, що прилягають до його сторін. У цих випадках можна говорити про план, який є найбільше наближенням до центрального розташування. Церкви цього типу домінують у західній частині Гуцульщини, зокрема над Прутом. Це є, в основному, старші храми, які походять з кінця XVIII або з I пол. XIX ст., як правило, невеликих розмірів: у Лосовій, Делятині, Дорі, Зеленій, Білих Ославах (церква Дмитра, т. зв. нижня), Ясіні (Струківська), а також кілька більших із XIX ст. (Татарів, Микуличин, "нова" церква у Ворохті). Плани цього типу мали також ряд вже неіснуючих храмів.

Іншою групою храмів, яку можна виділити, є церкви буковинської Гуцульщини, головню тридільні (а не хрестоподібні), часто трибанні, походять із II пол. XIX ст. Натомість, порівняно нечисленними є храми, плани яких фактично є наближеннями до рівнораменного хреста. Вони зосереджені у приграничній покутсько-гуцульській смузі, головню на південь від лінії Прута. До найвідоміших відносяться церкви в Коломиї (т. зв. цвинтарна), сучасний план якої походить очевидно від перебудови в 1709 р., у Вербіжі і церква Різдва Богородиці в Рожнові (обидві – п'ятибанні), Сподній і Стопчатові (трибанні). Дуже цінною була також церква Зачаття св. Анни з 1746 р. (т. зв. верхня) в Білих Ославах, але в 90-х рр. її розібрали й наново побудували на старому місці.

До XIX ст. церкви були порівняно невеликих розмірів. Основним модулем була, очевидно, десятикратність застосовуваної будівельної міри – локтя (біля 46 см), так як сторони найстарших (і найменших) назових зрубів „обертаються” навколо міри 4,5 м. Серед тих найменших слід згадати стару церкву у Ворохті, церкву в Ямній, Черганівці (перенесена з Красноїлля в I пол. XIX ст.), Ясіні (на Плітоватому, перенесена з Яблуниці в 1871 р.), Слобідці. Кілька їх збереглося поза межами Гуцульщини в межах давнього Долинського повіту.

**Профіль
перспективи
гуцільської
церкви із назовництвом
(опрацьовано В. Вітковським)**

Лише у XIX й на початку XX ст. спостерігаємо значне збільшення розмірів зрубів при одночасному збереженні основних його пропорцій. До цього періоду слід також пов'язати збільшення розмірів вздовж осі схід-захід (закладанням довших, ніж давніше, бабинців) через збільшення кількості вірних та економічними можливостями сільських гмін, які були інвесторами. Водночас – частково для зрівноваження композиції, видовжувалися також розміри вівтарів. Окрім цього, за самим вівтарем почали з'являтися характерні для східних церков додаткові приміщення: від півдня – різниця (діяконікон, де зберігають ризи, літургичні книги, свічки, вино і хліб для найближчої літургії), а від півночі

Замок „руб'ячий хвіст” кута дзвіниці в Ямній (фото В.В.)

– протесіс (використовують для зберігання св. Дарів і літургійного спорядження). У старших церквах ці приміщення, якщо й були, то по сторонах вітарового зрубу, й часто вони були добудовані пізніше.

Слід також зазначити, що бічні рамена в церквах із видовженими планами побудови також набували сплющеного вигляду, розмірами близького до двох квадратів, що створювало враження видовженої форми. Храми з видовженим планом чисельно домінують у серединній частині Гуцульщини. Вони становлять найчисельнішу групу серед усіх типів планів гуцульських церков й звично є одно-, зрідка – три- або й навіть п'ятибачні.

У XIX ст. також часто спостерігаємо видовження бабинців давніх із XVIII ст. найменших церков. При цьому, забравши фронтальну стіну, спереду прилаштовували додатковий модуль за шириною, прирівнюванню до первісної ширини нави. Подібне можна спостерігати, наприклад,

у Черганівці, а також в кількох церквах із збільшеним квадратом навового зруба в західній частині Гуцульщини: в Зеленій (Надвірнянський р-н), Делятині, Дорі.

Розміри церков на Гуцульщині збільшилися настільки, що на нові зруби найбільших храмів сягають довжини сторін, що перевищує 9 м (20 локтів), через що в серединному квадраті вдалося б повністю розмістити найменші з гуцульських церков. До найбільших відносяться, зокрема, храми в Ільцях, Соколівці, Косові (Монастирсько і Москалівка), Космачі (церква Петра і Павла з 1904–1906 рр.), Верхньому Ясеніві і Пістині.

Конструкція

Стіни

Для побудови стін використовували хвойне дерево, якісно найкраще та найстаріше, яке загалом рубали взимку. Застосовували матеріал найбільших розмірів. Підвалини клали з брусів. Спочатку під підвалини на кутах клали каміння, а пізніше – робили підмурівку. У наш час у багатьох об'єктах можна спостерігати кам'яну підмурівку зі старанно обтесаного каміння, цегли або навіть із пустотлої цегли. У буковинських церквах підвалини були, окрім цього, прикриті дашками. Але загалом, у той час тут не робили опоясуючого дашка.

Стіни робили в звичаній конструкції навіпуск (із залишками), найчастіше із половинок колод – протесів, які вкладали гладкою стороною до середини споруди, подібно як у хатах. Дуже зрідка, в старих церквах, наприклад у Ворохті, в Ясіні (Струківська), будували зруб із брусів.

Гуцульські церкви, які збереглися до нашого часу, були побудовані, головню, місцевими теслярами. Однак відомо, що це були теслярі, які професійно

займалися цією справою. Прізвищ майстрів, які ставили храми, майже не збереглося. Відомо лише, що протягом XIX і XX ст. це були ремісники, що походили із гуцульських сіл або з гуцульсько-покутського пограниччя. Очевидно, що будівничі працювали групами, члени якої могли походити з одного села, а можливо навіть й однієї родини. Згадується, наприклад, прізвище Ковбчук (відомі Герасим із Бабина і Лесь із Яворова). Яворів і Бабин, очевидно, були селами, з яких походило найбільше майстрів і теслярів.

Рівень будівництва гуцульських церков був приблизно однаковим. Це були прості конструкції й вони не надто відрізнялися від житлових будинків.

Стін підпопання, тобто нижче опоясуючого дашка, нічим не оббивали й зруб залишався відкритим (окрім більшості церков буковинської Гуцульщини). Нижче дашка, що опоясував стіни – верхньопопання – стіни спочатку оббивали гонтою, а інколи (зокрема, в новіших церквах) – дошками у вертикальному порядку або ж „яличкою”. У буковинських церквах стіни оббивали гонтою вже від рівня підвалин, з причини на часту відсутність опоясуючого дашка, й, відповідно, відсутність чіткого поділу на нижньопопання і верхньопопання.

Дахи й куполи

Дахи над раменами хреста будували двоспадові, із дашками на верхівках або ж як напіввершинні. Звично застосовували кроквенну конструкцію, а також яткову з кроквами, спертими на останній балці зрубу. На квадратному в плані навовому зрубі встановлювали восьмигранний барабан, часто розмірами менший, ніж нижчий зруб. Перехід від одного до другого відбувався за допомогою карнизів.

Восьмигранні, розташовані на барабані шатрові куполи робили як вінцеві або як сферичні псевдокуполи (інколи сплюснені) з вищими кроквенними дахами на них. Часто в нижній частині купола або на рівні барабана монтували типові схрещування, дерев'яні стяги (*перехресте*).

Зруб куполів найчастіше був продовженням барабана над навою, зрідка куполи закладали на ламаному зрубі.

Над бабинцем та іншими раменами хреста закладали балкове перекриття, зрідка несправжньоколибово-склепінчасте, а під ним поперечне перекриття. Інколи, окрім них, робили також поздовжні перекриття з огляду на значне розпирне навантаження у верхній частині зрубу.

По краях гребенів даху, при верхівках дахів рамен хреста, розміщували „сліпі” ліхтарики з куполками, спочатку дерев'яні, покриті гонтою, а в наш час переважно оббиті бляхою. Часто це були лише маківки. Подібні „сліпі” ліхтари з куполками знаходяться на верхівках шатрових куполів. Всі куполки звінчували коштовними, кутими хрестами.

Опоясуючі дашки знаходяться на висоті біля 2 м. Вони прилаштовані на коротких кроквах, що лежать на лежнях, які оперті на балках вінця,

Церква св. апостолів Петра й Павла в Ясіні на Птівоатому (фото В.В.)

висунутих замками в формі рисів і підрисів. Виступ дашків є досить значним – до 2 м.

У давнину дахи, а також куполи храмів, покривали гонтою, прикріпленою до лат. Закінчення гонти інколи обрізали в формі трикутника. Подібний вигляд мають оздоблення гребенів даху. Наприклад, у неіснуючій в наш час церкві св. Параскевії (св. Анни) в Космачі (I пол. XVIII ст.?) гонта останнього ряду при гребені даху була обрізана ромбами. Натомість, нам не відомі випадки покриття дахів церкви ні дранкою, ні соломною. Наприкінці XIX ст. на Гуцульщині спостерігається звичне в наш час застосування бляхи,

якою розпочинають замінювати старе гонтове покриття.

Вікна та двері

Вікна були загалом прямокутними, вертикальними (у старших церквах більше наближені формою до квадрата), найменше чотирикамерні, а в нових церквах – навіть 12–15-камерні, вони звично не відкривалися. У молодших церквах трапляються вікна з внутрішніми поділами верхньої частини в формі повної або неповної дуги, накладеної на звичну багатосітчасту решітку. Окрім вікон у пастофоріях, знаходяться вони на рівні верхньопасання, а також у стінах барабана. На вікнах, що знаходилися низько над землею, часто із середини в свій час була накладена решітка ковальської роботи.

Входів до церкви звично було два, розташованих від заходу й півдня. Інколи в церквах XX ст. могли бути двері також із північної сторони. Окрім цього, зазвичай були також двері до захристії.

Двері були посаджені в прості рами, які традиційно чопували в підвалину. У давніших церквах двері були однокрильними, з дощок, інколи дошки клали в формі ромба. У молодших храмах подібні двері трапляються теж, але частіше – рамово-фільонкові, одно- і двокрильні. Якщо вхід до церкви був через прибудовану пізніше веранду, то верхня частина дверей до неї також була засклеюю.

Декораційні деталі

Дерев'яна сакральна архітектура спочатку була очевидно примітивною з мистецького погляду, як і світські споруди. Також зовнішнє декорування стосувалося лише конструкційних елементів. Це стосується як найстарших, із XVIII століття храмів, так і храмів із кінця XIX – початку XX ст., хоча очевидно вигляд самих форм декорування з часом змінювався. Це обмежувалося практично до фігурного обрізання закінчень рисів і підрисів (від II пол. XIX ст. повернулися до цього звичаю, зокрема в церквах, проєктованих архітекторами), інколи до фігурного обрізання кінців гонти. Особливо мистецькими є хрести на банях і маківки – майстерно виготовлені, ковальської роботи, з різноманітною імпровізацією.

Не знайдемо також на Гуцульщині церкви з верхніми одвірками, які б відзначалися оригінальністю чи розкішним профілем. Ці є виключно простими, без орнаментів, лише деякі з них мають пам'ятні написи про засновників чи фундаторів церкви, наприклад, у Коломиї (напис над дверима й правій рамі

Стара церква у Виженці
(фото А.В.)

дверей, що стосується, очевидно, ремонту й розширення церкви в 1709 р.), у Зеленій (написи над боковими дверима до церкви, так і дверима дзвіниці), в Ясіні (напис фундаційний з багатим орнаментом із геометриздованими рослинними й сакральними мотивами над входом до дзвіниці Струківської церкви, у самій церкві фундаційний напис над дверима). Інколи і в середині церкви також трапляються подібні написи, мальовані масляними фарбами, які стосуються переважно перебудов або ж розпису.

Розпис стін іззовні найчастіше є сучасним, зроблений олійними фарбами. Переважає зелений колір, також часто застосовують жовтий, бронзовий, інколи голубий. Порівняно часто трапляється перемальовування церкви. Протягом останнього часу спостерігаємо зменшення ролі зовнішнього розпису церков, й натомість почастишали випадки покриття їх декоративною бляхою.

Багате оздоблення всередині церкви є прямою протилежністю скромності ззовні.

Конструкційні елементи усередині церков зазвичай не містять декоративних деталей, незважаючи на нечисленні профілювані фрагменти дуг, утворених зрубом на стику почергових функціональних частин церкви: бабинця і нави, нави і бічних ramen (наприклад, церква Струківська в Ясіні, стара церква у Ворохті, Делятин – церква Різдва Богородиці з кінця XVIII ст.). Інколи пілястр (наріжник) нави на стику бічних ramen має стилізовану капітеллю колон.

Насамперед, кидається у вічі колористичне багатство. У переважаючій більшості храмів яскраво розписано є майже вся поверхня внутрішніх стін. Розписи мають однаково як виставковий характер (в основному, апостоли і святі), так і геометричний (декораційні рюші, які підкреслюють вузлові елементи композиції стін), заповнення поверхонь стін і стелі узорами, що повторюються), рідше трапляються архітектурні мотиви – ілюзіоністичний розпис із пілястрами, лізенами, бордюрами – або ж стилізовані рослинні мотиви. Інколи вздовж мальованих фризів трапляються цитати з Євангелія або ж фрагменти молитв. Існуючий у наш час розпис не є дуже давнім – часто він датований 1938 р., коли проводили акцію розпису храмів, пов'язану з 950-літтям Хрещення Русі, або ж пізнішим. Назагал це малярство має невелику мистецьку цінність. Лише окремі з церков залишилися без внутрішнього розпису.

Найбагатше оздобленими, головню різьбярськими орнаментами, є, насамперед, іконостаси й, очевидно, вони мають найбільшу мистецьку цінність. За архітектурними формами вони виходять переважно з бароко, хоча насправді зрідка є старшими, ніж самі церкви. Переважають характерні для Карпат, постійні, з однаковими поділами іконостаси чотири- та п'яти-

Іконостас церкви св. Миколая в Березниці (фото В.В.)

Купол церкви
в Бистрецю (фото В.В.)

мистецької школи із міжвоєнного періоду.

Іконостаси, бічні вітварі, ікони на стінах звично оздоблені мистецьки вишитими (протягом останнього часу також і фабрично виготовленими) рушниками.

Зміна узору торкнулася також церковних хоругв і процесійних хрестів. Останні виготовлені популярною на Гуцульщині технікою інтарсії і лаковані. У різьбярських декораціях, що ними прикрашені церкви, надзвичайно сильним є їхній елемент народності.

Підлоги церков застелені майже по всій поверхні килимами (найчастіше з геометричними узорами з косівської округи) й килимами, такими ж мальовничими, як і стіни.

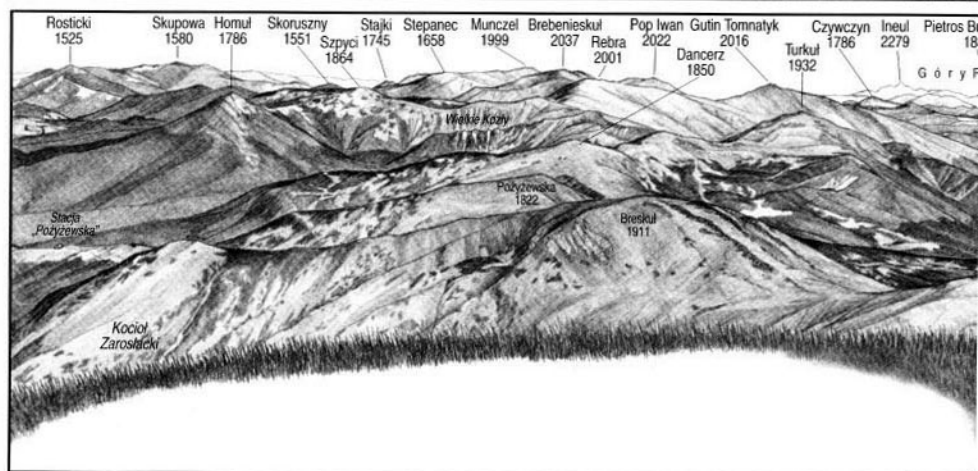
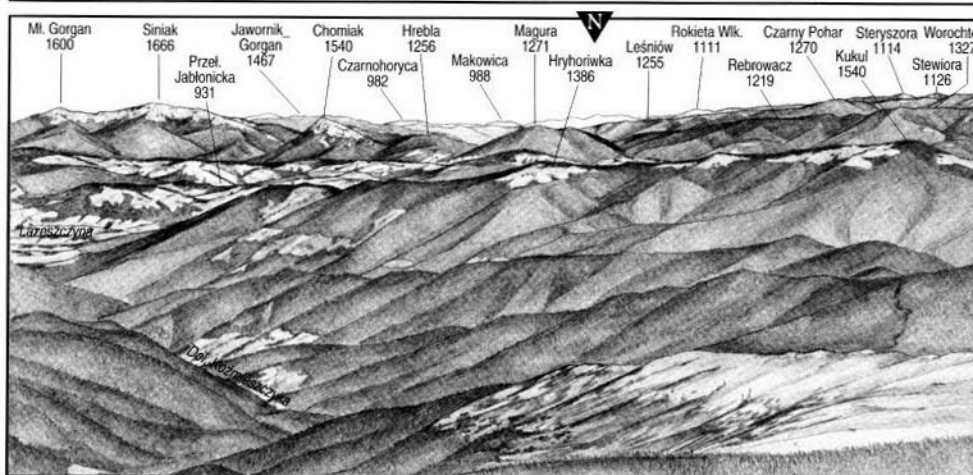
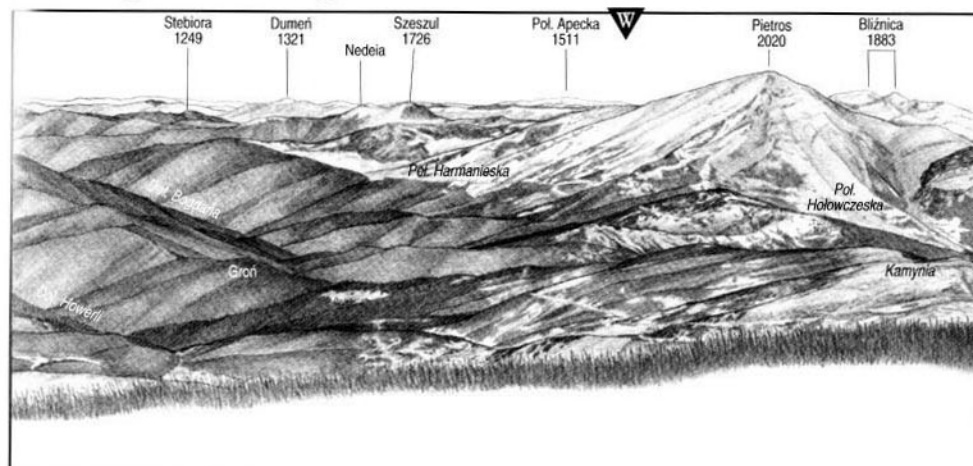
Внутрішній вигляд доповнюють гірлянди кольорових лампочок, якими часто освітлюють іконостаси, а також неонові лампи з написами „Христос є посеред нас” або „Христос Воскрес”.

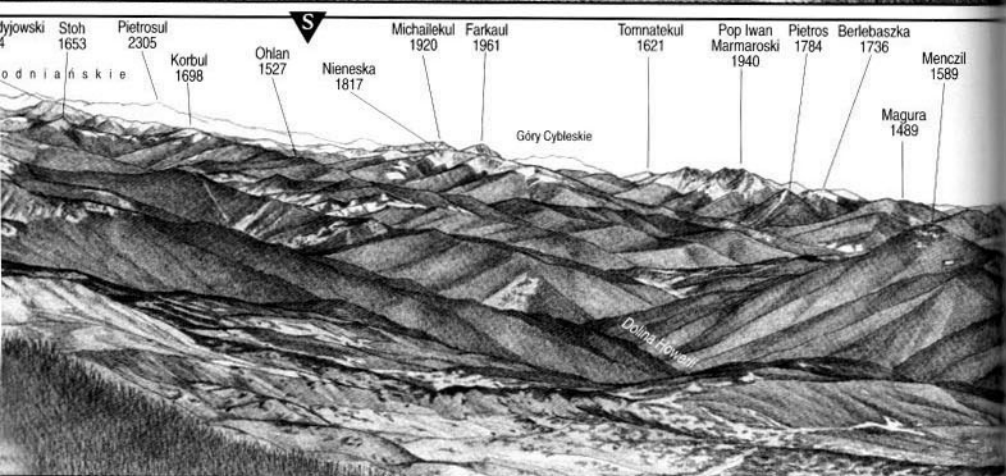
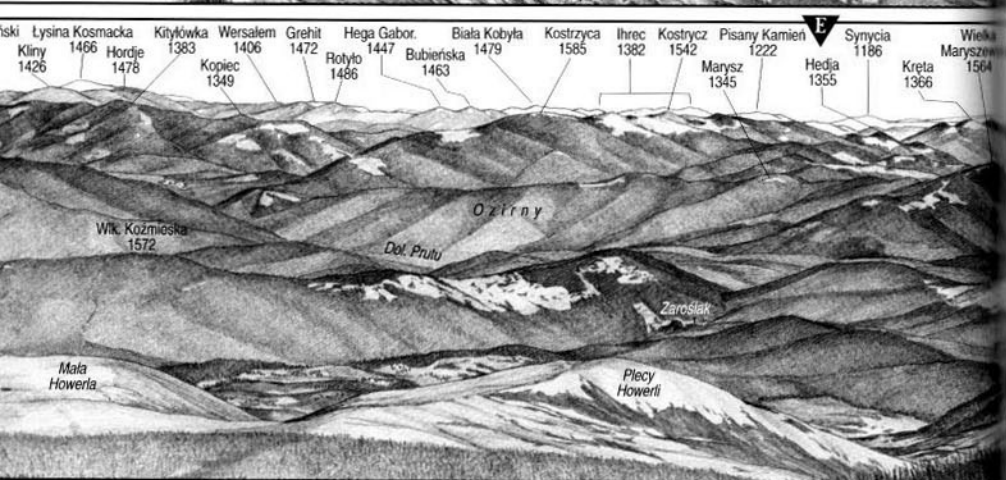
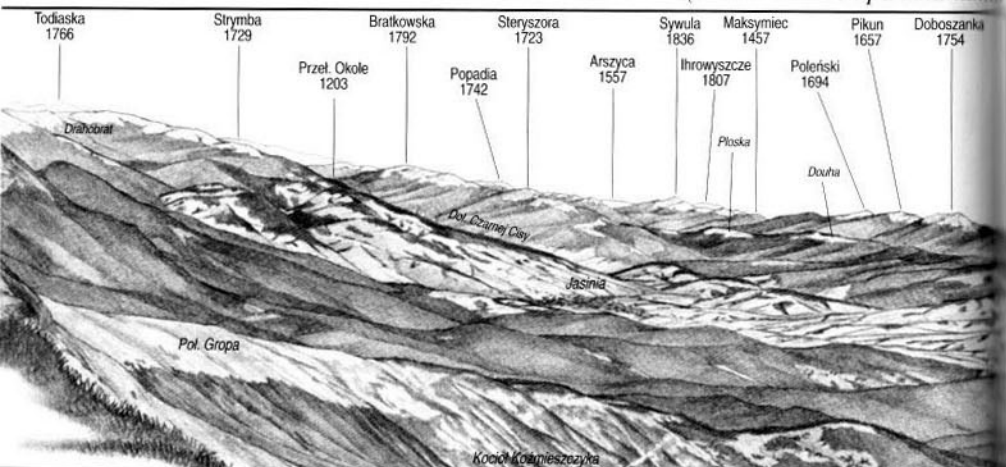
Дивовижно, але при всій своїй народності, перевантаженні різними деталями й колористичному багатстві усередині гуцульських церков відчувається спокій і зосередження. Однак, потрапити до храму поза днями й годинами Служби Божої важко. Для цього мандрівникам слід у найближчих хатах довідатися, де можна знайти священика (пана Отця), церковного старосту або ж паламаря. Хтось з цих осіб зазвичай має ключ. Правда, ця людина може проживати на значній відстані від храму або в даний час бути відсутньою. Окрім цього, туристи повинні обов'язково пам'ятати про пошанування святого місця. Жінки та дівчата повинні мати накриту голову (найкраще хусткою), не повинні входити до храму в коротких спідничках, штанах (коротких чи довгих), у сорочках із відкритими плечами. Чоловікам і хлопцям також слід бути одягнутим у довгі штани та сорочки з довгими рукавами. Очевидно, що гуцули назагал є тактовними й не завжди звернуть увагу на невласливе вбрання, але слід про це знати. Теж слід запитати дозволу про користування фотоапаратом або ж відеокамерою. Після відвідання храму доцільно запропонувати кілька гривень пожертви на потреби церкви. Така ввічливість буде сприйнята з вдячністю та скрупульозно записана в зошиті, який веде паламар.

Усередині церкви
в Красноліт (фото В.В.)

Панорама з Говерли

Український національний стиль

„Хрестоподібна” в плані гуцульська дерев’яна церква стала своєрідною натхненницею для сакрального будівництва України в період формування національної самобутності українців (почавши від середини XIX ст.). Це було пов’язане, подібно як і на польських етнічних територіях, із пошукуванням національного стилю в архітектурі. Зразки гуцульського мистецтва використовували як українські, так і польські митці. У Польщі одним із еталонних при створенні національного стилю був регіон Закопаного. Натомість, на територіях, заселених українцями, наприкінці XIX ст., а також у часи II світової війни, сформувався тип сакральної архітектури, який просторово був звернений безпосередньо до хрестоподібного в плані, одно- або багатобанного гуцульського храму. З цієї ж причини поширення церков ‘гуцульського типу’ значно переходить етнографічні межі Гуцульщини. Кільканадцять будівель, де бачимо подібне запозичення, знаходяться на території сучасної Польщі: на Погожу Пшемисльському, в Бещадах і Бескіді Низькому.

Церкви в національному стилі створювалися переважно на основі проєктів професійних архітекторів, головню львівських. Не завжди, однак, на місці з першого погляду їх можна відрізнити від їхніх гуцульських попередників. До найцікавіших на території Гуцульщини можна зарахувати храми: в Яблуниці над Білим Черемошем (із буковинської сторони, 1933–1936 рр.), в Яблуниці (Надвірнянський р-н, 1895 р., відбудована після 1919 р., цікаві ікони з гуцульськими краєвидами на фоні), у Бистриці (Рафайлова, 1924 р.), у Ворохті (нова церква із 20-х рр. XX ст.), у Заріччі (напроти Делятина, II пол. 30-х рр. XX ст., проєкт відомого львівського архітектора Льва Левинського), у Бережниці (1921 р.), у Устеріках (1930–1938 рр.), у Косові-Москалівці (1895–1900 рр.) і Косові-Монастирську (1912 р.). Особливою мальовничістю відзначається церква в Шипоті над Сучавою (1908 р.), що має зроблений із надзвичайним смаком дах і чудові пропорції, хоча й відрізняється від типового гуцульського зразка.

Новітні храми

Мандруючи віддаленими гуцульськими селами, щораз частіше натрапляємо на нові сакральні об’єкти, що були побудовані протягом останніх 15 років на хвилі релігійного відродження в незалежній Україні. Нові храми призначені скоротити відстані до них мешканцям високо розташованих сіл. Інколи в селі, де проживають вірні різних конфесій (наприклад, греко-католики й православні), поблизу старої церкви, яка використовується однією з груп, постає друга церква, побудована іншою релігійною громадою. У Стебному над Білим Черемошем давня церква залишилася у буковинській частині села, а, натомість, нова побудована в її галицькій частині. Немає в тому нічого дивного – історичний антагонізм між обома берегами Черемоша є надалі залишається відчутним. Це не лише історичний кордон між давньою Річчю Посполитою й Буковиною, а пізніше – між Галичиною і Буковиною, але й сьогодні між різними

Церква Царя Христа в Устеріках
(фото В.В.)

Церква в Шипоті над Сучаєю
(фото А.В.)

регіонами та адміністративними областями.

Нові церкви будують, насамперед, у селах, де цього часу не було храму. Для їх побудови вибирають найбільш видні місця на невеличких, вільних від лісу пагорбах. Новітні церкви покривають яскравою, прикрашеною узорами бляхою так, щоб її було видно на відстані багатьох кілометрів.

Ці храми звично є меншими від своїх „старших сестер” у долинах, хоча трапляються також об’єкти значних розмірів, як, наприклад, п’ятибанна церква в Семаківці на Буковині біля

підніжжя масиву Максимця, нові церкви в Стебному (по галицькій стороні) і Космачі (обидві – в центрах сіл), чи ж храми у Вороненці та Яблуниці (Надвірнянський р-н). Порівняно великим за розмірами є новий храм у Полянці Поповичівський над Прутцем Яблуницьким. Однак, переважають малі споруди, які швидше нагадують каплиці, ніж церкви. Такими є, наприклад, храми у Перехресному, Дихтинці (присілок Дарадуди), або ж у Дземброні.

Стилістично нові церкви є досить різноманітними. Найчастіше їхній стиль тісно пов’язаний із гуцульськими народними традиціями (наприклад, Космач, Стебне), хоча трапляються й класичні, одnobанні тридільні споруди, а також звернені безпосередньо до російської сакральної архітектури.

Покриття церкви бляхою

Перші церковні дахи, що були покриті бляхою, зафіксовані ще в XIX ст. (найстарша згадка стосується зміни покриття купола церкви) в Брустурах і походить із 1831 р., але відомі також випадки, коли наприкінці XIX ст. новозбудований храм зразу ж покривали бляхою (наприклад, храм у Косові–Москалівці з 1895 р.). Серед приблизно 70 дерев’яних храмів, що знаходяться на території Гуцульщини (у вузькому розумінні її меж), лише 4 ще до нашого часу не покриті бляхою (станом на липень 2006 р.). Це стара церква Різдва Богородиці з XVIII ст. у Ворохті, церква Благовіщення в Коломиї (1587?, 1709?), т. зв. цвинтарна, церква Покрови в Ясіні з 1824 (?) р., названа Струківською, а також кляшторна церква Різдва Христового з 1935 р. у Дорі (зараз у межах Яремче).

Пережна більшість храмів мають не лише покриті бляхою дахи, але й оббиті нею стіни, якщо не повністю, то вище серединного опоясуючого дашка. Покриття стін бляхою роблять, як правило, або при заміні гонтового покриття бляшаним, або ж коли дах покритий нею був вже раніше. Буває також, що давнє бляшане покриття замінюють на нове, збагачене на стінах випуклим орнаментом з геометричними та релігійними мотивами. Процес покриття церкви бляхою прискорився, в основному, протягом останніх десяти років.

Проблеми консервації

Застосування бляхи має не лише естетичну функцію, але, у випадку з храмами, також впливає на їхню консервацію (збереження).

Зміна вигляду історичної споруди заміною традиційного матеріалу в покритті даху й стін є порушенням однієї з основ сучасної доктрини збереження (основ

мінімального доцільного втручання). Такий об'єкт зовсім поіншому сприймається, як у культурному, так і природному середовищі. Гуцульський храм, який до цього часу завдяки природній колористиці й фактурі деревини гармонійно вписувався в краєвид, зараз завдяки застосуванню бляхи є видимим на відстані багатьох кілометрів. Цей останній ефект, як слід припускати, зрештою, вже досягнутий користувачами з цілковитою умисністю.

Найбільшою небезпекою технічно-будівельного характеру є неможливість „дихання” деревини, захованої під щільним шаром бляхи. Процес природної циркуляції вологи між деревиною та навколишнім середовищем стає дуже обмеженим. У випадку появи води на внутрішній поверхні бляхи постає загроза постійного перезволоження. Первісному гонтовому покриттю, на яке (хоча й не завжди) накладена бляха, загрожує небезпека прискорення біологічної корозії, зокрема в період низьких температур, коли проходження через стіни великої кількості водяної пари стає дуже обмеженим.

Покриття стін і дахів храмів бляхою пояснюють не лише естетичними причинами. Це, мовляв, також охорона від птахів, які в пошуках комах, що паразитують у деревині, видовбують у гонті дупла. Протягом останнього часу у церквах Гуцульщини спостерігаємо також кілька інших суттєвих загроз. Однією з них є використання в давніх спорудах матеріалів штучного походження. Прикладом споруд із штучних матеріалів є стіни церкви в Брустурах і Верхньому Ясеніві; черепицеподібною бляхою покритий дах церкви Непорочного Зачаття (т. зв. верхньої) в Білих Ославах. Іншою загрозою є такі реконструкції старих сакральних споруд, коли церкву розбирають й наново збирають на цьому ж самому місці, проте зі зміною первісного архітектурного стилю й елементів історичного облаштування (наприклад, „верхня” церква в Білих Ославах із 1745–1746 рр., одна з найцінніших на цій території, а також дзвіниця в Микуличині й Татарові).

Згадані явища вказують на відсутність у місцевих громад елементарних знань основ охорони своєї культурної спадщини, а також на недовість правничо-адміністративних механізмів, які таким чином дозволяють на державному рівні проводити збереження цінних архітектурних споруд. Окрім цього, слід додати звичну вже відсутність коштів на подібні роботи.

Дерев'яна, традиційна гуцульська народна архітектура не витримує випробування часом і в наш час знаходиться під загрозою остаточного зникнення, й лише церкви зуміли здолати випробування часом і переклати значно жорсткіші для себе часи без великих втрат. На фоні пропаганованого в наш час релігійного

Церква св. Михайла в Яблунці перед й після оббиття бляхою (фото В.В.)

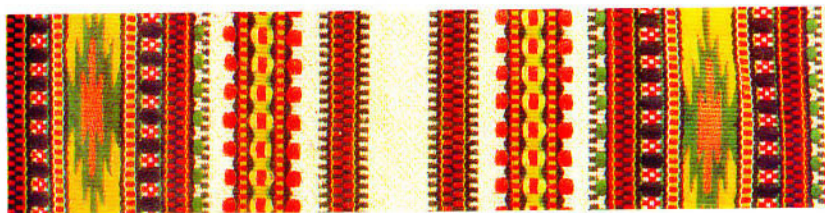
Церква в Білих Ославах (фото В.В.)

відродження сакральна архітектура має шанс знайти своє культурне продовження. Очевидно, що з часом появляться й інші нові загрози. Однією з них вже бачимо хоча б близький до кінця процес оббиття храмів бляхою або ж іншими матеріалами промислового походження, іншим може стати „модернізація” внутрішнього інтер'єру. Важливим є те, щоб самі гуцули, розуміючи роль традицій в акцентуванні своєї самобутності, зберегли найцінніші пам'ятки без непристойних змін.

Нарешті, хочу побажати мешканцям Гуцульщини, щоб так само, як і протягом віків, вони й на цей раз змогли зберегти свою самобутність. Можливо, що колись вони таки зуміють надати своїм церквам вигляду, відомого нам сьогодні лише з архівних фотографій.

Церква св. апостолів Петра й Павла в Плоскій (фото В.В.)

Уршула Янічка-Кшивда

Гуцульський одяг

Гуцульський одяг є одним із найбагатших й одним із найколеритніших народних строїв по всій карпатській дузі. Від самого початку зацікавлення Гуцульщиною він дивував прибульців із рівнини неповторною колористикою, багатством форм, оригінальним декоративним мистецтвом. Виговлювався фактично по всій Гуцульщині з місцевої, виготовленої в тутешніх господарствах сировини. Лляне полотно ще в 30-х роках ХХ століття ткали практично в кожному господарстві, бавовну постачали численні фабрики, а вовну, потрібну також для виговлення рукавиць і шкарпет, брали з шерсті овець, яку прями в домах на веретенах і коловоротах. Тутешні вівці й кози також забезпечували місцеве населення шкірами. Із рогу виготовляли витончені порохівниці, а з деревини – топірці, палиці (келеф), приклади рушниць і пістолетів. Купували лише справжні коралі, скляні буси з венеціанського скла, барвисті хустки, стрічки, а також латунь, із якого місцеві майстри виготовляли справжні витвори ювелірного мистецтва: перстені, застібки, нашийники, кольє.

На Гуцульщині, як і в інших традиційних строях, щоденний одяг (завсідний) вирізнявся від святкового (прилюдного). У межах однієї й тієї ж статі різниця була також за віком, суспільною приналежністю, сімейним станом й, звичайно, заможністю свого власника. Певними особливостями також вирізнявся обрядовий стрій, наприклад, весільний.

Особливо багатими й барвистими були святкові вбрання. Чоловіки носили суконні, досить широкі штани чорного або білого кольорів (холошні), а також трохи вужчі червоні (крашаниці). Підтримував їх вузький шкіряний пояс (букурія). Сорочка була пошита із лляного полотна, в фасоні поздовжнього пончо, з клинами під пахвами (цв'яклями), при шиї та рукавах мала вишиту нашивку. Вишивкою також прикрашали краї сорочки на грудях. Носили її випущеною на штани, довжиною принаймні до половини бедер. На сорочку був накладений широкий шкіряний пояс (черес), багато оздоблений вибитими узорами. Також використовували латунні, а нерідко й срібні оздобу, що застібувалися на ремінці, а також оздоблені пряжки. Волосся, яке гуцули носили довжиною до плеч, намазували для блиску маслом. Головним убором був фетровий капелюх із твердою невеликою голівкою й невеликими, трохи вивернутими догори полами (кресаня). Голівку капелюха опоясувала кайма: золотистий галон (басаман), пояс із латуні, оздоблений вибитими узорами, або ж різноколірні вовняні шнурки (байорки). Неодружені (хлопці) за каймою прилаштовували букетик штучних квітів, пір'їни когута, павича тощо. Збоку з капелюха інколи звисали кулясті, зроблені з вовни кутасики (кутусі). Інколи капелюх мав закладений під бороду ремінець із червоної саф'янової шкіри, набитої латунними бляшками. Взимку голову накривали червоною або ж гранатового кольору шапкою (клепанія) з сукна, її підбивали шкірою барана й окаямлювали лисячим хутром. Також

носили чорні шапки з овечої шкіри, які ззаду мали характерний, що відстібувався, комір.

Верхньою одежею була куртка з сукна, довжиною до половини бедер, найчастіше темно-червоного (крашеняк) або ж чорного (сердак, сєрак) кольору, з відпущеними боковими клинами, або ж пошита без клинів, що прилягала до бедер (байбарак). Шви, кінці рукавів, комір, а інколи й краї спереду мали барвисте

обшиття з вовняних шнурів. Узимку також носили довгі куртки з сірого сукна (манта) з довгим коміром або ж каптур.

Убрання жінки (челяді) складався з довгої – до половини литки – лляної сорочки з фасоном, подібним до чоловічої. Вона було рясно вишитою на раменах, манжетах, комірі, а також на закінченнях спереду, під шиєю. Інколи вишивка також повністю покривала зовнішню поверхню рукавів. На сорочку вдягали два трохи коротших від неї фартушки (запаски): задній – ширший, який покривав також бедра, й передній – вузьчий. Обидва фартушки в поясі підтримував вузький вовняний пояс (попружка) або ж, подібно, як у чоловічих штанів, шкіряний пояс (букурія). Ці фартушки ці були тканими з вовни вузькими, кольоровими попереч-

ними смужками, інколи їх знизу оздоблювала прикрашена тканина кайма. На великі церковні чи сімейні урочистості жінки одягали фартушки з вишитою золотою або ж срібною ниткою. Дівчата ходили з непокритою головою, а волосся заплітали в косу, прикрашену вплетеною в неї стрічкою, або ж вовняними шнурками з нанизаними на них монетами, бусами тощо. Інколи також носили незвичні зачіски (упліт) із великою кількістю малих косичок, вовняних шнурків або ж стрічок. Влітку на голові з боків причіпляли живі квіти. Молодиці ходили із заплетеним й заколотим волоссям, яке прикривали в'язаною шапочкою, на яку накладали мистецьки виготовлену хустку з френзлями. Традиційним головним убором молодиць була архаїчного типу перемітка. Це був довгий цупкий пояс з кінцями, прикрашеними тканою або ж вишитою каймою. Ним окутували голову, водночас закриваючи також шию й частково бороду, а кінці завязували ззаду або ж збоку, на висоті вуха. Інколи на перемітку закладали ще кольорову хустку, якою підв'язували бороду, а кінці завязували зверху на верхівці голови. Верхньою одежею жінки була г'уг'ля – тип довго-ого й широкого плаща – каптура, що сягала кіс-ток ноги й була виготовленою з грубого білого сукна.

Однаково, як жінки, так і чоловіки, протягом усього року одягали короткі (до бедер) кожушки (кептарі) без рукавів, й які були прикрашені

вишивкою та узорами. Їх шили і виправленої на-біло шкіри. Узимку вдягали довгі кожухи з рукавами. Чоловіки, зокрема ті, які працювали в лісі чи на полонині, теж носили кожухи без рукавів, які у випадку дощу або ж спеки вивертали шерстю назовні.

Взуттям були шкіряні капці (постоли) із загнутими догори носиками, інколи інкрустовані металевими прикрасами. До ніг їх причіпляли за допомогою поясків або ж вовняних шнурків (волоків), що їх обвивали навколо кісток ноги. Капці взували на вовняні шкарпетки (капчури), які в'язали на дротах, або ж на виготовлені з сукна вовняні онучі, які вздовж верхнього краю обшивали вовняними шнурками. Жінки теж носили кольорові вовняні панчохи. У міжвоєнний період молоді чоловіки почали носити шкіряні чоботи з халявами.

На особливу увагу в гуцульському вбранні заслуговують різноколірні вишивки, які відзначаються багатством узорів і мотивів. Багато з цих узорів є давніми символами магічного характеру: хрестики, кільця, розгалуження, дерева життя. Більшість з цих орнаментів є геометричними формами або ж наближеними до геометричних фігур рослинними та зооморфними мотивами. Вишивки виконані лляними та бавовняними нитками, інколи з вико-

ристанням металевих ниток – срібних і золотих.

Загальним доповненням до одягу, як у чоловіків, так й у жінок, були різноманітні торби на поясах, або ж на шнурках, які носили, закладаючи на рамена чи впоперек плеча. Їх ткали з вовни (дзьобня) або ж виготовляли зі шкіри (ташка, тобівка). Шкіряні торби часто були інкрустовані латунними виробами, прикрашені бусами тощо.

Важливим елементом гуцульського строю була біжутерія. І чоловіки, й жінки носили перстені, хрестики й прикрашені пряжки (чепраги), виготовлені, в основному, з латуні. Чоловіки в дні свят зав'язували на шиї важкий латунний (інколи навіть срібний) хрест, які носили на масивному ланцюжку, інколи – на кількох тонких ланцюжках, званих рекізки. Біжутерією жінок були кульчики, які носили у вухах, коралі й різноманітне намисто. Із нашитих на стрічку дрібних кораликів виготовляли вид нашійника, що тісно прилягав до шиї. Подібні нашійники (гердан) виготовляли з бусів, нанизуваних на кінський волос або ж на нитку. Найпишнішою оздобою був нашійник (з'гарда), виготовлений з кораликів, прикрашених латунними хрестами чи монетами, яких нанизували на дріт або ж причіпляли до латунної стрічки. Носили також нанизані на шнури бусини з венеціанського скла, справжні коралі, а також нанизані на ремінець або ж на шнур монети. Уся жіноча біжутерія в повному святковому комплекті іноді сягала ваги кількох кілограмів.

Важливим доповненням до гуцульського вбрання були набори для паління тютюну й зброя. Файки (люльки), табакерки часто в плані оздобу були вишуканішими, ніж біжутерія. Це могла бути зброя, яку охоче брали до святкового наряду (пістолі), запихаючи за широкий пояс; порохівниці (порошниці), які перевішували на поясі через груди; роги для пороху, що їх носили, причіпивши до шкіряного пояса й які багато прикрашали металом чи кораликами, а також ножі. Деякі з цих збройних предметів були справжніми витворами мистецтва. Носили також рушниці й деякі з них теж були пишно прикрашеними.

Народне гуцульське вбрання, незважаючи на разючі зміни й перетворення протягом останнього століття, й надалі зберігає свої основні риси. У радянський період багато галузей традиційної гуцульської культури вціліли завдяки тому, що виконували функцію туристичної візитівки Карпат. Протягом останнього часу гуцульський стрій перебуває період свого відродження як важливий елемент самобутності тутешніх мешканців. Гуцули й надалі охоче вдягають народний стрій у дні церковних та сімейних, місцевих і державних свят. З гуцульського одягу зникли багато видів традиційної сировини, як, наприклад, лляне й ткане домашнє полотно, але їх місце зайняли нові, вже фабричного виготовлення матеріали. Певні зміни, зокрема в сторону спрощення, торкнулися також колористики й узорів окремих частин гуцульського вбрання, але воно й надалі залишається одним із найефектніших у цій частині Європи.

На празник перед церквою (фото з архіву)

Юстина Чонстка

Гуцульська музика

Музика поєднана із щоденним життям кожного гуцула, від його народження й аж до смерті. Гуцули дотримуються музичних традицій своїх предків, що їх від покоління до покоління переказують нащадкам. Мандруючи високо розташованими гуцульськими присілками, завжди можна почути здалека долинаючі мелодійні звуки й спів, полонинські сигнали й мелодії пастухів, які виграють на різних сопілках. Без традиційного співу й музики не обходиться жодне весілля, забава, проводи хлопців до армії, а також святкова коляда. Протягом останнього часу в музичному фольклорі Гуцульщини відбулися багато змін. Ці зміни стосуються збіднення традиційного репертуару, як пісенного, так й насамперед танцювального. Усе менше використовують ряд музичних інструментів, таких як дудка, теленка, сопілка, ріг, а деякі з найдавніших інструментів (триденцілка, бребениця) вже цілком забуті. Зміни зачепили репертуар музикантів, які в наш час орієнтуються не так на збереження обрядів, як на смаки глядача й сприяють його потребам. У даний час у гуцульській музиці бачимо дві течії: традиційну, або ж цю, з якого вона зростала, й сучасну, що є відірваною від своїх родинних традицій. Без сумніву, цей процес є результатом зміни побуту тамтешнього люду, чому посприяв величезний поступ цивілізації.

Інструменти

Зазвичай, на Гуцульщині інструменти відіграють важливу функцію. Вони є, як говорять самі гуцули, душою музики. Гра на них може мати навіть магічну роль, відлякуючи зло або ж привертаючи кохану людину. За допомогою інструментів повідомляють про найважливіші події, як, наприклад, народження дитини, весілля, вигін худоби на полонину або ж смерть. Основу гуцульського ансамблю становлять чотири інструменти – скрипка, бубон, цимбали й сопілка. У давніх часах ансамбль складався з першої та другої скрипок і дудки. Це зазначив наприкінці XVIII ст. в своєму дорожньому щоденнику Б. Гакетт. Скрипки виконували в ансамблі різну роль. Першою скрипкою грали основну мелодію поряд із другою скрипкою, музикант якої, окрім гри на інструменті, провідні тони акомпанував собі голосом. Ця практика, однак, стала повністю забутою. Перед першою світовою війною до основного складу ансамблю входили скрипка, цимбали й сопілка. Після першої світової війни до ансамблю додали бубон і в такому складі він залишається й до сьогодні. У наш час традиційний ансамбль збагатився баяном (або ж акордеоном). Старіший склад ансамблю називають троїстими музиками. Цей термін застосовують дослідники до сільських інструментальних ансамблів, до складу яких входять три інструменти. Місцеві люди, натомість, для найменування цього типу інструментальних груп промовляють термін музика з наголосом на „у”. Термін музика з наголосом на „и” застосовують місцеві музиканти до єдиного інструмента. У поданні музичного

матеріалу кожен інструмент виконує окрему функцію. Скрипки й сопілка є сольними інструментами, які відіграють основну роль у мелодійній лінії, причому першість приписується, як правило, скрипці.

Сопілку виготовляють із деревини ліщини. Цей інструмент має вигляд дудки з шістьма отворами, із якої звуки створюють завдяки комбінації притискань у різних реєстрах; вони утворюють шкалу: до, ре, мі, фа, соль, ля, сі, до. Різну висоту звучання вишукують різними змінами тиску повітря, яке вдмухується через отвір у верхній, кінцевій частині інструмента, а також закриванням і відкриванням отворів пальцями. Сопілка й скрипки можуть почергово виконувати провідну роль у поданні основної мелодії, або ж разом поєднують цю роль. Сопілка з'явилася в гуцульському ансамблі лише на початку ХХ ст. і в наш час є одним із найпопулярніших музичних інструментів на Гуцульщині. На ній бодай якось зможе заграти майже кожен гуцул. У давнину на сопілці грали насамперед пастухи й діти. Зокрема її використовували під час випасу на полонинах, на вечорницях (увечері після роботи), при прядінні й роботі в полі.

Децю меншим інструментом, наближеним за виглядом до сопілки, є денчілка, яка, на відміну від першої, має п'ять отворів для пальців. Цей інструмент у давнину давали дітям перед тим, як навчити їх грати на сопілці.

Ще одним інструментом, що відноситься до групи дудок, є флосера. У порівнянні з сопілкою, вона є трохи довшою, виготовляють її також із ліщини, деревина якої, за переконаннями гуцулів, має найчистіший і найприємніший звук. Флосера є одноканаловим інструментом. Видобування звуків завжди поєднується з постійно низьким звуком, який музикант створює бурдоновим голосом. Струмін повітря вдмухується через верхній отвір інструмента, що створює звуки й специфічне, бурдонове бурчання. Ще один інструмент – теленка – є простою дудкою без отвору, зробленою з гілки ліщини. Модуляція висоти тонів залежить від сили повітря, яке вдмухується. Цей інструмент у давнину використовували під час мандрівок, тримаючи однією рукою інструмент, а другою проводили коня або ж несли у ній торби.

Скрипка користується найбільшим успіхом, вона найчастіше супроводжує спів, відіграє роль першого інструмента в ансамблі та вимагає високого мистецтва й техніки. Гуцульщина є одним із небагатьох регіонів України, де скрипку й до сьогодні постійно використовують в ансамблях й гра на них є дуже поширеною, навіть серед молодого покоління.

Цимбали застосовують, головним чином, в ансамблях для доповнення розкладеними акордами. Ці акорди заповнюють проміжки між ударами бубна, які створюють ритмічно-басову основу, й рештою інструментів. Цимбали складаються із кільканадцяти пасм струн (14, 15, 20, 27) й усі струни пасма настроєні на одну висоту звучання. Кожне пасмо може складатися з 4–8 струн. Для вигравання на цимбалах застосовують палички, які зазвичай виготовляють із деревини ліщини. На Гуцульщину цей інструмент потрапив за посередництва циганів.

Бубон служить для ритмічного, одностайного вибивання ритму, доповнюваного ударами металевої тарілки, що прилаштована до бокової рами інструмента. До складу гуцульського ансамбля бубон потрапив перед першою світовою війною у вигляді малого одностороннього бубна. Пізніше, біля 1918 р., він був замінений військовим бубном, значно більшим і двостороннім. Використання бубна з ударною металевою тарілкою стало масовим лише після другої світової війни.

Повсюдно відомим і часто використовуваним інструментом на Гуцульщині, як для гри соло, так і для акомпанування, є дрімба. Цей інструмент є знаним і в інших регіонах Карпат, а також на Балканах, де відомий під назвами друмбуля,

друмбла. У польській інструментологічній літературі цей інструмент називають друмлею. Дримбу виготовляють із лева коси, тому що ця сталь не ламається й видає гарний і чистий звук. Для її виготовлення можна також використати пружини з годинника. Для цього найкращими були пружини з польських годинників, які виготовляли в 20-х рр. XX ст. Дримба видає монотонний бриніючий звук і має вигляд металевого язичка, прилаштованого поміж двома заокругленими бляшками. Звук утворюється завдяки резонансності. Інструмент слід прикласти лівою рукою до рота, після цього, легко втягаючи повітря, призвести до вібрації язичок дримби, зршуючи його пальцем правої руки. Різні звуки створюють зменшенням або ж збільшенням величини рота за допомогою язика. У давнину на Гуцульщині дримба вважалася жіночим інструментом, а наш час її використовують рівно ж, як чоловіки, так і жінки.

Інструментом, який у наш час знаходиться на межі забуття, є дудка, її ще називають козою або ж дудочкою. В інших частинах Карпат її знають під назвою ґайди або дуди. Дудка з'явилася на території Гуцульщини у XVIII ст. Її використовували, в основному, на весіллях, при застіллях, на похоронах, хрестинах, а також пастухами під час випасу. У давнину дримба, поряд зі скрипками, входила до складу інструментального ансамблю. Деякі гуцульські музиканти заробляли собі, граючи на дудці на міських площах та великих базарах місцеві мелодії *гуцулок*, різні танцювальні мелодії, а також мелодії до співу. Подібні виступи були поширені аж до 50-х рр. XX ст., але в 90-х рр. ця традиція практично стала забутою. У наш час цей інструмент ще можна почути, однак вже випадково, на похоронах, весіллях і хрестинах, але протягом останнього часу його вже не використовують під час літування на полонинах. На інструмент накладається міх, який є резервуаром для повітря. Він виготовлений із невидубленої й неоголеної від шерсті шкіри козлика, з хутром, вивернутим до середини й до якого прилаштовані три різної величини, багато інкрустовані й різьблені яворові трубки – басок, сисак і карабка, кожна з яких виконує окрему роль. Сисак служить для нагнітання повітря до міха, музикант підкладає його під ліве плече й перекидає басок через зігнуту в локті праву руку. Він одночасно натискає лівим плечем на міх і перебирає пальцями обох рук отвори на карабці. Карабка є мелодично складеною з двох каналів піщанкою. У цій піщалці одночасно може бриніти найвище подвійний бурдон в інтервалі кварта й один мелодичний звук. Басок є бурдоновою піщалкою, що видає постійний низький звук, прилаштований в інтервалі октави до верхнього звуку кварта, який постійно видає карабка. Одна з рис, яка вирізняє гуцульську дудку з-поміж інших, є відсутність голівки кози у верхній частині карабки.

Інструментом, який через потужний звук використовують для повідомлень про найважливіші події, як, наприклад, полонинський хід або похорон, є трембіта. Раніше сигналами трембіти повідомляли пастухам розпорядок дня (сигнал до доїння, обіду тощо). На трембітах грають лише чоловіки. Використовують її сольо або в ансамблях, найчастіше разом з іншими кількома трембітами, зрідка – з кількома скрипками. У наш час часто можна почути гру кількох трембіт із рогами. На Гуцульщині гра на трембітах до сьогодні є особливо поширеною й, як у давнину, вона виконує сигналізаційну роль. Але зараз трембіти вже поступово зникають під час випасу на полонинах. Трембіту виготовляють зі

Гуцульські цимбали Романа Кумлика (фото А.В.)

смерекового дерева. Це вузька конічна труба, яка поступово розширюється від нижнього до верхнього отвору. Її довжина становить від 2,5 до 3 метрів. Трембіту обмотують свіжознятою корою берези. Верхній її отвір, подібно до трембіт на Подгаллі (регіон у польських Карпатах – прим. Ю.Н.), обгортали металевою каймою. Модуляція висоти звуку регулюється тиском повітря, яке вдмухують. У наш час трембіти зазвичай не мають металевої оббивки біля верхнього отвору. Гуцульська трембіта є порівняно легкою й тому її може втримати навіть одна людина. В давнину було переконання, що далеко не з кожного дерева можна було зробити цей інструмент. Деревину для виготовлення трембіт брали з дерева, в яке раніше вдарила блискавка, бо вірили в те, що лише тоді звук трембіти буде сильним. Натомість, кора, якою обгортали трембіту, повинна бути знятою з берези, що зростає над віддаленим потоком, бо лише тоді, згідно з повір'ям, в її мелодії буде присутній шум хвиль.

Сигналізували також рогами. Виготовляли їх із того ж матеріалу, що й трембіту. В давнину роги застосовували під час випасу на полонинах, й короткі сигнали були знаком про напад на худобу вовка чи ведмедя. Із ними ходили колядники на Різдво, використовуючи для своєрідної заставки між колядами. У наш час особливо популярною є гра на рогах із трембітами, зрідка – лише на рогах.

Кожен гуцульський музикант зобов'язаний дотримуватися ряду правил, які беззаперечно повинен виконувати. Одним із таких правил є заборона припинення мелодії, бо в разі переривання її потрібно буде завершити вже в іншому світі.

Співи

До сьогоднішні пісні є невід'ємною частиною обрядового фольклору. Домінуючу роль тут відіграє вокально-інструментальний репертуар, який використовують при різних сімейних урочистостях, таких, як весілля, хрестини, свята, а також під час випасу на полонинах. Фактично вимерла традиція прядіння, а з ним і супроводжуючі його жіночі співи при акомпанементі сопілки. У даний час на Гуцульщині існує три форми співу: соло із супроводом інструмента, ансамблевий із супроводом одного, а частіше кількох інструментів, соло без інструментального супроводу. Соловий спів із супроводом одного інструмента зараз можна почути на весіллях, родинних зустрічах, святах і щораз рідше під час випасу на полонинах. Основою репертуару в цьому випадку є співанки (пісні) з короткими текстами. Спів може супроводжуватися акомпануванням скрипки, сопілки, дудки або дримби. У наш час цю функцію найчастіше виконують скрипка або ж дримба. Роль інструмента, який супроводжує спів, не обмежується лише виграванням тієї самої мелодії, яку подає співак. Скрипка або сопілка проводять основну мелодію, не лише зберігаючи її основну схему, яку найкраще чути у співі, але також оздоблюють її звивинами коротких і довгих переходів, немовби на противагу речитативному, дуже наближеному до мови співові.

Одночасне виконання тієї ж мелодії з її орнаментованим варіантом (одним або кількома) є простою поліфонічною технікою, яка відома в музикологічній літературі під назвою варіаційна гетерофонія. Подібні правила відносяться до ансамблевого співу з інструментальним супроводом, який практикується насамперед групами колядників під час Різдва. У цьому випадку роль інструмента для акомпанування виконує скрипка. Інтерпретаційна свобода у вокально-інструментальному репертуарі найбільше відводиться інструментальній партії. Одностайний спів супроводжує інструментальні, імпровізовані варіації на канві коротких музичних сюжетів. У грі на скрипці часто застосовують подвійні прийоми, зокрема в кінці музичних фраз. Практика такої гри трохи різнилась від давньої,

зокрема відсутністю застосування потрібних прийомів. Соловий спів та амсамбля без музичного супроводу трапляється, як раніше вже згадувано, рідше, ніж спів з інструментальним супроводом. Виконують його жінки під час збирання ягід і грибів, а також в сім'ях під час Різдва'яних і Великодніх свят. На Великдень співають зрідка, найчастіше перед вечерею. Тексти співанок є дуже довгими й часто мають до дев'яносто куплетів. Мелодії гуцульських співанок вимальовують прості розміри – пентатонічні, тритонічні, мело-ритмічні прості розв'язання й однотайністі, яка проявляється у варіантному повторюванні мело-ритмічного приклада. Ще однією рисою є велика роль секунди, як мелодійного кроку, й кварта, як тональної основи. Темпи співів часто є досить повільними, з досить вільною ритмікою. Досить істотним є відсутність поєднання даного тексту з конкретною мелодією.

Поняття співанки досить добре відповідає тексту, який можна співати різними мелодіями або ж, навпаки, багато текстів можна виконувати однією мелодією. Дослідження показали, що частіше трапляється другий варіант. Тексти співанок стосуються різних тем: ігрових, жартівливих, весільних, пияцьких, оповідальних, зокрема про Довбуша. Найпершим музичним проявом на Гуцульщині є так звана егоканія (переклики пастухів). До сьогодні можна почути на гірських схилах і полонинах потужні поліголосові сигнали, виконувані поєднанням кількох складів *ля-льо-ляй* або ж *е-ге-ге*. Вони, як і в прадавні часи, виконують функцію присутності, а також служать для відлякування противника або ж злих сил, що дрімають у лісі. Один із інформаторів особисто признав, що неодноразово відчуває потребу заєгкання, щоб почуватися безпечнішим і відлякати дику звірину. Зародження цього типу кличу слід відносити до часів, коли беззаперечно вірили в дію різноманітних сил, нарівно, як добрих, так і злих. Дієвим способом захисту від злих сил було підкреслення своєї присутності й хоробрості за допомогою складених, голосних музичних сигналів.

Гуцули до сьогодні вірять в існування міфічного світу, який переповнюють неземні істоти. Відображенням міфів є розмаїті оповідання, також тексти співанок про Чорногору, в яких головна роль надається Піп-Іванові, а не Говерлі, як того можна було очікувати. Тексти на тему Говерли почали з'являтися лише після 1991 р., коли Україна здобула свою незалежність. У цей час поширилася зокрема патріотична тематика, в якій Говерла зросла до національного символу.

Танець чи данець

Повноцінне ознайомлення з музичною культурою Гуцульщини неможливе без принаймні побіжного ознайомлення з танцями, в яких найкраще відображений темперамент цього народу. Основу гуцульських танців становлять коломийки, метричні риси яких є настільки поширеними, що проникають і в інші музичні твори, й навіть у похоронні пісні. Найстаршими гуцульськими танцями є ріуна, трісунка, висока та півторак, а також колесо, або ж коло. Гуцулка появилася трохи пізніше. Давні танці – аркан і решето – вже відійшли з повсякденного

Колекція скрипок Романа Кумлика
(фото А.В.)

побуту, але їхня величезна популярність й далі радує своїми мелодіями, які виконують гуцульські музичні й танцювальні ансамблі на сценах. Процес забуття традиційних гуцульських танців розпочався у міжвоєнний час. Найдовше зберігалися трісунка й півторак. З часом вони увійшли танцювальними фігурами й кроками до складу коломийсько-козачкових танців, головно гуцулки.

У давнину данець розпочинав парубок, просячи музикантів, щоб ті заграли вибрану ним мелодію. Після цього запрошував до танцю вибрану перед тим дівчину. Коли перша пара вже танцювала, до неї приєднувалися інші. Сьогодні цього давнього звичаю дотримуються вже зрідка, зокрема на першому танці молодят на весіллі.

Можна вирізнити чотири основні танцювальні фігури, різні комбінації яких і становлять зміст практично всіх танців. Такими фігурами є тропата, яку зараз гуцули називають тропатанка, гайдука, голубці та перекручування.

Найпопулярнішим танцем у даний час є гуцулка, який полягає в обертанні в запальному темпі танцювальної пари, де використовуються всі чотири танцювальні фігури. У гуцулці простежуються, як козачкові, так і коломийкові ритми. Темп гуцулки є різним у різних частинах Гуцульщини.

Амсамбль „Черемош” із Верховини (Жаб'є) під керівництвом Романа Кумлика

Уршуля Янічка-Кшивда

Стежками карпатських опришків

Приблизно від початку XVI ст. до другої половини XIX, а на деяких територіях аж до XIX ст. на просторах Карпат і Передкарпаття існувало явище, яке звично називали розбійництвом, що був формою народного опору. Цей рух мав різні назви, як регіональні, так й надані йому авторами праць про нього. Стосовно Гуцульщини, то з самого початку його називали опришківством і його назва походила від місцевої назви розбійника – опришок. У гуцульській селаш опришків називали також легінями, чорними хлопцями чи пустаками.

Поява цього руху була зумовлена рядом причин, від сприятливих природних умов до історичних, особливостей заселення, господарських, суспільних, культурних процесів і традицій.

Опришківський рух, подібно до розбійництва в інших регіонах Карпат, задокументований великою масою архівного матеріалу: судовими актами, хроніками, зрештою, великою тематичною літературою, як історичною, так й етнографічною. Саме XIX ст. було часом відкриття Карпат відпочиваючими, артистами, мандрівниками. Тоді ж бачимо зародки туристичного освоєння й появу різного виду творчості, пов'язаної з горами, де, окрім дикої, красивої й суворої природи, описане населення цих територій, їхня багата й цікава культура. Одним із перших регіонів, що були відкриті таким чином, були Східні Карпати, які протягом тривалого часу займали чільне місце в часописах, художній літературі, народознавчих працях. Лише наприкінці XIX ст. їхнє місце зайняли Закопане з Татрами. Але спочатку бачимо захоплення гуцулами, й уже пізніше ґуралями з Татрів. У культурі Гуцульщини шукали екзотики, а в характері її мешканців – таких традиційних рис, як хоробрість, волелюбність й краса, які повинні були підтвердженням особливості населення цього краю. Водночас, з'являлися зовсім протилежні описи, де гуцул був поданий як темний, дикий ґураль, який мав вроджений талант до розбійництва. Наступне зацікавлення Східними Карпатами, як краєзнавче, так і наукове, бачимо вже на початку XX ст. й протягом міжвоєнного періоду. У різноманітних працях, пов'язаних з цією територією, почесне місце завжди відводили опришкови, якого одні вважали лицарем полонин, інші – злом цієї країни, але завжди як явище, яке цікаве й варте уваги.

Насправді всі Східні Карпати, а зокрема Гуцульщина, були територією як діяльності, так й організації, сховку та зимування опришківських загонів. Їх діяльність часто виходила далеко за межі Гуцульщини, як на південь від Карпат, так і на північ. Були випадки нападів подібних загонів з півдня на територію, зайняту гуцулами, й грабіжники, як писав уже півтора століття тому Юзеф Дзежковський, *„неодноразово навіть об'єднувалися, щоб спільно займатися розбоями“*, що мало місце, наприклад, у 1704 р., коли такий „інтернаціональний“ загін напав на містечко Косів.

Найбільшого розквіту опришківство в тодішній Польщі набуло у XVIII ст., у період воєн і внутрішніх міжусобиць. Тодішні умови сприяли появі т. зв. «вільних людей», що жили з війни й грабунків, й це було терпимо місцевою шляхтою, яка, як зазначав у свій час Антоні Оссендовський, «у своїх суперечках і нападах неодноразово користувалася послугами цих розбійників із нашої і волоської сторони». Подібні загони поповнювалися мешканцями гуцульських сіл, які шукали кращого життя. Цьому також сприяли голод та епідемії, які були в регіоні в 1704-1710 рр. Пізніше до опришківських загонів йшли молоді хлопці, щоб уникнути служби в австрійському війську. Вільному переміщенню, як і діяльності опришківських груп, стрияли слабоосвоєна, малодоступна територія й близькість кордонів, що допомагало переховуватися після проведених гучних нападів. Велике значення в тутешній культурі мала віддавна усталена традиція вільних пастухів, які своє перебу-

вання в опришках часто пояснювали як один із напрямів формування мужчини.

Загони опришків були сформовані переважно з місцевого населення, але в них були також багато представників інших суспільних верств: ремісників, міщан, дрібної шляхти й навіть служителів культу та їхніх родичів (!). Так, серед опришків, якими верховодив Іван Пискливий (біля 1703 р.), перебував заможний газда з Верб'яжа, званий Прокіп Ковбаса, в середині XVIII ст. в одному із загонів зафіксовано шляхтича Нечепровіча, а членом іншої був Іван Бойко, син священика з с. Раловиці під Самбором. Серед опришків також були непевні особи, часто з кримінальним минулим, яка, як зазначав Юліан Целевіч, заставляла до сховку серед опришків, відчайдухів «без даху, для яких не було іншого виходу, ніж шибениця або дике, розбійницьке життя».

Східнокарпатські опришки інколи організовувалися у великі загони, що нараховували кільканадцять або й кілька десятків осіб. Загін називався вагагою й на його чолі був вибраний серед опришків ватажок, який мав абсолютну владу над своїми підлеглими. Він планував та організовував напади, керував ними, був паном життя й смерті своїх підопічних – відомі випадки, коли неслухного опришка ватажок застрілював із свого пістоля.

Кандидати, яких приймали до кола опришків, присягали ватажкові в своїй вірності та порядності до заряджених пістолів. У загоні беззаперечним обов'язком було підчинятися провіднику й бути порядним до товариства. Часто в разі смертельної небезпеки, якщо в опришка не залишалось надії на втечу, він вибирав самогубство, лише б не потрапити в руки карателів й не видати своїх компаньйонів під час тортур. У разі небезпеки бути захопленим й потрапити на допит пораненого опришка добивали або ж заховували його в лісових хащах, залишаючи йому трохи їжі й тютюну.

Загони опришків, подібно як й інші розбійні товариства, що існували в той час у Карпатах, проводили свої набіги з весни до осені, перебуваючи в той час у помешканнях пастухів й користаючи з їхньої гостинності, або ж у малодоступних

місцях, часто в гротах і печерах. У гуцульському фольклорі часто появлявся словесний мотив зозулі, перший весняний звук якої був заклик до опришків для виходу в гори. Зимували вони перебували в своїх сім'ях або ж у своїх коханок (любасок).

Опришківський рух не міг би появитися й існувати на такому високому рівні, якби він не мав громадської підтримки й допомоги місцевого населення. Опришки мали організовану мережу інформаторів, яких називали побратимами. У них вони залишали свої трофеї, лікували поранених, здобували інформацію про заплановані напади та інші акції влади.

Добре організовані загоны опришків робили напади не лише на заможні господарства, корчми, навколишні садиби й містечка. Їхньою здобиччю були також пастуші табори, подорожні, що йшли на базар, мешканці гуцульських сіл, церкви й духовенство.

Багато їхніх подвигів, як й їхні ватажки, знайшли відображення в історичному гуцульському словесному фольклорі. Однією з перших, яка здобула заслужену славу, була ватага вже згаданого Івана Пискливого, яка діяла на початку XVIII ст. Нею були здійснені напади на двір у Березові, єврейську общину в Отині, на села Незвисько й Ворона. Її ватажок походив із Довгопілля. Після кількох років діяльності Івана Пискливого зловили й стратили. У цей ж час згадували також загін Федьки Жолуба й якогось Пінти, чия група прийшла в Карпати з Угорщини. Приблизно 1712 р. в районі Коломиї гарцювали зі своїми загонами Іван Панчишин, Вербка з Кут і Шпугрина з Текучі. Панчишин зі спільниками був схоплений під час нападу на єврея в Коломиї й страчений.

У середині XVIII ст. одним із найвідоміших загонів опришків, що діяли на Гуцульщині, була ватага Василя Баюрака. Цей ватажок народився 1722 р. й походив із села Дора, розташованому в долині Прута. Його батько – Гнат – у молодості теж був опришком, а пізніше проводив невеличке господарство. Його мати протягом якогось часу теж допомагала в розбійницьких нападах своєму чоловікові. Василь свою розбійницьку діяльність розпочинав підлітком поряд з батьком. Пізніше разом зі своїми двома братами він потрапив у загін найзнаменитішого ватажка опришків Східних Карпат – Олексія Довбуша. Коли 24 серпня 1945 р. Довбуш загинув, Василь Баюрак став на чолі його кільканадцятиособового загону й вирушив з ним на Буковину. Звідси, аж до 1748 р. цей загін робив вилазки на Закарпаття, в район Коломиї та Кутів. Весною 1950 р. загін Баюрака провів сміливий напад на арендаря в Неамчі (Молдова). За опришками тут же вирушив каральний загін і їм ледве вдалося відійти в гори. На фоні внутрішніх непорозумінь частина групи від'єдналася й під проводом Григора (Гриня) Мартинчука вирушила в Угорщину.

Восени цього ж року опришки Баюрака прибули до Довгопілля на зимівку. Тут уже перебував загін якогось Гопитняка. Обидві ватаги об'єдналися й на наступний похід весною 1751 вирушили разом, провівши кілька зухвалих нападів в околицях Коломиї та Ясенова. Здобиччю опришків став серед іншого двір і Корчма в Рожнові, двір у Перерові та кілька заможних господарств, а в кінці 1751 р. і Косів. Ця остання вилазка не на жарт розізлила владу й після неї були активізовані дії проти опришків. Керівництво каральним загоном було доручене полковникові Прилуцькому, кременецькому підстарості, комендантові т. зв. смоляків (найманців, запрошених для боротьби з опришками) зі станіславського округу. Влітку, під час переправи через Черемош з польської сторони на Буковину, загін Баюрака був розбитий. Частина опришків заховалися на Буковині, серед яких були й двоє братів ватажка. Пізніше провідником цієї групи став Василь Шешорський і вже протягом найближчого часу загін „прославився” в Молдові відважними й жорстокими нападами.

Весною 1754 р. Василь Баюрак перебував зі своєю групою в околицях Ясенова, й це були останні місяці його діяльності. Незабаром він загинув, зраджений товаришем. Якийсь Василь Бійчук, підкуплений владою, запросив Баюрака до себе на гостину, напоїв його й неприотного видав владі. Закутого в кайдани ватажка привезли до Косова, пізніше до Рожнова, а звідси до Станіславова. 20 квітня 1754 р. розпочався судовий процес. Незважаючи на те, що ватажок добровільно признав свою вину, розповівши про всю свою десятирічну діяльність, його все ж піддали тортурам, щоб отримати інформацію про осіб, які співпрацюють з опришками. Однак, Баюрак нікого не виказав. 25 квітня був оголошений вирок:

„Суд вирішив, щоб Василь Баюрак заплатив життям за свою вину, так як наважився підняти свою руку на невинних та їх вбивати, повинен бути найперше справедливо спроваджений на місце страти й тут йому належить живцем відрубати сокирою руки по локті. Після цього повинна бути відрубана сокирою голова. Накінець, щоб застерегти інших від такого способу життя, звинувачуваного слід четвертувати. Його тіло повісити на шибениці в полі при дорозі, а потім закопати в землю. Лише голова повинна бути виставлена на довшє“.

Свідком страти Баюрака, яка відбулася на ринку міста, був майбутній композитор Францішек Карпінські, який тоді мав кілька років. Через багато літ він зазначав у своїх мемуарах, що ватажок, йдучи на ешафот, попросив подати йому сопілку й вигравав на ній сумні гуцульські думи. Баюраку тоді було 32 роки, з яких він 10 років займався розбоєм у полонинах і здобув славу відважного ватажка.

Ліквідація загону Баюрака ще не означала кінця діяльності опришків. Уже в 1759 р. їхні загони провели кілька зухвалих нападів на містечка, зокрема на Долину й Косів, а в 1762 р. їхньою жертвою стали євреї в Голоскові. У цей час одним із найвідоміших ватажків був Іван Бойчук з Ясенова.

Керована ним ватага у ніч з 5 на 6 липня 1759 р. напала на містечко Болехів. Дійшло до справжньої битви між нападниками й міщанами, які вперто оборонялися. Кілька опришків загинули,

а сам Бойчук був поранений. Відступаючи, опришки підпалили містечко. Пожежа тривала цілу ніч й лише наступного дня її вдалося ліквідувати. Пошкодження були такими великими, що влада на три роки звільнила Болехів від усіляких податків. Цей відомий напад, який пізніше почали вважати найбільшою операцією карпатських розбійників другої половини XVIII ст., став темою численних оповідань і народних пісень.

Іван Бойчук розпочав свою опришківську кар'єру в 1755 р., керуючи кількома особовим загonom опришків. Жертвами перших його нападів були мешканці

Таблиця пам'яті В. Баюрака на стіні ратуші в Івано-Франківську (фото А.В.)

села Іспас біля Коломиї. Уже на початку 1756 р. його ватагою були залякани мешканці в околицях Коломиї та Кутів. З часом невеликий загін переріс у добре організовану ватагу, на чолі якої, окрім свого проводиря, було кілька підгетьманів. Особливо відомим своєю жорстокістю був Іван Бешук з Криворівні.

Після знаменитого нападу на Болехів від групи Бойчука від'єднався один із його підопічних – Іван Боцук на псевдо „Пістолетник” з вісьмома товаришами. Цю групу пізніше було розбито під Косовом. А відбувалося це наступним чином. Опришки “Пістолетника” дорогою до Косова схопили священика з Соколівки, й поставили йому умови, щоб доставити харчі та горілку до зазначеного місця серед руїн замку. Священик, замість того, щоб виконати доручення, привів з містечка військовий загін. Двоє опришків загинули, а решта заховалися в Яворові біля Косова.

Щоразу сміливіші дії групи Бойчука та інших опришків призвели до скерування проти них королівського війська. Однак ватажка схопити не вдалося й імовірно в тому ж 1759 р. він заховався серед козаків. Подальша його доля невідома.

На початку XIX ст. на Гуцульщині ще діяли опришківські загони. В околицях Криворівні згадується якийсь опришок Глонка, який був вбитий у 1817 або 1818 р., а також Юра Драгіюк. Останній був схоплений після знущань у Жаб'єму й разом зі своїм загonom постав перед судом у Коломиї. У тих роках на Гуцульщині діяла група жінки-ватажка Параски Луценкової, відомої своєю жорстокістю.

У тривалій історії опришківського руху найбільшу славу здобув Олекса Довбуш (Олекса Добош), овіяний легендами ватажок, що діяв на Гуцульщині в 1739–1745 рр. Уже в 1738 р. він очолив тридцятиособовий загін, в якому був також його молодший брат Іван. Олекса був одруженим, у жінки та в батька він переховувався, зберігав нагробоване добро, перезимовував. На його батька за співпрацю з опришками була заведена судова справа, й він, щоб уникнути покарання, повинен був публічно відмовитися від сина.

Однією з найперших акцій Довбуша був організований у кінці 1738 р. напад на с. Чорні Ослави поблизу Ланчина. Розбій закінчився гостиною, яку один із мешканців села організував на честь опришків, і вони, розчулені таким прийомом, припинили грабж. У 1739 р., у Великодню Суботу, в корчмі, що в Печеніжині, дійшло до бійки, під час якої брат ударив Олексу топірцем по нозі. Після цього випадку Довбуш до кінця життя накульгував. Після цього випадку Іван залишив ватагу брата й почав займатися розбійництвом самостійно на території Бойківщини і Лемковини, де й загинув. За легендою, перед смертю він заповів свій розбійницький ніж церкві в Беньовій.

Судові акти Станіславава зазначають у наступні роки численні напади, проведені опришками під керівництвом Довбуша. Смертельними жертвами цих нападів стали урядовець з Текучі Локш, єврей з Ланчина й кілька вірменських купців поблизу Кутів на т. зв. угорському шляху. Окрім цього, були пограбовані господарства Добросельського у Вербіжі, Рушиця – у Воскресінцях, ще одного урядника в Ясеніві, багаті двори в Устеріках, Уторопах, Добротіві, Перегінську. Одним із найбільших був напад, проведений у базарний день на містечко Болехів.

Очевидно, 4 жовтня 1741 р. загін Довбуша напав у селі Голосків на двір батьків уже згадуваного Францішка Карпінського, через годину після народження майбутнього композитора. У будинку на той час залишалися лише породілля зі своєю мамою, бо батько, попереджений про напад, залишив двір, надіючись таким чином зберегти двір від пограбування. Довбуш, якого пригостили вечерею, відступив, лише попросив, щоб новонародженому дали ім'я Олекса й подарував його матері три червоних злотих. Цю подію описав у своїх мемуарах сам Ф. Карпінські на основі родинних спогадів.

Основною базою Довбуша та його загону в 1742–1743 рр. була малодоступна гора Стіг, яка знаходилася на тогочасному кордоні Угорщини й Речі Посполитої. У 1742 р. загін Довбуша діяв головню на території Коломийської округи, а найвідомішою їх операцією був напад у Довгопіллі на вїйта Миколая Дідушку – відомого борця з опришками, якого Довбуш вбив особисто. Весною 1743 р. ватажок знову прибув зі своєї зимівки в район Коломій, після чого вирушив на Східне Поділля, а восени знову повернувся в Чорногорю.

У наступному році знову з'явилася інформація про грабежі й напади, проведені Довбушем з опришками на Поділлі. Весною 1744 р. вони напали на двір Костянтина Злотніцкого в Борщові. Злотніцкий командував підрозділом, який проводив каральні акції проти опришків в Покутті в 1739 р., й цей напад був

помстою ватажка. Опришки замордували власника двору та його родину, а господарство спалили. Наступним великим змагом загону Довбуша був здійснений у цьому ж році напад на Богородчани біля Станіславава. Здобичкою опришків стало кілька тисяч злотих і зброя, тоді ж були знищені й спалені всі знайдені там документи й цінні предмети. Після цього група перебазувалася в район Турки й Дрогобича. На початку вересня 1744 р. ватажок зі своїм загonom був змушений

Пам'ятна табличка, присвячена Олексі Довбушу в Коломійі (фото А.В.)

знову заховатися в Чорногорі через можливі каральні операції влади, які були скеровані проти опришків. Зимували вони перебували в хаті-колібі, що в горах поблизу Ясенова.

У березні 1745 р. група Довбуша опинилася в околицях Рогатина на Поділлі, а на початку літа опришки вже „працювали” навколо Надвірної, Ямної та Микulichина. Ці місяці для Довбуша стали останніми.

Олекса Довбуш загинув 24 серпня 1945 р., будучи застреленим Стефаном Дзвінчуком, господарем з Космача. Згідно з переказом, жінка Дзвінчука була коханкою Довбуша. Увечері 23 серпня Довбуш зі своєю ватагою напав на будинок Дзвінчука, але, довідавшись від жінок, що господаря немає в будинку, опришки відступили. Тим часом Дзвінчук, який очевидно, заховався, застрелив Довбуша. Наступного дня зранку його ледь живого знайшли в кущах неподалік. Згідно з повідомленням влади, коли „під'їхав яблонівський губернатор пан Колендовський, у скорому часі Довбошук при ньому й при людях космацької громади помер”. Тіло Довбуша возили околицею на возі й після цього його виставили в коломиїській ратуші на пересторогу іншим. В актах станіславівського суду зберігся документ про те, що ксьондз Юзеф Яблоновський, воєвода новгородський, 20 жовтня 1945 р. звільнив Степана Дзвінку, свого підданого, від усіх допитів за вбивство провідника опришків.

Опришківський рух протягом усього часу свого існування був великою проблемою для місцевої адміністрації. Були спроби різними способами давати з ним раду. Зокрема, багато державних будинків і дворів були прилаштовані для можливої оборони. У селах були запроваджені спеціальні правила безпеки та аварійні системи, зрештою були організовані загони для боротьби з опришками й спеціальні суди. Ф. Карпінський писав, що „кожен двір виглядав як фортеця (...), біля кожного села й біля кожного двору були поставлені дерев'яні стовпи, обмотані соломкою й зверху политі смолою”. У разі нападу її підпалювали

найняті для цього спостерігачі. Остаточню кінець діяльності опришків поклала австрійська влада, яка розпочала будівництво мощених доріг через малодоступні до цього гірські території, організовуючи суди доразні, ставлячи т. зв. „чардаки” – оборонні муровані застави на певних відстанях між собою з сильними та вишколеними загонами. Насправді, ще в другій половині XIX ст. відомі розбійницькі напади й пограбування, але вони вже мали випадковий характер.

Слід зазначити, що опришківство, як й загалом розбійництво в Карпатах, стало однією з головних тем словесного фольклору; на його фоні появилися міфи, подібні до давніх традиційних легенд про богатирів. Цей міф зріс на основі культурних традицій вільних пастухів – основної стихії місцевого населення й був спільним для народів усіх Карпат. Ці легенди прославляли подвиги, хоробрість і справедливості розбійників, опришків, гайдуків, інтерпретували їхніх ватажків, оспівуючи в піснях і переказах. Уже в XIX ст. на це був звернув увагу Владислав Завадський, один із дослідників Гуцульщини, який писав про гуцулів, що *„бути в них опришком означало бути богатирем, оспіваним у народній творчості й прославленим у народних переказах”*.

Центральною постаттю згадуваного міфу є людина – отаман розбійників, яка відзначається незвичною біографією й накінець усе це завершується несподіваною смертю. Він або народжується з цими надзвичайними рисами, або ж набуває їх з часом. Так, Олекса Довбуш народжується із золотим чи срібним волоссям, яке дає йому надприродну силу й гарантує йому недоторканість перед кулями. Уже на початку своєї діяльності він послуговується магічними речами, які гарантують йому незвичну силу, стійкість до ран і смерті. Уже до того, як вирушити на полонину, Довбуш переміг диявола, якого випадково зустрів біля джерела. У той час він ще був малим хлопцем. За однією з версій, саме тоді він отримав від переможеного злого духа дар недоторканості, при умові, що збереже таємницю свого безсмертя. Отож, загинути він міг лише від золотої або ж срібної кулі, над якою дванадцять (за іншою версією – десять) священиків проведуть дванадцять (десять) відправ. За іншою версією біографії Довбуша, безсмертя було подароване йому невідомим старим чоловіком (Богом?), який таким чином віддячив ватажкові за перемогу над дияволом. Гарантували її золоте чи срібне волосся, або ж також таємнича рослиналісман. Говорили й про те, що *“Бог дав йому силу для панування над всіма й силу, якої ніхто перевершити не зміг, кулі його не брали, а якщо його й оточували озброєні люди, він усіх розганяв силою своїх очей та безпечно йшов далі”*. Інший ватажок – Василь Баюрак – отримав був від диявола чарівну сопліку, звук якої присипляв людей, відкривав замки, допомагав при втечі тощо. Нарешті, постійним елементом біографії є приписуване богатиреві походження з різних суспільних верств. Довбуш повинен був бути позашлюбним сином шляхтича, угорського барона або ж священика.

Причиною загибелі богатиря найчастіше є зрада жінки або ж найближчого друга. Саме вони викрадають у нього магічні предмети й використовують необережно довірену їм таємницю його безсмертя. Отож, Довбуша зраджує коханка, виказуючи своєму чоловікові спосіб, яким можна вбити ватажка, або ж вивираючи його чарівне волосся під час любовних утіх. За однією з версій, Василь Баюрак теж загинув через коханку, яка, ніби то, щоб помститися за зраду, видала його в руки стражів порядку.

Богатир помирає швидкою смертю, в молодому віці, смерті він не боїться, пишається тим, а страчений катом, соромиться того. Перед смертю він прощається з близькими, з горами, інколи танцює біля шибениці. Важко поранений Довбуш, помираючи, переказує своїм товаришам своє останнє

прохання: просить занести його тіло в лісі Чорногори, поховати під буком тощо. Інколи це прощання з товаришами має форму пісні-балади, які притаманні староруським пісням про богатирів. У свою чергу, Іван Бойчук, за однією з версій його легендарної біографії, загинув від руки приятеля, який таким чином помстився ватажку за давні образи. Натомість, одного з останніх орпишків – Івана Чорного – застрілив із засідки його брат Семен.

Богатир легенди обдарований винятковими рисами, які чітко вирізняють його серед звичайних смертних, й ці риси виходять за межі людських можливостей, як фізичних, так і духовних. Довбуш перемагає диявола, вільно забавляється на балу упірів в угорському замку, щоб пізніше покласти кінець забаві накресленим у повітрі знаком хреста. Він є за панібрата з цезарівною Марією Терезою, якій допомагає звільнити Буковину від турків, розмовляє, як рівний з рівним, з царем й отримує від нього благословення. Богатир ніколи не є однозначним, він володіє, як добрими рисами, так і злими. Тобто, опришки, грабуючи багатих, допомагали бідним, „таким чином вирівнюючи світ”, моляться й будують сакральні об'єкти, як, наприклад, Іван Бойчук, який за нагробоване золото повинен був збудувати й облаштувати дві церкви. Водночас, вони відзначаються особливою жорстокістю, як, наприклад, Довбуш, який мордував свої жертви, й відбитки їхніх закривавлених долонь, як говорить легенда, ще й сьогодні можна побачити в печерах біля Ямної.

Усталений у словесному фольклорі Гуцульщини міф опришка, пов'язаний з цим явищем перекази й легенди стали однією з провідних тем присвяченої цій території літератури, зокрема художньої, як польської, так й української.

Колядники перед новою церквою у Верховині (Жаб'є) (фото Г.М.)

Ежи Каплон

Нарис туризму і туристичного господарства

Початок туризму

У 20–30-ті роки XIX століття спостерігаємо початок моди на романтичні мандрівки. Одним із перших мандрівників, хто не лише побував у горах Галичини, але й описав свої мандри, був Александр Завадзкі (1798–1868). Він описав Східні Карпати, а також гуцульський люд. Багато мандрівок у той же час провів Владислав Вуйціцькі (1807–1879). У своїх описах („*Stare gawędy i obrazy*”, Варшава, 1840 р.) він описав як красоти відвіданих гір, так і багатство фольклору. Подібні мандрівки з тією ж метою робили львівські літератори, згуртовані навколо таких часописів як „*Ziewonia*” і „*Dziennik Młod Paryskich*”. Серед них зокрема був Кароль Шайноха (1818–1868). У 1840 р. Карпатами пройшовся Ґіацінт Лобаржевські (1814–1862) – професор ботаніки Львівського університету і Вінценти Поль, якому по-праву належить пальма першості у пізнанні Східних Карпат. В. Поль не лише мандрував, але й проводив наукові дослідження. Він обстежив долини й допливи Дністра, Стрия, Опору, Свічі, Лімниці, Чорного та Білого Черемошів і Золотої Бистриці (на території Румунії – прим. Ю.Н.). Його заслуга в розвитку туризму в Карпатах є неоціненною. Він став символом єднання львівських і краківських традицій гірського туризму, так як був його учасником в обох середовищах.

Велика заслуга в пізнанні й описах Східних Карпат належить Авґусту Бельовському, а також професору Ягеллонського університету Людвіку Петрусінському (1803–1865), якого вважають першим професійним туристом. У 80-х роках XIX ст. свою мандрівку Покуттям здійснив Оскар Кольберг. Піонерами східнокарпатського туризму були також Людвік Набеляко та Вацлав Залевські (1800–1849).

Пізнання Східних Бескидів, перші туристичні організації

Галичина була колыскою туристичного руху на територіях, які були у межах тодішньої Польщі. Тут виховалися й удосконалилися група тих діячів, які своїми науковими статтями й популярними нарисами дали основу для створення Товариства Татранського – ТТ (*Towarzystwo Tatrzaskie*), організаційне зібрання якого відбулося 3 серпня 1873 р. Основними завданнями Товариства, зазначеними в його Статуті, були:

1. Культурне дослідження Карпат, зокрема Татрів і Пенін, а також популяризація зібраної про ці регіони інформації.

2. Пропаганда до їх пізнання й сприяння доступності до них для туристів, зокрема членам ТТ, а також дослідникам і митцям, яких манили Карпати, Татри й Пеніни з дослідницькою й мистецькою ціллю.

3. Охорона високогірних (альпійських) тварин, насамперед сарни гірської татранської (*Rupicapra rupicapra tatrica*) і бабака альпійського (*Marmota marmota*).

4. Сприяння різним формам гірському бізнесу.

Визначена сфера діяльності ТТ надавала можливості для різносторонньої діяльності, але була й водночас першою, не зангажованою жодними державними установами, а накреслені цілі й їхні результати протягом багатьох десятиліть діяльності ТТ є актуальними й до сьогодні. Його засновники поставили перед собою мету пропаганди діяльності Товариства поза межами Татрів і Кракова. Уже в травні 1874 р. для проведення акції Товариства у Львові були скеровані Евґеніуш Янота й Владислав Золтак. Й уже 19 грудня 1875 р. була створена Виконавча Комісія в Жаб'єму (Верховина), у 1876 р. існувала подібна комісія в Станіславові (Івано-Франківську). У Львові перебував т. зв. делегат, тобто представник ТТ, яким був Юзеф Жулінські. Й 28 травня 1876 р. на загальних зборах, які відбулися в Кракові, було ухвалено Статут відділів ТТ. Уже 11 липня того ж року був створений перший гірський відділ ТТ у Станіславові, а вже 2 грудня 1877 р. – другий відділ у Коломиї (формально розпочав роботу 10 лютого 1878 р.). У час створення він нараховував 101 члена, серед яких зокрема були вихідці з Гуцульщини – Атаназій Усердзук із Жаб'є–Ільці та Григор Гудчак Ілюк. Серед першочергових завдань відділу було *„скерувати туристичний бум на Чорногорі з побудовою там схроніск (туристичних притулків), дати бідному гуцульському люду більшого заробітку через розвиток дрібного промислу, врешті передати науковій громадськості – результати досліджень справді невідомого регіону, як з природничої, так й етнографічної цінностей”*.

Діячі, які займалися розвитком туризму на території Східної Галичини, діяли, виходячи із завдань, що стояли перед ними. Вони були невеличкою групою ентузіастів, на відміну від своїх колег із Закопаного та Кракова, які мали велику громадську підтримку. Першими роками діяльності ТТ датуються перші організовані мандрівки Східними Карпатами. Необхідністю розвитку тієї діяльності був розвиток туристичної бази. Уже в 1878 р. Чорногірський відділ спричинився до побудови першого схроніска в Чорногорі, на полонині Гаджина (пізніше йому було присвоєно ім'я Яна Греґоровича – заслуженого діяча в розвитку туризму, урядовця в Фундації ґрабіа Скарбка у Жаб'єму). Схроніско було збудоване власником полонини Іваном Попівчуком, воно мало дві кімнати, які обігрівалися спільною, розташованою між ними пічкою, і кухнею. Чорногірський відділ у той час організував осідок у Жаб'єму, а також зарекомендував себе ініціативою у розведенні гуцульських коней (відомий меморандум Про гуцульського коня Яна Греґоровича). У вересні 1880 р. відділ організував у Коломиї етнографічну виставку, яка популяризувала Гуцульщину й Покуття, й яку відвідав сам цар Франц Йосиф. Її ініціатором був Влодзімеж ґрабіа Дзедушицький, а науковим консультантом – Оскар Кольберг, який склав каталог виставки й займався від'їздом гостей після вистави. У цьому ж році відділ отримав від власників земель в Ясені ділянку для побудови схроніска в урочищі Поливне під Піп-Іваном, яке в 1882 р. було здане для користування.

У 1881 р. Станіславівським відділом ТТ було побудоване схроніско на Заросляку під Говерлою.

18 березня 1883 р. на надзвичайному загальному зборі ТТ, який відбувся в Кракові, було прийняте рішення про створення відділу ТТ у Львові. Й перший загальний збір Львівського відділу ТТ, який нараховував у той час 184 члени, відбувся 3 травня 1883 р. Першим його головою був Влодзімеж ґрабіа Дзедушицький. Відділ розпочав інтенсивну діяльність, насамперед з організації мандрівок, нарівно із ціллю доступності та охорони гірських місцевостей, що також було пов'язане з підготовкою туристичного путівника по Східних Карпатах. Для покращення організації мандрівок розпочато домовленості з керівництвом

залізниць стосовно пільг на квитки в гірські райони. Але, незважаючи на те, що було багато бажаних для гірських мандрівок, від кінця 1885 р. спостерігається поступовий занепад відділу. Й на загальних зборах ТТ, які відбулися 6 лютого 1887 р., Львівський відділ ТТ був зліквідований. Від цього часу організаційними справами у Львові займалися найвідданіші діячі товариства (т. зв. делегати), що тут проживали й яких у списках щороку нараховуємо понад 100 осіб зі Львова та його околиць. Серед них були такі відомі постаті, як Освальд Бальзер (1858–1933) та Антоні Реман (1840–1917), а також багато інших представників львівської інтелігенції, таких як Роман Аграгам (1860–1941), Альфред Альтенберг (1877–1924), Януш Хмельовські (1878–1968), Людвік Фінкель (1858–1930), Роман Кордис (1886–1934), Еугеніуш Ромер (1871–1954) й багато інших. Деякі з них були членами постійно діючого Чорногірського відділу ТТ в Коломиї.

II схроніско Станіславського відділу ТТТ на Заросляку (фото з архіву)

Уже з самого початку діяльності ТТ було зрозумілим, що, окрім популяризації туристичного руху, побудови схроніск, видання карт і путівників, не зайвим буде маркування туристичних маршрутів. Уже в 1880 р. Хенрик Хоффбауер і Константин Сівіцкі зазначили маршрут до схроніска на полонині Гаджина. У 1884 р. Леопольд Вайгель із Чорногірського відділу встановив 56 дороговказів польською та українською мовами від Красного Лугу – через Говерлу до Піп-Івана і Шибеного, й це був перший промаркований маршрут у цьому регіоні.

Перша організована мандрівка була проведена на вершину Рокети в Покутських Карпатах. Із Коломиї на орендованих і власних возах вирушили практично 100 осіб. Під час маршруту чисельність учасників мандрівки постійно зростала і в Бані Березівській їх налічувалося вже 400 осіб, бо приєдналося багато гуцулів. В Яблоніві на мандрівників чекали триумфальні ворота, а під липами біля костелу відправлено Святу Літургію. На половині дороги було організовано другі ворота, біля яких були зроблені фото на пам'ятку. На вершині гори був організований обід у спеціально приготованому для цього шалаші, на якому було виголошено багато тостів. А по цьому, як пізніше згадували, „гуцульський танець поєднує серця всіх учасників походу, без огляду на походження”. При поверненні у Вербіжі коломийська мисливська сторожа привітала гостей урочистою ілюмінацією та штучними вогнями. Опис про цю мандрівку був опублікований у часописі „Wędrowiec” (Мандрівник).

У 1886 р. Коломийський відділ нараховував 67 членів й займався, в основному, утриманням т. зв. базару, тобто продажем виробів народного рукоділля для зацікавлення цим мистецтвом. Розпочаті роботи для будівництва схроніска в Жаб'єму. Протягом наступних років чисельність членів поступово зростала й у 1892 становила вже 119 осіб. Основні кошти були витрачені для завершення будови Двірця Чорногірського в Жаб'єму, а також для підготовки перебудови схроніска під Піп-Іваном. Надалі проводився гуцульський базар, а також було скеровано звернення до Уряду країни стосовно організації у Жаб'єму Школи Різбярства. Й надалі працювала комісія, яка займалася розведенням гуцульських коней, а також над сприянням фольклору й господарства гуцулів. Для пошуку нових членів ТТ в газетах, які виходили українською мовою, помістили агітацію про вступ до Товариства, але це не дало великого ефекту.

Серед матеріалів, які стосуються фінансових справ відділу, кидається у вічі вартість збору для Фондації ґрабіа Скарбка за ділянку для побудови Двірця Чорногірського – ціна в сумі 1 зл. за рік була чисто символічною. Серед коштів теж нам бачиться цікавою позиція *„декорація господи в Жаб'єму польськими та руськими хоругвами – 1,27 зл.“*.

Коли не стало Марцеля Еміновича, припинилася діяльність Станіславівського відділу ТТ й 7 лютого 1892 р. на XIX загальних зборах ТТ в Кракові прийнято ухвалу про його закриття.

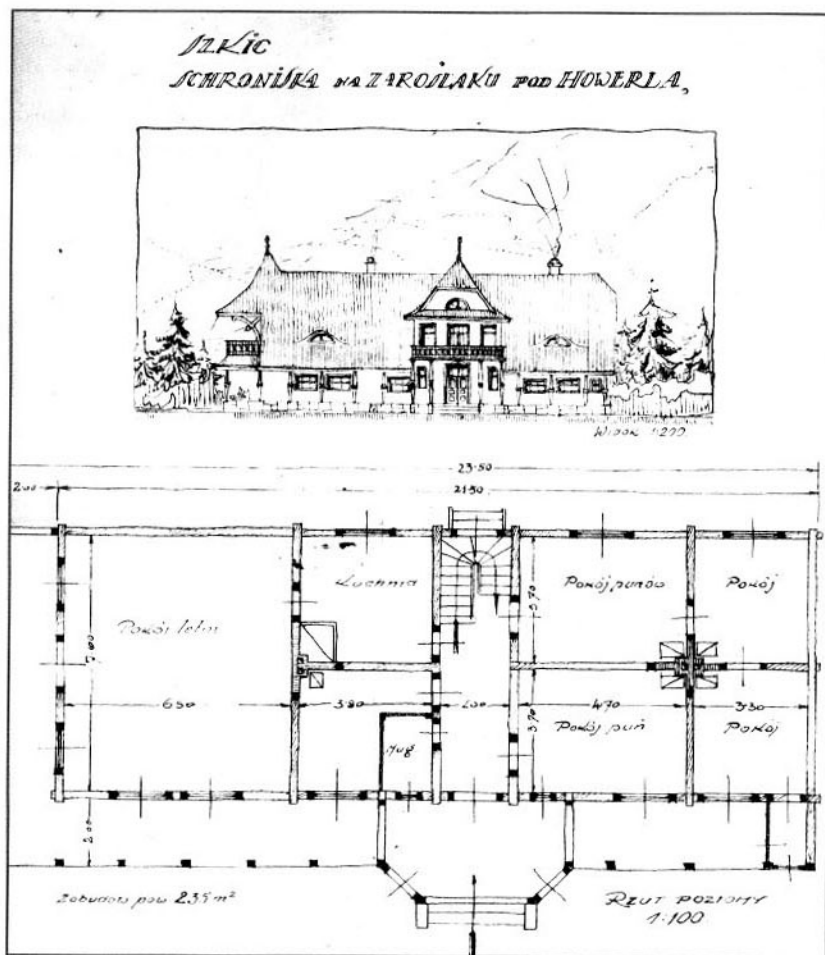
Й ось 28 липня 1892 р. Чорногірський відділ урочисто відкрив „Чорногірський Двірць“ у Жаб'єму. Відкриттю передувала літургія в церкві, яку відправили ксьондз Мартин – катехит з Коломиї та греко-католицький священник Коржинський. Промову до гостей, які тут зібралися, було виголошено польською та українською мовами.

Під головуванням Константина Сивіцького Чорногірський відділ узяв до експлуатації схроніско на Заросляку, яке залишилося без опікунства після ліквідації Станіславівського

III схроніско (з 1927 р.) Станіславівського відділу ТТТ на Заросляку (фото з архіву)

відділу ТТ, в 1894 р. придбав за 800 зл. споруду, яка призначалася для схроніска у Ворохті. Ця купівля, а також інші поточні витрати, призвели до фінансової скрути, тож 15 лютого 1895 р. відділ звернувся до керівництва ТТ із проханням про допомогу для облаштування цього схроніска. На загальних зборах ТТ, які відбулися в Кракові 10 березня 1895 р., Чорногірський відділ отримав для цієї цілі дотацію в сумі 100 зл. На цьому ж зібранні затверджені зміни в Статуті Коломийського відділу ТТ, зокрема про надання йому назву „Чорногірський“ wraz із визначенням території діяльності (коломийський, косівський, снятинський, станіславівський, калуський, долинський і богородчанський повіти). Напрямки діяльності відділу не завжди мали підтримку в централі Товариства. 7 лютого 1896 р. відділ повторно звернувся до керівництва Товариства з проханням про фінансову допомогу в сумі 2000 зл. на закупівлю облаштувань для Двірця Чорногірського у Жаб'єму, розбудову Двірця у Ворохті, ремонт схроніска на Заросляку, облаштування маршрутів у Чорногорі і розпочинання будови схроніска на Маришевській. Чисельність бажаючих переночувати в 1896 р. у Ворохті (150 осіб) й Жаб'єму (305 осіб) вказували на те, що ця справа є надзвичайно потрібною. Діючи на великій і не забезпеченій туристичною інфраструктурою території, відділ не зміг функціонувати лише за власні кошти. Тому, окрім хвильової дотації, наданої йому Леопольдем Сьвержем, управа Товариства на своєму зібранні, яке відбулося 19 лютого 1896 р., не задовольнила прохання відділу. Маючи в 1895 р. лише 142 члени, які оплачували внески, відділ не володів значними фінансами, проте, розуміючи свою місію сприяння доступності гір, розпочав роботи з побудови схроніска на Маришевській. У 1896 р., після купівлі ще одного будинку, збільшилась спроможність схроніска у Ворохті, а чисельність туристів, які користувалися об'єктами відділу, спостійно зростала. У 1898 р. там ночували 913 осіб (671 у Ворохті і 242 – у Жаб'єму), що свідчило про значне зростання туристичного руху. 19 травня 1901 р. ТТ задовільнило прохання Чорногірського відділу про підтримку його діяльності в Карпатах, виділивши йому допомогу в сумі 6600 корон, а також залишивши

Проект схроніска Станіславівського відділу ПТТ на Заросляку, яке було збудоване в експлуатацію в 1927 р.

йому в дарунок борг і позичку загальною сумою 967 корон. Чорногірський відділ міг розраховувати практично лише на себе. На протязі кількох наступних років для розвитку туристичної інфраструктури Східних Карпат відділ отримав дозвіл залишати в себе частину коштів, які раніше призначалися для перерахування до бюджету всього Товариства. У 1900 р. Чорногірський відділ узяв на себе витрати, пов'язані з маркуванням туристичних маршрутів із Ворохти на Кічеру і Кукул, із Яремче – на Явірник, Горган, Чорногірчик, Маковицю, скелі Довбуша, Велику Рокету, де також були вставлені численні вказівники. У 1901 р. відділ нараховував 161 члена, а в межах відділу працювали такі секції як редакційна, скарбнича, для робіт у горах і мандрівнича. Відділ організовував літні й зимові мандрівки, зокрема лижні. Ним було скеровано подання до влади товариства стосовно будівництва вузькоколієвок і доріг, що б сприяло покращенню доступності до гір.

У 1908 р. згоріло схроніско під Говерлою, але на його відбудову були отримані кошти від австрійської адміністрації й 1910 р. воно було здане в експлуатацію.

Репресії після революції 1905 р. спричинили до масової еміграції польської молоді до Галичини, яка приїхала сюди головно в пошуках можливостей проведення наукових досліджень. Серед прибулих до Львова була велика кількість учасників т. зв. Вищих Курсів Вакаційних, що у літа 1904 і 1905 рр. проходили в Закопаному. У період цих курсів Мечислав Орлович організував виїзд у Татри для навчання туризму. Власне серед цієї групи появилася думка про створення спілки, що мала б собі за мету сприяння в пізнанні околиць Львова та Східних Карпат. Ініціаторами створення такої співдружності були Броніслав Дрецькі, Адам Конопчинські, Вільгельм Ландсберг, Мечислав Орлович, Тадеуш Островські, Владислав Смолька і Казімеж Сьвітальські. Організаційне зібрання товариства відбулося 29 квітня 1906 у Львівському університеті й на ньому ухвалили надати спілці назву Академічний Клуб Туристичний – АКТ (Akademicki Klub Turystyczny). Його головою був обраний Мечислав Орлович, який мав найбільший туристичний досвід. У завдання Клубу входила не лише організація мандрівок, але й проведення практичних занять, пов'язаних із туризмом – від звичної інформації щодо спорядження до правил поведінки в мандрівках й особливостей харчування. Улітку 1906 р. були організовані 14 мандрівок околицями Львова, в Бескиди, а в червні 1906 р. – у Чорногорі, в якій взяли участь 35 осіб. Подібні заходи були незнаним до цього часу явищем, вони широко висвітлювалися в пресі, що спричинилося до зростання їхньої популярності. Серед викладачів цих навчань, зокрема на теми одягу й спорядження, засад користування картами, були зокрема Роман Кордис і Зігмунт Клеменсевич.

У 1907 р. Клуб нараховував уже 158 членів, які навчалися в різних львівських навчальних закладах. Серед них були й українці, як, наприклад, студент ветеринарії Спиридон Мартенчук, який проводив одиночні мандрівки Чорногорою. У період із 29 травня до 2 червня 1909 р. 15 туристів АКТ під керівництвом Мечислава Орловича відвідали неосвоєну на той час територію Ґорґанів. Під час походу вони влаштували нічліг у лісах при вогнищі й після цього зійшли на г. Висока (1808 м.). Члени цього Товариства були першими, хто відвідав найбезлюдніші частини Ґорґанів. На кінець цього ж року Клуб нараховував уже 374 члени. Завершення в липні 1911 р. шкільного страйку в державі призвело до повернення великої частини молоді до місць постійного проживання, й серед тих, хто залишив Львів, було багато членів АКТ. У цей час спостегіється зниження активності Клубу, причиною чого було також те, що частина його членів перейшли до „дорослих” організацій – ТТ, Карпатського Товариство Нартарського – КТН, Польського Товариства Краєзнавчого – ПТК. У 1912 р. був організований виїзд 26 туристів, у тому числі 6 дівчат, у Ґорґани, й серед здобутих ними вершин був Сивуля.

У кінці XIX ст. розпочався інтенсивний розвиток різних форм лижного спорту. Серед його піонерів серед інших був Тадеуш Смолюховські, який займався лижним туризмом ще з 1893 р., проводячи часто одиночні й ризиковані мандрівки Східними Карпатами. У гірській місцевості теж з'явилися прихильники лижних мандрівок, серед яких були Юзеф Шнайдер і Маріан Малашиньські. Працюючи в Татарові, в конторі лісної управи, вони займалися підготовкою лиж для найкращого ходу взимку гірськими лісовими маршрутами. Взимку 1897 р. Ю. Шнайдер із колегами зійшли на Говерлу (2058 м н.р.м.) й цю мандрівку, очевидно, слід вважати першим лижним сходженням на цю вершину.

Поеднані спільним зацікавленням зимовими мандрами, туристи створили в 1907 р. у Львові КТН. Запро-шення на інаугураційну зустріч підписали Казімеж

Панек і Роман Кордис. Членів-засновників нараховувалося 22, й серед них були Максиміліян Дудрик, Зигмунт Клеменсевич, Мечислав Лерські, Єжи Масьлянка, брати Тадеуш і Маріан Смолюховські. Першим головою Товариства був вибраний Казімеж Панек (у 1907–1908 і 1908–1909 рр.), який водночас був головою туристичної секції ТТ. У 1909–1910, 1910–1911 і 1911–1912 рр. ці функції виконував Тадеуш Смолюховські, потім – Роман Кордис, а після закінчення I світової війни й аж до 1939 р. – безперервно Зигмунт Клеменсевич. Протягом першого періоду своєї діяльності у Товаристві не розмежовували туристичну й спортивну діяльність. Проводячи велику популяризаторську й інструкторську роботу, видаючи підручники з їзди й стрибків на лижах, Товариством водночас були організовані ряд мандрівок у різноманітні гірські регіони.

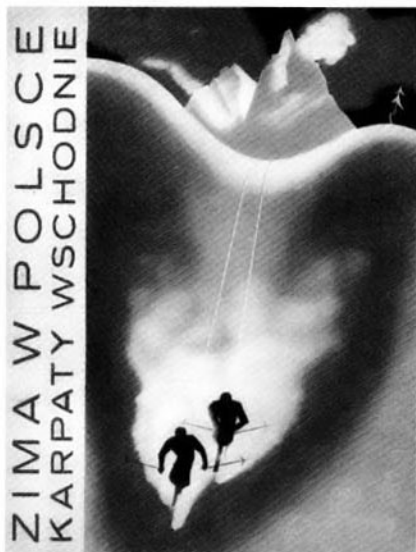
Уже 1 лютого 1907 р. відбувся перший, організований виїзд на полонину Гропа з нагоди створення КТН. 16 лютого 1907 р. розпочатий виїзд у Бескиди, учасники якого ефектно здійснили перший зимовий вихід КТН на Тростань. 9 березня 1907 р. виїзд у Бескиди зробили Зигмунт Клеменсевич і Роман Кордис. Лижні походи членів КТН дивували й до сьогодні дивують, зважаючи на піонерний характер цих мандрівок і неймовірно важкі умови, в яких вони проводилися.

У січні 1908 р. КТН видало брошуру з інструкціями під назвою „Нарти та їх використання” авторства Романа Кордиса, а нарядський рух набував щораз ширшого характеру. У цьому році були створені Кола КТН у Перемишлі й Кракові. Перед початком I світової війни Клуб нараховував 403 члени. Проведення частих мандрівок потребувало власної бази для ночівлі в горах. Незважаючи на те, що туристичних досвід й територія діяльності багатьох членів Клубу давали їм змогу мандрувати всіма Карпатами, було ухвалено, що для широкої пропаганди ідеї лижного туризму така база повинна знаходитися в місці, не дуже віддаленому від Львова. У результаті ряду виїздів, на пропозицію Зигмунта Клеменсевича і Романа Кордиса, було вибране Славське в Бескидах, де заздалегідь було домовлено про місця для ночівель, а в 1910 р. розпочалося будівництво власного схроніска.

Розпочатий 21 березня 1913 р. виїзд КТН завершився успішним зимовим переходом Горганів. У цьому році й надалі проводилася велика пропагандистська акція, що складалася із 29 лекцій, а також із допомоги Міністерства Громадських Робіт і Крайового Союзу Туристичного на тему: „Зима і нарти”. Чисельність членів Товариства становила вже 317 осіб, серед яких 260 із них сплатили членські внески.

Організований туризм у II Речі Посполитій (міжвоєнний період)

Після I світової війни настав значний спад активності АКТ й врешті 1922 р. він припинив своє існування. У той час Клуб нараховував біля 300 членів. Спричинені

Обкладинка путівника Адама Зєспінського

WIERCHY

WYDAWNICTWO W. ALTEMBERGA W ŁOWIE 1903

шаленою інфляцією фінансові проблеми, недостатність особистостей, які б задавали тон діяльності чи розвитку діяльності Львівського відділу, призвели до спадку активності АКТ.

Але ідея КТН пройшла через вихори війни разом із його діячами. Перший після війни загальний збір КТН відбувся у жовтні 1919 р., на якому серед найперших завдань було названо відбудову схроніска в Славському.

Й ось 11 березня 1923 р. нове схроніско було освячене, яке спричинилося до розвитку всієї округи, популяризуючи її в колах львівських туристів. Через короткий час Славське стало відомою місцевістю й для літнього відпочинку. Стараючись про розвиток нартярства й зважаючи на недостатчу дешевого спорядження, КТН домігся у 1922 р. виробництва лиж у Львові. Також розпочата діяльність спортивного характеру.

Повернений знову до діяльності у 1921 р. Львівський відділ Польського

Товариства Татранського (ПТТ) – (після I світової війни до назви додано прикметник „Польське“) розпочав інтенсивну гірську діяльність. Було започатковано щорічник „Верхи“ – часопис, який виходить до сьогодні, у даний час завдяки Центральному Осередкові Гірського Туризму ПТТК. Відділ під керівництвом голови Романа Кордиса та його заступника Адама Ленкевіча, взяв участь у розробленні нового Статуту Товариства, а також проводив свою діяльність, яка мала на меті пошук нових членів для відділу.

У 1922 р. Львівський відділ ПТТ нараховував 134 члени. Було організовано 6 масових мандрівок, зокрема в Татри, Горгани і Чорногорі. Керівництво відділу планувало будову власного схроніска, однак за відсутності кращих фінансових можливостей спромоглися лише на побудову схроніска КТН у Славському.

У 1923 р. головою був обраний Альфред Хилінські. У цьому році відділ нараховував майже 150 членів і проводив інтенсивну мандрівницьку діяльність. У першому томі „Верхів“, виданому в 1923 р., була поміщена надзвичайно важлива стаття Адама Ленкевіча „Західні Горгани“, де були описані туристичні принади цих гір, що були значно віддаленими від доріг.

14 вересня був створений організаційний комітет із відновлення діяльності Станіславського відділу ПТТ й відтоді три надзвичайно активних відділи ПТТ розпочали планомірний розвиток туристичної інфраструктури на території Східних Карпат. Розпочато будову схроніск та облаштування численних туристичних стежок.

У 1925 р. Львівський відділ, який тоді нараховував уже 250 членів, й надалі організовував багато мандрівок, головню в Східні Карпати і в Татри. За ініціативи Адама Ленкевіча розпочалася підготовка з побудови схроніска в Західних Горганах. Його побудову було заплановано в околицях Осмолоди, на що вказує

документація, підготовлена Адамом Ленкевічем і Максиміліаном Дудриком. Було підготовлене звернення до Міністерства Громадських Робіт і Міністерства Рільництва.

У 1925 р. при Воеводських Урядах у Львові та Станіславові створені воєводські Туристичні Комісії, завданням яких було сприяння діяльності, пов'язаної з розвитком туризму на тих територіях.

16 червня 1927 р. Львівським відділом відбулося відкриття схроніска на Ялі в долині Лімниці, а 19 серпня цього ж року Станіславівський відділ здав до користування після ремонту схроніска на Заросляку під Говерлою, надавши йому ім'я Генрика Хоффбауера. 16 листопада 1928 р. встановлене попереднє розташування Головного Бескидського Маршруту територією Східних Карпат.

Загальний 3-їзд ПТТ, що відбувся 22 квітня 1928 р., займався справами освоєння Східних Карпат. Зокрема, він звернувся до влади стосовно відбудови дороги за Ворохтою в долині Прута, а також побудови залізничної колії в долині Черемошу. Цього ж року Львівський відділ промаркував туристичні стежки з долини р. Молода на Попадію, а також з Осмолоди до схроніска на Ялі. Станіславівський відділ виконував роботи з облаштування маршрутів у Чорногорі, зокрема із Заросляка на Говерлу й до витоків Прута.

27 березня 1928 р. у КТН формально була створена Секція Каякова, яка нараховувала понад 30 осіб і на чолі якої стали Казімеж Любенецькі та Адам Зеліньські. Секція організовувала сплави гірськими ріками Чорногори й Горганів. Вона настільки швидко розвивалася, що в 1937 р., маючи 57 членів і володіючи 15 власними каяками, була реорганізована в секцію Польського Союзу Каякового.

У 1929 р. діяльність РТТ із популяризації Східних Карпат була підтримана Міністерством Громадських Робіт через видання брошури, присвяченої лижному туризму в Карпатах, а також виділенням коштів Станіславівському відділу на підготовку фільму про Східні Карпати. Виданий був також плакат, що представляв Гуцульщину, для якого було використано картину Владислава Яроцького з гуцулами перед церквою в Татарові. У 1929 р. Чорногірський відділ закінчив розбудову нового "Двірця Чорногірського" у Ворохті, а Станіславівський відділ – облаштував 120 км туристичних стежок.

У 30-х рр. XX ст. польські туристичні товариства при добрій підтримці урядових сфер розпочали потужну експансію на територію Східних Карпат. З травня 1930 р. під час проведеного в Станіславові зібрання Міжвідділівської Східно-бескидської Комісії було вирішено зі доцільне проведення маркування туристичних маршрутів у Горганях і Чорногорі, зкоректовано Головний Бескидський Маршрут, вирішено доцільність розбудову вже існуючих і побудову нових схроніск, зокрема в Рафайловії (Бистриця), у долині Свічі, в Буркуті, на Великому Верху, а також захистків на Фаркатику й під Попадею. У цьому році здано до експлуатації схрон на Борецьці під Сивулею. 12 лютого 1931 р. Міністерство Громадських Робіт, у діяльність якого входив і розвиток туризму, доручило ПТТ узяти керівництво над удосконаленням туристичного господарства

Давнє схроніско на Ялі в долині Лімниці (фото з архіву)

в Польських Карпатах. Від цього часу всі організації та інституції узгоджували з ПТТ як протяжність нових туристичних маршрутів, так й місця розташування схроніск. У травні 1931 р. в Станіславові відбулася конференція в справі розвитку Східних Карпат, співорганізатором якої був і Станіславівський відділ ПТТ. У ній взяли участь представники адміністративної і самоуправної влади, а також ряд організацій, зацікавлених у розвитку туризму на цій території. Це була перша спроба комплексного підходу до проблем розвитку туризму в цьому регіоні. 12 червня 1931 р. був ухвалений Регулярмін Міжвідділівської Східнобескидської Комісії – інституції, завданням якої була координація відділів ПТТ, що працювали на території Східних Карпат. Вона визначала розташування туристичних маршрутів, черговість їх облаштування й перебудови, а також напрями розбудови туристичної бази ПТТ. У цьому році були зроблені чергові знакування туристичних маршрутів, зокрема на Братківську із Рафайлової (Бистриці), а також здано в експлуатацію притулок під Довбушанкою. У липня 1931 р. коло (філіал) Станіславівського відділу в Калуші здав до користування туристичний притулок між Ігровцем і Сивулею. 16 жовтня 1932 р. Львівський відділ ПТТ відкрив туристичне схроніско біля витоків Свічі. Ця будова коштувала йому 30 тис. зл. й мала 17 місць для ночівлі. Наприкінці 1933 р. ПТТ на схід від Вишківського перевалу володіло 34 об'єктами для ночівлі (схроніска і туристичні станції). Протягом цього року проведені маркування наступних кілька сотень км туристичних маршрутів на нових або ж відновлених стежках. Під кінець 1933 р. лише Станіславівський відділ опікувався 500 км туристичних маршрутів у районі Ґорґанів і Чорногори.

У 1934 р. на цій території були прознаковані 91 км нових і відремонтовані 435 км уже існуючих маршрутів. 2 лютого 1934 р. було освячене схроніско Станіславівського відділу на Татарському (Яблуніцькому) перевалі, а 6 липня 1934 р. цей ж відділ здав до експлуатації схроніско під Хом'яком на 50 місць для ночівлі. На ПТТ було покладено відповідальність за туристичне освоєння Східних Карпат.

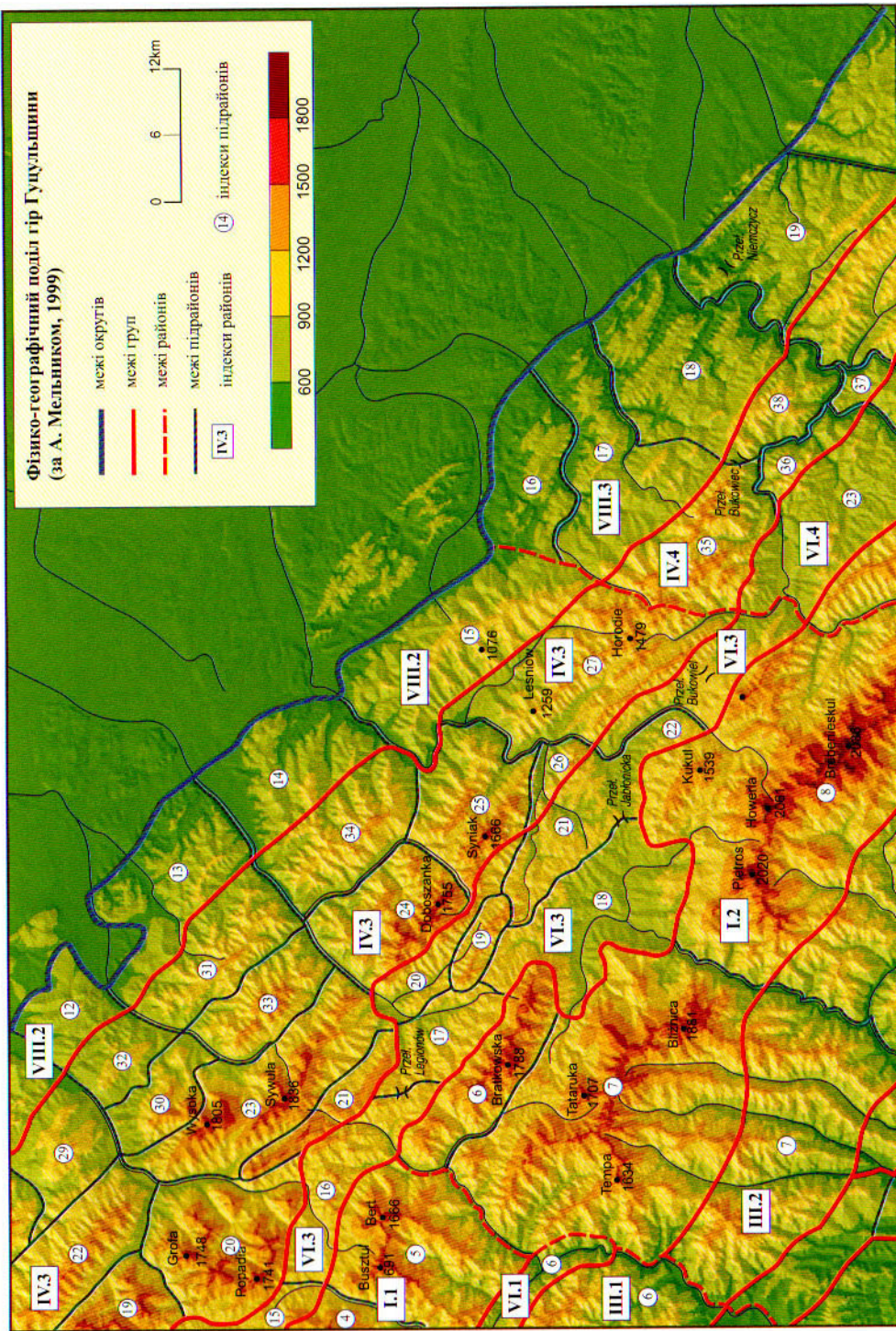
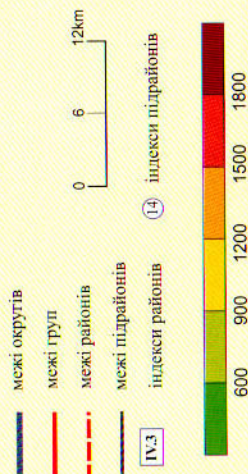
„Протягом останнього часу ми є свідками у польському згурпуванні величезного поступу в зацікавленні Східними Бескидами. Ряд чинників вказують на те, що це явище не є тимчасовим й протягом найближчих років слід очікувати збільшення туристичного руху, як літнього, так й зимового, у Східних Бескидах” – зазначив на XIII зібранні Міжвідділівської Східнобескидської Комісії 3 лютого 1934 р., яке відбулося в Двірці Чорногірському у Ворохті, Вацлав Маєвський, її голова й віце-голова Львівського відділу ПТТ. Він також підтвердив намір співпраці ПТТ із новоствореним Товариством Приятелів Гуцульщини під

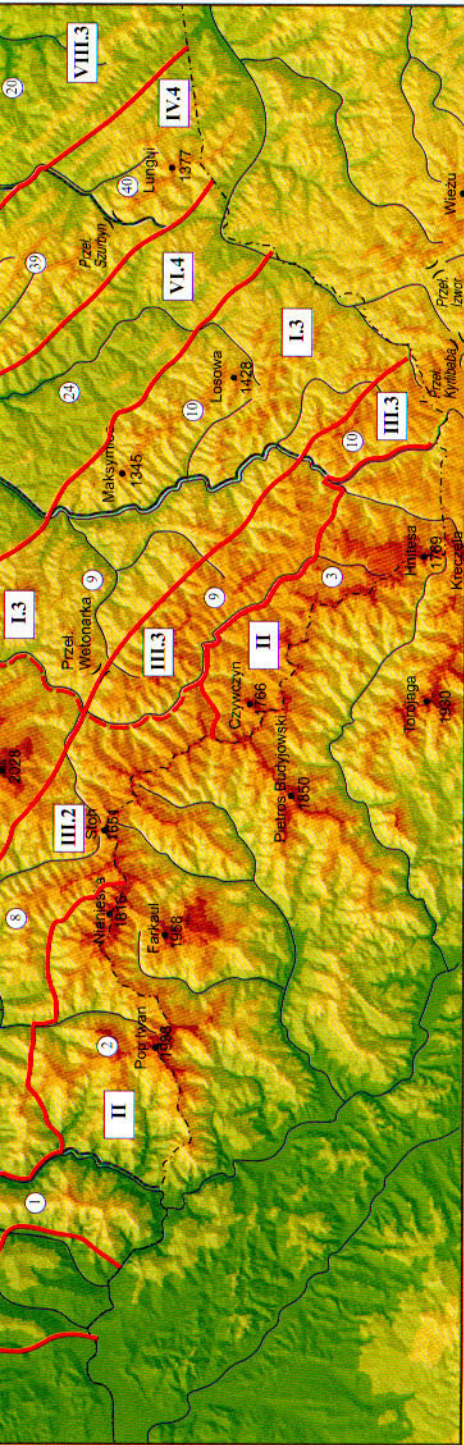
Давнє схроніско АKN Варшава на Погорільці (фото з архіву)

головуванням генерала Тадеуша Каспржицького, а також пригадав про засади розвитку туристичної інфраструктури, узгоджені з Польським Союзом Нартярським – ПСН. У справі туристичного освоєння визнано за доцільне побудову туристичних схроніск місткістю біля 40 місць для ночівлі уздовж головного бескидського хребта на відстанях одноденного переходу, й більших, на 100 місць – у найважливіших туристичних і лижних центрах. Ці схроніска за виглядом та облаштуванням повинні відповідати

Фізико-географічний поділ гір Гудульщини
(за А. Мельником, 1999)

I. Група високогірно-полонинська (Чорногірська)

I. 1. Район Негровецько-Бушутський (Внутрішніх Горганів);

Підрайони: Стримбовський, 5. Бушутський

I. 2. Район Свидовецько-Чорногірський

Підрайони: 6. Братківський, 7. Свидовецький, 8. Чорногірський

I. 3. Район Гринявський;

Підрайони: 9. Скулівський, 10. Максимецький

II. Група високогірно-полонинська внутрішня (Рахівсько-Чивчинська)

Підрайони: 1. Косівсько-Полянський, 2. Івано-Мармароський, 3. Чивчинський

III. Група середньогірно-полонинська (Полонинська)

III. 1. Район полонинського хребта:

Підрайони: 6. Красно

III. 2. Район Стогівсько-Плайський

Підрайони: 7. Алещий, 8. Стогівський

III. 3. Район Пінівсько-Яровицький

Підрайони: 9. Пінівський, 10. Яровицький

IV. Група середньогірно-скібова (Внутрішніх Горганів)

IV. 3. Район Горганський (Скибових або Зовнішніх Горганів):

Підрайони: 19. Яйко-Ілемський, 20. Гроданський, 21. Тавиширський, 22. Аршицький,

23. Сивульський, 24. Довбушанський, 25. Хом'яцький, 26. Магуро-Горганський,

29. Сиплівський, 30. Магдамовський, 31. Чортківський, 32. Гришівський,

33. Станимирський, 34. Синьцький

IV. 4. Район середньогірний Покутсько-Буковинських Карпат:

Підрайони: 35. Габараський, 36. Синицький,

37. Пінетковський, 38. Писанокамінський,

39. Шурдинський, 40. Чамірновський

VI. Група Міжгірсько-верховинська (Водоліпно-верховинська)

VI. 1. Район Міжгірський (Воловецько-Міжгірська Верховина):

Підрайони: 6. Русько-Мокрянський

VI. 3. Район міжгірських понижень та улоговин:

Підрайони: 16. Лішнисько-Тересвянський, 17. Верхньобистрицький,

18. Ясіньський, 19. Плосківський,

20. Довжинецький, 21. Яблунівський, 22. Ворохтянсько-Ільцівський

VI. 4. Район Путильський (Ворохтянсько-Путильське пониження):

Підрайони: 23. Верховинський, 24. Путильський

VIII. Група низькогірно-скібова

VIII. 2. Район горанський;

Підрайони: 12. Туровський, 13. Бітковський, 14. Любиминський, 15. Рокетанський

VIII. 3. Район Покутсько-Буковинських Карпат

Підрайони: 16. Карматурський, 17. Річковський, 18. Рожанський, 19. Вижицький,

20. Баніловський

архітектурі й культурі того регіону, в якому вони знаходяться.

У 1934 р. також було побудоване схроніско під Піп-Іваном. Цю споруду за планом архітектора Єжи Гриневецького збудувала Нартярська Секція Академічного Союзу Спортового з Варшави. Це схроніско було збудоване біля витоків потоку Погорілець, на висоті понад 1700 м н.р.м. й мало близько 50 місць для ночівлі, а його господарем був Людвік Земблиць.

КТН взяло участь у реалізації політики туристичного освоєння Східних Бескидів, збудувавши схроніско на південному схилі Великої Маришевської, на висоті 1370 м н.р.м. На початку травня 1934 р. Зиґмунд Клеменсевич спільно із Юзефом Добецьким вибрали й закупили для КТН за 333 зл. від Фундації Скарбковської ділянку на південних схилах Маришевської. Роботу розпочали в квітні 1935 р. й уже на початок літа будинок був накритий дахом, а восени був закінчений. У лютому 1936 р. в ньому вже можна було ночувати. Внутрішнє оформлення було зроблене в гуцульському стилі. В ідальні над пічками зроблені фризи з гуцульських кахлів, також були оздоблені різьбою стропові балки. До облаштування схроніска причинилося Товариство Приятелів Гуцульщини, подарувавши місцеві речі. Освячення схроніска відбулося 24 січня 1937 р. й було частиною урочистостей з нагоди 30-річчя КТН. Пізніше схроніско було назване ім'ям Зиґмунда Клеменсевича.

У сезоні 1936–1937 рр. у схроніску було понад 3000 ночівель. КТН у співпраці з ПТТ у 1936–1937 рр. у регіоні схроніска на Маришевській промаркували маршрути: Форещенка – Говерла – схроніско на Маришевській, Бистрець – схроніско на Маришевській – поляна під Гомулом – Гаджина – Маришевська.

У 1936 р. КТН надала об'єкт лісничому інженерові Вітольдові Тискому, який разом із дружиною та донькою Іоанною господарювали в схроніску до початку війни, створивши в ньому затишну атмосферу. У серпні 1936 р. з Ворохти до схроніска була проведена телефонна лінія. Зацікавлення КТН Чорногорою спричинилося до видання в 1937 р. альбому, присвяченого Гуцульщині під назвою "Чорногора", де серед інших були фотографії Зиґмунда Клеменсевича, Романа Пухальського, Тадеуша Ольшанецького, Хенрика Теїсейре.

28 квітня 1935 р. був створений відділ ПТТ у Косові, який до кінця 1935 р. впорядкував схроніска і схрони в Буркуті, під Скуповою, під Бабою Людовою, у Попадинцю й на Балтагулі. Через малий дохід ці об'єкти отримали статус безприбуткових, що лише у 1935 р. коштувало відділу 1680 зл.

Окрім цього, відділ опікувався 6-ма станціями для ночівель. 8 червня 1935 р. в Яремче відбувся Туристично-Здравницький з'їзд. Від ПТТ на ньому виступив Вітольд Мілескі, який представив принципи створення та облаштування

Давнє схроніско КТН під Маришевською (фото з архіву)

туристичних стежок у Карпатах. Прийняті тут принципи протягом короткого часу стали обов'язковими у всіх польських горах і в основному вигляді збереглися й до наших днів.

23 червня 1935 р. загальний з'їзд ПТТ у Станіславові прийняв ухвалу про надання Головному Бескидському маршрутові імені Маршалка Юзефа Підсудського. Проведення цього з'їзду в Станіславові було okazією для того, щоб відзначити владою воеводства і представниками влади товариства заслуг східнокарпатських відділів у розвитку туризму в Східних Карпатах.

У 1935 р. в Східних Карпатах були промарковані 447 км нових і відновлені 363 км старих стежок. У цьому ж році ПТТ встановило Гірську Туристичну Відзнаку, яка збереглася у ПТТК до сьогодні. У першій постанові увага надавалася також туристичним маршрутам у Східних Бескидах, а з 253 кваліфікованих провідників 83 отримали право на проведення туристичних груп цією територією.

15 жовтня 1935 р. Союз Польського Харцерства закінчив будівництво туристичного притулку під Костричею, проект якого виконав Єжи Жуковський. Схроніско мало дах, який нагадував гуцульську гражду. Усередині теж усе було виконане в народному гуцульському стилі, зокрема меблі, пічки та кафлевий камін. У подібному архітектурному стилі було збудоване схроніско Союзу Колоністів на Кукулі, збудоване в 1938-1939 рр. й віддане до експлуатації 6 січня 1939 р.

У червні 1937 р. Станіславівський відділ організував у Ворохті курси гірських провідників, які закінчили 19 учасників, отримавши звання провідника ПТТ по Східних Карпатах. Незабаром їхню кваліфікацію підтвердив Уряд Воеводства й вони отримали державний ранг. У цьому ж році Станіславівський відділ організував у Ворохті Чорногірську добровільну рятувальну службу.

У 1938 р. Львівський відділ здав для користування туристами схроніско на

Рушині під Сивулею з 22 ліжками і 12 місцями на нарах. 26 лютого 1939 р. на зібранні II підкомісії Міжвідділівської Східнокарпатської Комісії представник Косівського відділу Оскар Фраесер – головний ентузіаст побудови схроніска в Буркуті, зазначив, що об'єкт в основному завершений й покритий дахом, але для закінчення будівництва ще потрібні значні кошти. У зв'язку з тим, що схроніско знаходиться в прикордонній смузі, частину приміщення вирішили віддати прикордонникам й таким чином закінчити це будівництво за їхні кошти.

Навесні 1939 р. Коломийський відділ

ПТТ розпочав будівництво цілорічного схроніска на полонині Мунчелик під Космачем. На кінець 1938 р. відділи ПТТ уже володіли на схід від Бешад 42 схронісками, схронами й туристичними станціями, а також опікувалися цілою системою гірських туристичних стежок, у тому числі: Львівський відділ – 600 км, Станіславівський – 900 км, відділ у Коломії – 190 км.

В архіві Центрального Осередку Гірського Туризму ПТТК в Кракові зберігається надзвичайно цінний документ, який свідчить про великі старання зберегти маєток ПТТ у часи війни. Зокрема, 15 вересня 1939 р. в офісі Львівського відділу ПТТ відбулися Надзвичайні загальні збори ПТТ. Присутні, серед яких були й утікачі з

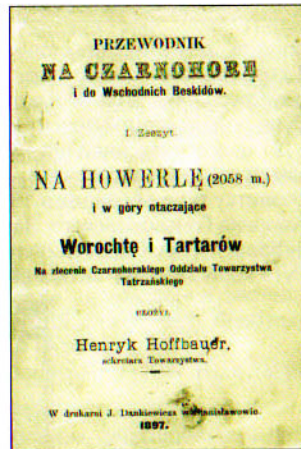
Давнє схроніско на Рушині під Сивулею (фото з архіву)

території, окупованої німецькими військами, пробували надати ПТТ такі організаційні рамки, які б давали змогу проведення легальної туристичної діяльності під німецькою окупацією. У цьому зібранні взяли участь 12 членів Головного Уряду та 2 члени Президії, загалом 14 із 29 членів. Отож, ті присутні, які ще пам'ятали І світову війну, сподівалися отримати хоча б мінімальні можливості громадянських свобод – у той час ніхто не знав характеру цієї страшної війни.

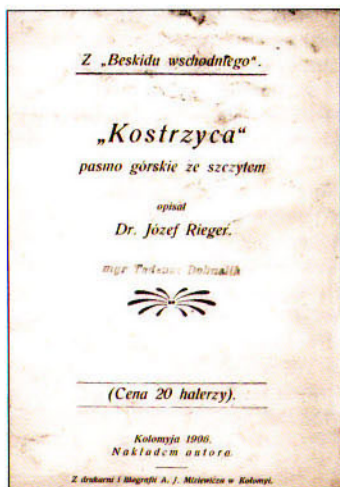
Членами Уряду був складений лист до окупаційної влади. У цьому зверненні вони були уповноваженими представниками товариства для проведення подальшої діяльності над майном товариства, зокрема над схронісками. Зараз це важко зрозуміти, але цим листом деякі з них намагалися домовитися з радянською владою восени 1939 р. для продовження діяльності ПТТ під зміненою назвою: Загальне Товариство Туристичне. Головним ініціатором цієї діяльності, як подає у своїй кореспонденції з 1945 р. Міхал Соболевські, секретар Управи Станіславського відділу ПТТ, був проф. Адам Ленкевіч, який їздив до місцевих влад у Сланіславові, Косові та Коломиї. Проф. Ленкевіч був замордований 1941 р. у Львові радянською владою. У 90-х роках минулого століття під час пошуків матеріалів про історію ПТТ у Львові та Івано-Франківську (давній Станіславів) автором віднайдені мікрофільми актів Львівського та Станіславського відділів ПТТ із позначками КГБ – саме цей орган причинився до ліквідації польського туризму в Східних Карпатах.

У 1939 р., одночасно із завершенням чергового етапу історії Польщі, закінчується діяльність польських туристичних організацій на східних кордонах. Діяльність цих товариств є прикладом того, як невелика група осіб, працюючи на громадських засадах, протягом короткого часу спромоглися так багато досягти. Перші виїзди у найнеосвоєніші райони Східних Карпат, будівництво схроніск, популяризація лижного спорту й старання про його розвиток, перші туристичні маршрути, підготовка карт і путівників – ось послужний список в історії польського туризму й туризму того регіону, якого не можна забути.

Популяризаторська і видавнича діяльність

Наукові дослідження й публікації були найважливішою формою популяризації гуцульського регіону. Вже в першому томі «Пам'ятника Товариства Татранського», який був щорічним часописом товариства, подані статті, пов'язані зі Східними Карпатами, як, наприклад, «Гуцули» авторства священика Софрона Вітвіцького, настоятеля греко-католицької парафії в Жаб'єму, інформація під заголовком «Висоти Чорногори і сусідніх гір», а також «Геогностична формація Чорногори й найважливіших гір на Покутті». У цьому томі, серед поданої літератури появилася інформація про кільканадцять видань і статей на різну тематику, присвячених Східним Карпатам, які появилася в першій половині XIX ст. У 1881 р. Ян Греґорович видав у Львові працю під заголовком «Путівник на Чорногору». Про активність східнокарпатських відділів ПТТ у пропагуванні Гуцульщини свідчать заміщені в XI томі РТТ дві статті – «Про Олексу Довбушука, його попередників і наступників» авторства Юліана Селевіча, а також «Про гуцулів, етнографічний

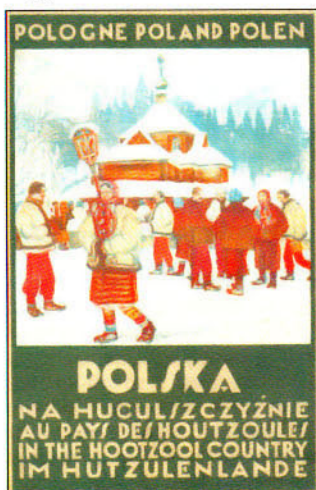

нарис" Леопольда Вайг'ля. Л. Вайг'ель також був автором путівника під назвою „Путівник на Чорногору і в Гори Покутські“. У 1897 р. відділ видав перший том „Путівника по Чорногорі“ авторства Хенрика Хоффбауера тиражем 1000 примірників, а 1898 р. – другий том. Ці видання були хорошим джерелом знань про гори. У 1906 р. Чорногірський відділ ТТ видав надзвичайно рідкісну у наш час книжечку, а саме невеличку монографію Юзефа Рієгера „Кострича“. У XXVIII томі РТТ з 1907 р. Хенрик Гонсьоровскі помістив статтю, де вказувалися рекреаційні принади околиць Осмолоди. Він також описав 14 гір у цій місцевості, доступних протягом одноденних мандрівок. Презентація Осмолоди була взята до уваги і в результаті спостерігаємо розвиток цієї місцевості як вигідного пункту для мандрівок Гор'анами.

У 1930 р. Ромуальд Довбровскі видав „Ілюстрований путівник по Станіславівським воє-

водстві“, де на перших сторінках була описана діяльність Польського Товариства Татранського на цій території. У 1933 р. групою авторів зі Львова був опублікований „Короткий путівник по Гуцульщині від Гнетеси до Рогозів“, в якому були подані короткі описи Чорногори й східної частини Гор'анів.

До цього часу видання путівників не були корисними для тих туристів, які мандрували бездоріжжями Східних Карпат. Й для цього Головна Управа для розвитку туризму видає в 1933-36 р. „Путівник по Східних Бескидах“ авторства Хенрика Гонсьоровського. Загальний обсяг цього видання – 1100 сторінок цінної інформації про Східні Карпати. Це фундаментальна праця, яка і в наш час може бути корисною під час мандрівок.

Словник вибраних місцевостей

Березови (Середній, Верхній, Нижній, Баня Березів, Березів) – села, що розташовані у підніжжя Покутських Карпат у долині Лючки. Назва Березів поперше з'явилася у 1405 р. У 1787 р. власником сіл був Ігнаці ґр. Цетнер, а від 1799 р. це була державна власність. У той час тут проживали близько 2500 осіб, а в 1824 р. – понад 3 тис. Колись тут були поселення шляхти загородової. У багатьох джерелах шляхта загорова вважалася польською, а наприкінці XIX ст. вона цілком зрусифікувалася. Згадані села були родовим гніздом Березовських гербу Сас. За місцевою традицією шляхетське походження приписували господарям, які носили прізвища: Малкович, Генек, Симчич, Урбанович, Дрогомирецький, Скульський, Соляницький, Перцович, Підгородецький. Окрім цього, згадувано Якуба Гурбича Голинського з Верхнього Березова і Францишка Ванду. У Нижньому і Верхньому Березові існувала ґміна шляхетська. Такі ґміни створювали в XVI ст., на їх чолі ставав перфект і вони мали круглу печатку з гербом. Існували ґміни до 1870 р., коли наказом австрійської влади шляхетські були приєднані до сільських ґмін.

Із Березова походив Северин Обст (1847–1917) – один із найвідоміших малярів Гуцульщини.

Богдан (Богдани, Tiszabogdany, Біла Тиса) – велике гуцульське село, розташоване над Білою Тисою, на схід від Рахова. Село нараховувало 3029 мешканців (1921 р.). У центрі села є дві нові церкви, прикордонна застава, а також кілька магазинів. Переночувати можна на турбазі „Олеся” (вул. Довбуша, 152а, тел. (03132) – 32025). Взмук працює лижний витяг.

Чудовий пункт виходу до масиву Піп-Івана Мармароського (1937 м), а також до південної частини Чорногори.

Буркут – населений пункт над Чорним Черемошем, розташований біля підніжжя Чивчинських гір на висоті близько 1000 м н. р. м., на відстані 40 км від Верховини. Тут знаходяться потужні карбонатно-магнієві джерела. Назвою “буркут” на Гуцульщині називають мінеральні джерела, від яких ця місцевість стала відомою вже в XVII ст. Перша згадка про Буркут відноситься до часів Зиґмунта III Вази. У повітових книгах Косова записано, що „міщани побудували там собі будинки для літніх виїздів”. Пізніше до Буркута приїжджала також шляхта з Покуття й Поділля. На початку XIX ст. тут були Юзеф Коженювський і Вінценти Поль. У 1865 р. був збудований санаторій з лікувальними ваннами й водопроводом, котлами для нагрівання води й павільйоном, холодильниками та конюшнями. Місцеву воду тут використовували як для пиття, так й для купання. Після I світової війни вцілів лише один павільйон, який поступово перетворився в руїну. У міжвоєнний час Буркут був присілком села Гринява. Окрім численних проектів, до 1939 р., як зрештою й після війни, в Буркуті не вдалося відбудувати давні здравниці, насамперед з причини важкого транспортного сполучення. У 1939 р. стараннями Косівського відділу Польського Товариства Татранського

Дзвіниця в Бистреці (фото В.В.)

(ПТТ) було здане до експлуатації нове велике схроніско (притулок).

У наш час тут знаходиться контора лісництва, кілька господарств і кілька цілком зруйнованих будинків і надалі б'є мінеральне джерело.

Буркут є чудовим пунктом для виходу в Чивчинські і Гринявські гори.

Бистрець – гуцульське село в долині потоку з тією ж назвою – притоки Чорного Черемоша. Засноване в першій половині XVIII ст. як сезонне пастуше поселення, що належало до Криворівні. У міжвоєнний час Бистрець не був самостійною гміною, лише від 1927 р. належав як присілок до Дземброні (раніше також до Криворівні, пізніше – до Жаб'є). У селі знаходиться збудована в гуцульському стилі церква Успення Святої Анни (з 1870 р.).

У верхній частині села до 1940 р. був будинок Станіслава Вінценза.

Сприятливий пункт для виходу до серединної частини Чорногори й на хребет Костричі.

Делятин – містечко над Прутом, на карпатському передгір'ї, центр давньої гміни, уперше згадуване в 1370 р. Розташоване на висоті 450 м н. р. м.

У XV ст. рід Делятинських розпочав колонізацію долини Прута. У місці, де ріка повертає на схід, побудували шляхетний замок. У ньому місцеві мешканці заховувалися під час набігів татарів та опришків. Белзецькі, які в XVI ст. стали власниками близько 50 сіл навколо Делятина, укріпили фортецю. Пізніше родинні спори Белзецьких призвели до знищення замку. Один із них, для того, щоб відібрати маєток у другого, скористався послугою опришків, ті дощенту спалили замок і саме поселення.

Перед 1939 р. містечко нараховувало близько 6 тис. мешканців, у т. ч. понад 4,5 тис. українців, решта – євреї та невелика колонія поляків. Тут було місце для літнього відпочинку, яке могло приймати близько 1000 осіб щорічно. Парафіяльна церква Різдва Богородиці була збудована в 1785 р. Мурований римо-католицький костел св. Франціска Ассізького (1882 р.) належав до парафії, яка охоплювала всі населені пункти верхньої частини долини Прута. До II світової

війни тут були також 4 синагоги. У першій чверті XIX ст. стараннями Францішка Краттера була збудована обводова (обласна) дорога з Делятина – через Яблуницький перевал до Угорщини. У XIX ст. тут функціонувала фабрика з виварювання солі, санаторій з ваннами, з деревини липи виготовляли ложки, виделки, тарелі та інший посуд. У 1898 р. єврейська школа була єдиним освітнім закладом у містечку. У 1910 р. були збудовані

Церква в Делятині-Заріччю (фото А.В.)

соляні ванни. У міжвоєнний час у містечку відбувся значний розвиток промисловості. У 1928 р. тут функціонували, зокрема, заклади з виварювання солі, лісопилні, горілко-лікеровий завод, цех із виготовлення гонти, гончарський цех, кілька товариств і кооперативів, надлісництво.

На парафіяльному кладовищі Делятина поховані, зокрема, польські і німецькі воїни, що полягли в часи I світової війни.

Сьогодні Делятин є важливим промислово-аграрним центром. Тут знаходиться залізнодорожний вузол, де від лінії Івано-Франківськ – Ворохта відгалужується колія до Коломиї.

Дора – село над Прутом у підніжжя Ґорґанів, центр давньої ґміни, розташоване на висоті близько 500 м н. р. м. Уперше згадана в 1618 р. Колись це було одне з найбільших гуцульських сіл, населення якого нараховувало 2000 жителів. У XIX ст. від Дори відділили Яремче. У 1928 р. населення села становило близько 1700 мешканців. Тут є церква Чуда св. Михаїла, збудована в гуцульському стилі (друга пол. XVIII ст., перебудована в 1844 р.).

Не маючи мінеральних джерел, Дора спеціалізується в лікуванні жентицею (сироваткою з овечого молока). Сюди часто приїзджали численні прихильники народної медицини.

Найцікавіші маршрути проходять на гори: Маковицю (988 м), Чорногорець (1018 м) і Погар (1210 м).

Церква в Дорі (фото А.В.)

Дземброня – гуцульське село, яке чудово розташувалося біля самого підніжжя Чорногори, в долині однойменного потоку – притоки Чорного Черемоша. Село утворилося на місці сезонного поселення, що належало до Криворівні, з-під підпорядкування якої вийшло в 1872 р. Від 1927 р. Дземброня стала окремим населеним пунктом, центр ґміни у Косівському повіті, а в даний час адміністративно належить до Бистрецької сільської ради. У радянські часи село були перейменували на Берестечко, але зараз йому повернули давню назву. У центрі села знаходяться стара гуцульська капличка, нова церква та продуктовий магазин.

Улітку можна заночувати в проводжуваному поляком приватному схроніску „Хатка в Куби“, яке знаходиться на перевалі між Дзембронєю і Бистремцем (тел. моб.: 050–5688563), а також у приватному притулку пані Параски.

Дземброня є добрим пунктом для виходу до східної частини Чорногори, зокрема на Смотрич (1894 м) і Піп-Іван (2028 м).

Яблунів – містечко в давньому Коломийському повіті над р. Лючкою (притока Прута), розташоване при дорозі Коломия – Кути, на висоті 340 м н. р. м. Уперше згадане в 1515 р. Римо-католицька парафія була створена в 1760 р. ксьондзом Яблоновським (костел не зберігся). У минулому – відомий осередок єврейської культури на Покутті, від якого в наш час залишилося лише кладовище. У 1880 р. в містечку проживали 1113 мешканців, серед яких було 818 євреїв (їудейів), 672 греко-католики і 441 – римо-католик.

Ямна – село над Прутом, центр давньої ґміни. Перша згадка про село датується в історичних документах з 1618 р. Тут знаходиться церква гуцульського типу св. Євангеліста Іоанна. Збудована в 30-х рр. XIX ст. У міжвоєнний час тут

Церква в Ямній (фото А.В.)

був центр відпочинку й кліматичний курорт, який налічував 950 відпочиваючих. Розлом Прута під Ямною змусив до будівництва тунелю для залізниці. Натомість, збудована в 1820 р. дорога глибоко врізається в пісковикові породи. Одна з великих скель, похилених над дорогою, отримала ім'я ініціатора будови тракту – старости Францішка Краттера.

У даний час Ямна є частиною Яремче. Село є пунктом виходу на Явірник Гор'ган (1467 м) і до хребта Рокети.

Яремча (Яремче) – найбільший відпочинковий населений пункт у долині Прута, на відстані 65 км від Івано-Франківська, знаходиться на висоті 525 м н. р. м. Уперше згадується в 1787 р. Спочатку була присілком сусідньої Дори, а в XIX ст. виділена в окремий населений пункт. Назва міста походить, очевидно, від імені його засновника на ім'я Ярема.

У 1890 р. в Яремчі проживали 555 чол., в 1927 р. – вже 910, у т. ч.: 667 українців, 132 поляки, 109 євреїв і 2 німці.

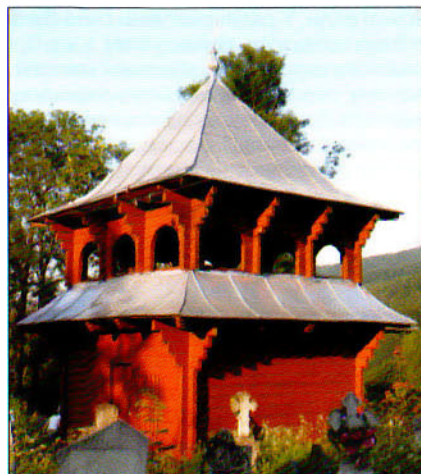
У 1894 р. за проектом інженера Станіслава Косинського тут був збудований залізничний віадук, який мав висоту 28 м, а найбільший проліт між опорами був 65 м завширшки, і в цей час був найбільшим на світі. Віадук був підірваний російськими військами в 1915 р., а пізніше німці побудували на його місці сталевий міст. Паводок 1956 р. зніс цей чудовий витвір залізничної інженерії, й поряд із ним побудували залізобетонний міст.

На межі Яремчі з Ямною, поблизу давнього віадук, неподалік тунелю знаходиться великий пісковиковий останець, званий „Скеля Довбуша”. Під цією скелею очевидно похований Олекса Довбуш або ж також, як дехто вважає, лежить його скарб.

За кілька сотень метрів далі знаходиться найбільший з водоспадів на р. Прут, також названий Гуком. У середині XIX ст. цей водоспад розширили вибухами для покращення сплаву деревини, але і в такому вигляді він виглядає неперевершено. У центрі міста можна оглянути знамените геологічне відслонення над Прутом, назване „Слон”. Це 60-метрова вертикальна скеля фліша, яка обривається до ріки.

У міжвоєнний час до Яремчі, яка нараховувала 800 постійних мешканців, щороку приїжджали 10 тис. відпочиваючих. Збудована в гуцульському стилі церква Успення Богородиці (1910–1911 рр.) в минулому була філією парафії в Дорі. Наприкінці XIX ст. в Яремчі вже функціонували кілька

Дзвіниця при церкві в Яремче (фото В.В.)

десятиків готелів та пансіонатів. У між-воєнний час тут були водолікувальний санаторій, електростанція і ка-менеломню, функціонували 2 готелі, 44 пансіонати й було 56 приватних вілл, де можна було зупинитися на відпочинок.

На сьогодні Яремча є найбільшим курортом Українських Карпат і має порівняно багату відпочинкову базу – готелі, санаторії, пансіонати, туристичні бюро, ресторани. Тут прокладені рекреаційні стежки та постійно діє гуцульський ярмарок, є супермаркет і банкомат. Уздовж головної вулиці від центра міста в напрямку Ворохти збереглися ще ряд довоєнних вілл – готелів. Навколо міста є мінеральні джерела.

В Яремче доцільно відвідати Карпатський музей визвольних змагань на вул. Свободи, 269 (тел.: 03434)–21690, 22295). До 1993 р. він мав назву „Музей партизанської слави”. Сучасна експозиція показує історію боротьби України за свою незалежність у XX столітті. Також цікаво буде побувати в Музеї ім. Митрополита Андрея Шептицького по вул. Кам'янка, де представлена приватна колекція греко-католицького священика Ярослава Свищука.

Заночувати можна в приватних садибах, пансіонатах і готелях, а також на турбазах „Карпати”, „Скеля” і „Прикарпаття”. Визимку тут функціонує невеликий лижний витяг.

Яремча є сприятливим стартовим пунктом для виходу на хребет Рокети в Гуцульських Карпатах і Явірник Ґорґан (1467 м) – у Ґорґанах.

Ясіня (Ясиня; чеськ.: Jasiňa, угорц.: Kőrösmező) – це величезне, найбільше на Закарпатті гуцульське село, центр якого знаходиться в місці впадіння потоку Лазещина до Чорної Тиси (650 м н. р. м.), а численні його присілки розкидані вздовж бічних долин і навкопшних схилів. Ясинську улоговину від сходу й півдня оточують схили Чорногори, від півночі – Ґорґанів, а від південного сходу – Свидовця.

У 1921 р. в Ясині проживав 9401 мешканець (українців – 6649, євреїв – 1392, угорців – 678, німців – 396, чехословаків – 165, румунів – 8).

Перша згадка про цю місцевість походить із 1555 р., однак вона скоріше стосується місцевості, ніж села. Це поселення це було засноване в першій пол. XVII ст., найвірогідніше осілими біженцями з галицької сторони Карпат. У 1641 р. на цьому місці вже, очевидно, була церква. У 1760–1770 рр. в Ясині вже проживали 200–250 сімей, головню біженців і розбійників. За часів Марії Терези тут осіли перші німецькі колоністи, які прибули сюди для експлуатації лісів. На межі XVIII і XIX ст. в Ясині осіли чергова хвиля поселенців (близько 500 сімей), головню біженців, а в 1830 р. сюди прибули 76 сімей із Галичини. У 1892 р. в Ясині вже мешкали 2300 сімей.

Тут збереглися дві дерев'яні церкви, побудовані в гуцульському стилі. Одна з них – Покрови, звана також Струківською (з 1824 р.) – знаходиться на правому березі Тиси, а друга в частині селища, званій Плітоваті, свсв. Петра і Павла (із 1780 р.) – перенесена з Яблуниці в 1871 р. Були тут також два мурованих угорських костели. В одному з них у наш час знаходиться церква, а другий і надалі служить храмом для угорської меншини.

Дзеїнця Струківської церкви в Ясині (фото А.В.)

У центрі селища в невеликому будинку знаходиться історико-краєзнавчий музей з оригінальними експонатами. Переважає етнографічна колекція (дерев'яний та глиняний посуд, інструменти землеробства і тваринництва, домашні речі, ткацькі верстати, гуцульський одяг, трембіти, писанки). Також цікавою є історична документація. Вище від центрального перехрестя в Ясині досить добре збереглося єврейське кладовище, звідки відкривається краєвид на найвищі вершини Чорногори.

Як зазначав Генрик Ґонсьоровський, назва цієї місцевості повинна називатися „Ясіне” й вона походить від ясенів, якими поросли узбіччя. Угорську назву можна пояснювати однаково: як „Ясенева Лука” або ж як „Червоне Поле”.

Тут функціонують три турбази: „Едельвейс” (вул. Борканюка, 9), „Тиса” (вул. Визволення, 57) і „Високі Карпати” (вул. Грушевського, 11). У Ясині є залізнична станція на лінії Івано-Франківськ – Рахів.

Ясіня є сприятливим пунктом для початку мандрівок у масиви Чорногори, Свидовця та Ґорґанів (район Братківської).

Яворів – гуцульське село, розташоване при дорозі з Косова на перевал Буковець. Центр давньої ґміни. Уперше згадується в 1694 р. У 1886 р. населення села становили 2453 мешканці (греко-католиків). Тут проживав знаменитий рід гуцульських різьбярів Шкрібляків. Наприкінці XIX ст. в Яворіві були кілька вілл для відпочиваючих. Церква Зіслання св. Духа однокупольна, збудована в гуцульському архітектурному стилі в 1927 р. У 1928 р. згадуються 10 млинів і три ткацькі цехи.

Двір із шинком мав Давид Вільдхорн, нащадок корчмаря, що був описаний Станіславом Вінцензом у „Барвінковому вінку”.

Космач – гуцульське село в долині Пістинки, в самому центрі Покутських Карпат, розташоване на висоті близько 643 м н. р. м., центр давньої ґміни. Перша згадка про село відноситься до 1412 р. У Космачі був убитий у 1745 р. найвідоміший гуцульський опришок Олекса Довбуш. У 1880 р. в селі проживали 4,5 тис. мешканців, в наш час – понад 6 тис. Тут була церква св. вкмч. Параскеви, побудована в гуцульському стилі на початку XVIII ст., яка була спалена в 1983 р. Іконостас у стилі бароко був виготовлений у Солотвині, а фундатором, за переказами, був сам Довбуш. На початку XX ст. збудували нову церкву свсв. Петра і Павла, яка збереглася до сьогодні. У міжвоєнний час в Космачі працювали чотири млини, дві нафтові свердловини, а також діяла кооператива „Гуцульська Спілка”.

У селі народився блаженний Омелян Ковч – святомученик греко-католицької церкви, який був капеланом Української Галицької Армії.

У даний час в селі є музей народного мистецтва. Також можна оглянути приватну колекцію Михайла Юсипчука (вул. Довбуша, 17, тел.: (03478)–27617), в якій є багато виробів з коріння дерев і пам'ятки, присвячені Олексі Довбушу.

Село є добрим пунктом виходу на Стеришору (1116 м) і Лисину Космацьку (1464 м).

Косів (давній – Косів Гуцульський) – містечко над Рибницею, розташоване на висоті близько 450 м н. р. м. Уперше згадуваний уже в 1318 р. У XVI ст. тут уже виварювали сіль. Для гуцулів Косів протягом століть був місцем торгівельного обміну. Центр давнього повіту. У 1938 р. населення Косова становило понад

5600 чол. (2500 євреїв, 2200 – греко-католиків, близько 1000 римо-католиків). Завдяки лагідному й теплому кліматові, чисельним фруктовим садам і солеварням Косів набув популярності як кліматичний курорт і місце для відпочинку. Протягом сезону тут відпочивали до 6 тис. чол., користаючи з чотирьох готелів і кільканадцяти пансіонатів. Починаючи від 90-х років XIX ст., у близько розташованій Смодній функціонував знаменитий на всю Польщу природолікувальний заклад доктора Аполінарія Тарнавського – основоположника геріатрії і природолікування.

Набула свого розвитку політика сприяння народних ремесел, функціонували цехи – з виробництва ліжників, гончарські та ін. На передмісті Монастирисько знаходиться дерев'яна церква св. Миколая (з 1912 р.), яку називають також церквою св. Івана. На т. зв. Москалівці стоїть церква св. Василя Великого (з 1895 р.). У містечку в давнину були ще мурована парафіяльна церква, мурована каплиця з 1774 р., а також парафіяльний костел Матері Божої Ружанцевої, який був побудований на місці спаленого в 1881 р. костела оо. Бернардинів (парафія існувала вже в XVII ст.). У наш час роль католицького парафіяльного костела виконує каплиця на кладовищі. До сьогодні збереглися багато давніх єврейських будинків з магазинчиками на першому поверсі. Із ринку вцілів лише фрагмент південної лінії зі зразковим будинком рабина, який був збудований, очевидно, в другій половині XIX ст., та кількома типово маломістечковими поверховими будиночками.

На вершині Місцевої Гори збереглися сліди валів від давнього замку Коссаковських.

У наш час у Косові мешкають бл. 10 тис. чол., він є одним із центрів Гуцульщини й надалі важливим центром ремісництва. Щосуботи тут відбувається великий гуцульський ярмарок.

У Косові функціонує Музей Народного Мистецтва Гуцульщини (вул. Незалежності, 101, тел. (03478)–21643), Музей мистецтва Косівського державного інституту ім. Василя Касіяна (тел.: (03478)–21153), Приватний музей гуцульського мистецтва родини Корнелюків (вул. Гоголя, 26, тел.: (03478)–20102), Етнографічний музей Михайла Струтинського „Веселка” (перевулок Піший, 14/11, тел.: (03478)–21754, 21693), де представлені вишивки, твори малярства та порцеляна.

Криворівня – надзвичайно вдало розташоване над Черемошем гуцульське село, на висоті 540 м н. р. м. Знаходиться у давньому Косівському повіті, згадуване вперше в 1654 р. Своєю назвою село завдячує характерному простяганні долини Черемоша, яка після гірського, тобто кривого, вузького і звивистого відтинку розширюється. У 1938 р. в місцевій греко-католицькій парафії (разом із Бережницею) зазначали про 1848 мешканців села. У Криворівні є дерев'яна церква Різдва Богородиці, збудована в гуцульському стилі на початку XVIII ст. У центрі села був двірський ансамбль Пшибиловських (садиба роду матері Станіслава Вінценза). Двір був збудований на початку XIX ст. й підпалений під час I світової війни відступаючими російськими військами. На початку XX ст.

Церква в Криворівні
(фото А.В.)

Криворівня мала велике значення як літня “столиця” української культури. Там бували письменники та етнографи, зокрема Іван Франко, Гнат Хоткевич, Леся Українка, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Володимир Гнатюк. У міжвоєнний час місцевість була місцем літнього відпочинку.

Літературний музей Івана Франка (тел.: (03432)–53436) створений у 1953 р., знаходиться в старому будинку Василя Якубіюка, в якому кожного літа протягом 1906–1914 рр. зупинявся Іван Франко. Там виставлені експонати, пов’язані з життям і творчістю поета, а також ряду інших знаменитих представників української літератури та культури, які тут бували. Є також невеличка експозиція, присвячена Станіславу Вінчензові. У центрі села збереглася гуцульська гражда із приблизно 1750 р.

Кути – містечко над Черемошем, біля „воріт” Гуцульщини, знаходиться на висоті 340 м н. р. м. В історичних документах уперше згадується в 1444 р. На час люстрації 1661–1665 рр. згадуване як село (Kuthy), що належало до снятинського староства, в якому кожен дім повинен був доставляти до жупи (заклад, де виварювали сіль) один віз дерева на тиждень. Привілеї для його піднесення надав містечкові Юзеф Потоцький, воєвода та генерал київських земель. У 1770 р. це було староство у руському воєводстві галицької землі. Кути в свій час були відомим вірменським осідком, центром вірменсько-католицького деканату з чотирма парохами й приблизно 400 вірними. Парафія була заснована Юзефом Потоцьким у 1727 р. (костел – із 1791 р., зараз церква). Перепис 1921 р. вказує, що чисельність населення Кутів у той час становила понад 5500 мешканців (3500 поляків і сильно сполонізованих вірменів, 1000 євреїв, 1000 українців). Греко-католицька церква святої Трійці є мурованою, побудована в 1833 р.; римо-католицький костел у наш час віддали місцевим полякам. У міжвоєнний час там бучи численні цехи – ткацькі, килимарські, кошикарські та ін., які виготовляли народні вироби. Набув розвитку дубильний і кушнірський промисли, працювали цегельня, тартаки, лікний цех, діяли численні громадсько-культурні польські, українські та єврейські організації.

У Кутах доцільно відвідати краєзнавчий музей (тел.: (03478)–45127).

Микуличин – село відпочивальників, знаходиться на висоті 590 м н. р. м., гірський кліматичний курорт над Прутом, центр давньої гміни Надвірнянського повіту. Уперше згадується в історичних документах у 1412 р. Перед 1939 р. у Микуличині проживали майже 6500 мешканців (у т. ч. 4500 українців, 1500 поляків, близько 500 євреїв). Протягом сезону село приймало близько 3 тис відпочиваючих. У селі є церква святої Трійці, побудована в гуцульському стилі (з 1868 р.), а також дзвіниця з XVIII ст. – одна з найкрасивіших на Гуцульщині. У міжвоєнний час тут були численні млини й тартаки, електростанція, контора надлісництва. Як здравниця, Микуличин був відомий з лікування жентцею (овечою сироваткою).

Непримітно зараз село до відокремлення від нього в 1927 р. Татарова і Ворохти (його присілки) було однією з найбільших гмін у Речі Посполитій. Територія цієї гміни (435 км²) сягала на південь аж до хребта Чорногори.

Чудовий пункт виходу на Явірник Горган (1467 м) і Велику Рокету (1111 м).

Усередині церкви
в Микуличині (фото В.В.)

Пістинь – містечко та місце для відпочинку на Пістинкою, розташоване приблизно за 25 км на південь від Коломиї при дорозі до Косова, на висоті 380 м н. р. м. Перед 1939 р. нараховувало майже 4 тис. мешканців (головно, українців, а також 600 євреїв і трохи менше поляків).

Перша згадка про населений пункт датується 1375 р. Римо-католицьку парафію заснувала в 1776 р. Маріанна Понінська з дому Каліновська (костел св. Трійці, дерев'яний, побудований у 1778 р., в стилі бароко, був спалений під час II світової війни). Греко-католицька парафія мала дві церкви, обидві в гуцульському стилі. Перша – Благовіщення – в центрі, побудована в 1861 р., друга – Успення Богородиці, яку називають також церквою св. Івана Хрестителя, т. зв. кляшторна – на передмісті Вибранівка, очевидно з XVIII ст. Ще у міжвоєнний час тут були побудовані кілька підтінювих будинків навколо ринку, численні млини й тартаки. Пістинь був відомим осередком виробництва кераміки гуцульського типу. Приблизно в 1869 р. тут функціонував заклад лікування холодною водою, а ще раніше – солеварні.

Музей природи національного природного парку „Гуцульщина” (у лісництві, тел.: (03478)–28550).

Плоска (Privat Ploska, Plosca) – село на південь від Путилова. Від сходу межує з Селетином, а від півдня – з Шипотом Сучави. Є дерев'яна церква свсв. Петра і Павла з 1874–1777 рр. із дзвіницею.

Село складається із двох основних частин. Перша частина, яку здавна називали „Приватна”, знаходиться в долині Путили, друга – „Камеральна” – з іншої сторони перевалу в басейні Сучави, вже над Селетином. Плоска „Камеральна” в давнину належала мастку монастиря в Путній, потім – до Православного Релігійного Фонду, звідси й походить його назва (камеральна, тобто, урядова).

Путила (Путилів, Сторонець, Сторонець-Путилів; нім.: Storonetz-Putilla; рум.: Putila Storonetului) – містечко, центр адміністративного району, центр буковинської Гуцульщини, знаходиться в долині р. Путили на висоті 620 м. н. р. м. У 1906 р. в містечко нараховувало 2027 мешканців, у т. ч. 27 поляків. Тут знаходиться православна дерев'яна церква св. Миколая (1885 р.), побудована на місці попередньої з 1794–1795 рр. Її фундатором був тогочасний власник Путилова Василь де Флондор (Wasyla de Flondor). Церкву побудували на території, подарованій Осипом Федьковичем. Нова церква є греко-католицькою. Раніше містечко мало багато присілків, які в наш час є самостійними селами: Торочені (Тораки), Киселиця, Сергії, Дихтинець.

Тут існувала єврейська гміна, яка перед війною нараховувала близько 1400 осіб й до якої належали також навколишні села – Плоска, Сергії, Киселиця, Тораки, Дихтинець, Усте

„Монастирська” церква в Пістині (фото А.В.)

Церква в Путилові (фото А.В.)

Музей О.
Федьковича (фото А.В.)

Путилове та Яблуниця. Цікаво, що в самому Путилові в 1939 р. було лише 382 євреї, а решта – в сусідніх селах (найбільше – в Усть Путилі). Гміну обслуговував рабин із Вижниці! Були тут синагога і дім молитви. Єврейське кладовище, яке було створене і XIX ст., розташоване в південній частині села при головній дорозі. На ньому знаходиться кілька сотень пам'яників, більшість яких вже попадали й поламані. Деякі з них мають сліди поліхромії

(поліхромного розпису).

Тут народився гуцульський поет Осип Федькович. У центрі в дерев'яному будинку знаходиться музей Федьковича, а перед ним – його погруддя. У 1897 р. на території Путилі знайшли близько 100 шт. римських монет.

Путила – пункт виходу на хребет Лосової (1428 м) і на Осередок (1365 м).

Рахів (Рахово, Rahó, Akna-Rahó, Bocsko-Rahó) – містечко в долині Тиси. У 1921 р. тут проживали 6879 мешканців (2833 українців, 643 євреї, 538 угорців, 494 німці, 113 чехо-словаків, 2 румуни). Німці на початку XIX ст. поселилися в присілку Лаз на лівому березі Тиси. Поселено їх зі Спіша, звідси й походить інша назва присілка: Зірсерей. У наш час у місці мешкають близько 1000 угорців, 1000 циганів (насамперед, в Устеріках), близько 20 євреїв. Турбаза „Тиса“, яка була побудована в 30-х рр. XIX ст. Клубом Чехословацьких Туристів, має близько 80 місць із добрими умовами проживання. У Рахові діють ряд храмів. Угорський католицький громаді служить парафіяльний костел, побудований у 1822 р. у постюзєфінському стилі. Майже ідентичний архітектурний стиль має греко-католицька церква біля кладовища, також трьохарочна, із замкнутою, випуклою та низькою апсидою. Її стіни прикрашають кілька пілястрів. Над передсінами підноситься низька башта з пізньобароковим шоломом. Усередині церква оздоблена новим іконостасом і поліхромією.

Нещодавно була побудована православна церква святого Духа (1991 р.).

У Рахові збереглося в цілком доброму стані єврейське кладовище, є впорядковане та обгороджене. Щоб його побачити, слід від центра міста пройтисся уверх долиною ріки близько 1,5 км, а пізніше повернути вліво у вузьку, бічну долинку Вільшерської потоку.

Рахів є найвище розташованим в Україні містом, а один із його присілків, розташований на Рахівському Менчулі, є найвище розташованим поселенням на Закарпатті (знаходиться на висоті 1200 м н. р. м.). На сьогодні Рахів налічує 17 тис. мешканців.

Рахів є стартовим пунктом мандрівок на Петрос Мармароський (1780 м) та Піп-Іван Мармароський (1937 м).

Єврейське
кладовище в Рахові (фото А.В.)

Руська Поляна (рум.: Poienile de Sub Munte) – велике гуцульське село, розташоване в долині Рушкової Ріки, у центрі Мармароських гір, на території Румунії. У 1998 р. у селі проживали 10 тис. мешканців. Перша згадка про село датується 1411 р.

Село населяють мармароські гуцули, які, особливо в численних, розкиданих по схилах і бічних долинах присілках, становлять переважну більшість мешканців села. Румуни (раніше також і євреї) мешкають тут лише в центрі села.

Слід оглянути дерев'яну греко-католицьку церкву Преображення (*Schimbarea la Față*) із 1788 р., побудовану в мармароському стилі з бароковим куполом.

Навколо села є численні мінеральні джерела, звані „буркутами”. Заночувати тут можна в приватних будинках.

Це чудовий пункт для виходу на Фаркеу (1961 м) і Міхайлекул (1918 м), а також на Петрос Будийовський (1854 м).

Селятин (Селетин, Селетін) – гуцульське село в долині Сучави. Спочатку належало до монастиря в Путній, пізніше – до Релігійного Фонду. За австрійських часів інколи вважалося містечком (у 1880 р. нараховували 557 дворів), з огляду на те, що в Селятині знаходилася контора одного з двох судових округів радовецького повіту. Цей округ, що охоплював і міни Селетин і Шипот, на початку ХХ ст. нараховував 9895 мешканців (у т. ч. 7308 русинів, 2446 німців та євреїв і 52 румуни). Саме село мало 5995 чол. населення, у т. ч. 9 поляків.

Тут є церква та дзвіниця з ХVІІ ст., а також старий мурований католицький костел, в якому в наш час знаходиться греко-католицька церква. При дорозі до Плоської з правої сторони зберіглося невеличке єврейське кладовище.

На початку лютого 1915 р. австрійські війська, в складі яких зокрема була група полковника Зелінського, що складалася з трьох батальонів, ескадрону Легіонів і батальону австрійської піхоти, атакуючи вздовж долини Молдави ті Ізвору, здобули Селятин. Від 9 до 13 лютого тут базувалася Коменда Легіонів на чолі з генералом Дурським. Дерев'яна церква Різдва Богородиці з ХVІІ ст. є однокупольною.

Серпії (рум.: Serghieni) – велике гуцульське село, яке на початку ХХ ст. нараховувало 2319 мешканців, колись було присілком Путилова (Путили).

Тут народився Лук'ян Кобилиця, провідник селянського руху в Русько-Довгопільській окрузі (околі) в 1843–1844 рр. Незадоволені із жорстокого забирання землевласниками овечого податку, гуцули з 22 громад після багаторазових безрезультативних скарг до цісаря та губернатора Галичини в листопаді 1843 р. розпочали масові протести. Вони проганяли панських лісників та охоронців, відмовлялися виконувати повинності й складали незлічені скарги до влади. Заступником повсталих громад був вибраний Лук'ян Кобилиця, який боронив їхні інтереси й доказував безправність заданих землевласниками податків. У відповідь австрійська влада послала туди військо, яке протягом трьох місяців перебувало у збунтованих селах. Тоді 220 учасників протесту були скарані побиттям, а Кобилицю й 13 інших керівників бунту були заарештовані.

17 квітня 1848 р. цісар скасував панщину по всій Галичині, до складу якої тоді входила й Буковина. 9 серпня 1848 р. цісар окремо видав указ про скасування панщини й на Буковині.

На хвилі революційних настроїв на виборах до австрійського парламенту серез 8 послів (депутатів) з Буковини було обрано 7 селян, у т. ч. й Лук'яна Кобилицю. Була ліквідована панщина, а також десятина й пропанація (монополія власників сіл на виробництво й торгівлю алкоголем). Однак, не врегульованими залишалися справи сервітутів (права випасу на полонинах і в лісах). Місцеві

поміщики трактували нові правила на свою користь, що спричинило новий селянський бунт. Знову їхнім провідником став Кобилиця. Він організував ряд селянських мітингів (наприклад, у Вижниці зібралося 2600 гуцулів), на яких закликав до організованості й вимагання своїх прав. Австрійська влада й на цей раз спровадила туди військо. Кобилиця був позбавлений посольського (депутатського) мандату і в квітні 1850 р. потрапив до чернівецької тюрми. Незважаючи на численні протести й прохання про його визволення як батька багатодітної родини, Кобилицю перевезли до тюрми в Ґура Ґуморулуй (Gura Humorului), де він помер 1851 р. у віці 39 років.

Справи сертуватів не вдалося з'ясувати шляхом порозумінь поміж громадами й землевласниками. Вони тривали ще багато років й часто закінчувалися в судах. Будинок Кобилиці в присілку Красний Діл зберігся до наших днів.

Манявський Скит – василіанський монастир, був заснований 1611 р. з Фундації Петра Ляховича отцем Іовом (Іваном Княгиницьким), який був сформований у монастирі на г. Афон у Греції. Розташований у долині Манявки – правої притоки Бистриці Солотвинської на висоті близько 540 м н. р. м. У часи найбільшого розквіту в монастирі перебували до 200 монахів, а багато монастирів Речі Посполитої, Буковини (зокрема, кляштор у Сучавиці) і Молдавії були під його владою. У 1620 р. Манявський Скит отримав від Константинополя статус ставропігіївського монастиря, тобто безпосередньо підпорядковувався патріархові.

У 1612 р. була збудована Хрестовоздвиженська церква. Існує припущення, що в монастирі похований козацький Гетьман Іван Виговський. Тут у 1698–1705 рр. Іов Кондзелевич намалював ікони до знаменитого Богородчанського іконостасу – унікальної пам'ятки церковного малярського мистецтва. У 1785 р. декретом цесаря Йосифа II кляштор зліквідували.

У наш час Манявський Скит знову є осередком духовності, культури та мистецтва, й одночасно він доступний для відвідування як музей. Знову тут діє чоловічий Хрестовоздвиженський православний монастир. Відбудовано церкву та ряд інших споруд. Весь архітектурний комплекс обгороджено високим кам'яним муром із брамою й баштами. Скит є чудовим зразком оборонного будівництва, вписаного в гірський краєвид. Монастир знаходиться в мальовничій долині з унікальним мікрокліматом. Неподалік від нього знаходиться святе джерело, вода якого

Скит Манявський (фото Г.М.)

є цілющою.

Шипот Сучави (Шеніт, рум.: Sipotele Sucevei, нім.: Schipoth) – велике гуцульське село в Путильському районі (в минулому – Радовецькому повіті), розташоване біля з'єднання джерельних потоків Сучави, Извору й Кобелори. Назва походить від водоспаду (по-гуцульськи – „шипіт”), який колись був тут на Сучаві. На початку XX ст. село налічувало 3900 мешканців (разом із селами Извор Сучави, Молдава Суліца, Яровиця і Сарата).

У центрі села є надзвичайно цікава церква св. Іллі (1898 р.), дерев'яна, на кам'яному фундаменті, однокупольна, з незвичною формою покритого бляхою даху. Аркадову галерею, яка не трапляється в церквах Східних Карпат, окаймлює

широкий бабінець. Усередині церкви знаходиться, зокрема, ікона св. Катерини з 1864 р., яку подарували церкві Лук'ян Угрин – мешканець Шипоту і Семен Заєць – мешканець Яловичори. Знаходиться за перевалом Джогул Яловичора, в долині Сарати, незважаючи на те, що інші присілки Шипота Сучави знаходилися в басейні Черемоша.

Стара церква, яка згоріла в 1895 р., знаходилася на відстані близько 1 км нижче в діл Сучави, у місці, яке до сьогодні носить назву «Іліє». Парохом у ній був батько Кипріяна Порумбеску – одного з найвідоміших румунських композиторів.

У Шипоті функціонує місцевий перехід через кордон для громадян України і Румунії.

Із Шипота долиною Кобелори (західної верхньої притоки Сучави) уздовж українсько-румунського кордону проходить ґрунтова дорога, яка через перевал Семенчук простягається на вершину Томнатика (1565 м). Ця дорога була збудована на початку 80-х рр. XX ст., коли на вершині Томнатика розпочали влаштовувати радарну станцію.

Станція складалася з п'яти величезних пластикових куполів, а також кількох, частково заглиблених у землю об'єктів незрозумілого призначення. Білі кулі, в яких ще донедавна оберталися величезні крила радарів, зараз пустують. На північно-західному схилі в колишній казармі, де проживала обслуга станції, сьогодні мешкає її колишній працівник, випасає овець і свиней, і при потребі там можна переночувати.

Це місце місцеві мешканці називають «Памір» й справжньої назви гори – Томнатик – уже ніхто не пам'ятає. Назву «Памір» цій горі дали, найвірогідніше, радянські солдати.

Із гори на всі 360° відкривається чудова панорама. Зокрема, видно всю місцевість витоків Білого Черемоша – від Жупані через Кречелю, Гнетесу, Паленицю до Прелучного; велику частину Роднянських гір – від Пуздрелора на сході – до Інеу; масиви гір Сухард, Цібо та Обчину Местеканіш. На північному заході видніються Гриняви, а за ними – Піп-Іван Чорногірський.

Татарів (Тартарів, Кременці) – село в долині Прута, на висоті близько 650 м н. р. м. Назва села нагадує про напад на місцевих мешканців татарського загону. Протягом радянського часу ця назва стосувалася лише залізничної станції, а саме село називалося Кременці, однак зараз селу повернули стару назву. Ця місцевість була доценту зруйнована під час I світової війни. До 1927 р. Татарів, зрештою, як і Ворохта, був присілком Микуличина.

Церква в Шипоті над Сучавою (фото А.В.)

На Томнатyku (фото А.В.)

У 1930 р. тут проживали близько 300 чол., а в 1939 р. – уже 600.

Філіальна церква св. Миколая з XVIII ст. є чудовим прикладом гуцульського мистецтва. Збудована з величезних брусів і звінчана стіжкоподібним куполом. На обгородженим низьким кам'яним муром кладовищі знаходиться дерев'яна, покрита гонтом дзвіниця з галереєю біля верху. Біля елегантських воріт кладовища стоїть хрест із розп'яттям.

У парку здоровниці, серед дерев знаходиться пам'ятник Іванові Франкові. Над берегом Прута можна побачити два будинки санаторію.

Татарів є добрим стартовим пунктом для мандрівок на Хом'як (1540 м), а також на Леснів (1256 м).

Ворохта – одне з найвідоміших гуцульських сіл, й, водночас, місцевість

для відпочинку та відомий кліматичний курорт у долині Прута, знаходиться на висоті близько 700 м н. р. м. Ворохта розташовується в тому місці, де до Прута впадають потоки Парадчин і Воютил, а широка долина з невисокими сусідніми підвищеннями (наприклад, Магура – 1271 м) була досить сприятливою для заселення. Тут панує прохолодний, гірський клімат, але цілюще повітря й мальовничі околиці надали Ворохті великої популярності як здоровниці. Розбудова Ворохти розпочалася зразу ж після побудови залізничної дороги, а пізніше – вузькоколійки до ур. Форещанка. У міжвоєнний час у кількох десятках пансіонатів, санаторіїв і готелів могли відпочивати за сезон до 5 тис. чол. (при чисельності корінного населення близько 1300 чол.). У 1928 р. Ворохту офіційно визнали офіційним курортом для хворих на туберкульоз легень. Ряд вілл і пансіонатів побудовані в „садибному” і закопанському стилях. У той час Ворохта також була осередком лижного туризму з двома діючими трамплінами.

Збереглася стара філіальна церква гуцульського типу Різдва Богородиці, одна з найменших на Гуцульщині, найвірогідніше з XVIII ст., перенесена в 1780 р. з Яблуниці. Поряд з нею є нова, досить велика, побудована в 30-х рр. XX ст., яку також доцільно оглянути. Перед церквою є могила поляків, замордованих у 1944 р. Неподалік вокзалу є невелика, одновежова, мурована римо-католицька капличка, побудована 1903–1904 рр. в неоготичному стилі, нещодавно відновлена. На старому кладовищі теж є мурована капличка, стилізована на гуцульську.

У Ворохті теж доцільно оглянути збудовані на межі XIX і XX ст. залізничні віадуки – оринальний витвір інженерного мистецтва, давній будинок залізничної станції, а також великі, хоча й дуже знищені, будинки давніх вілл для відпочинку та пансіонатів.

У 1927 р. населення Ворохти нараховувало 1672 мешканців, серед яких були 1072 русини, 370 поляків, 217 євреїв, а також кілька німців. У наш час населення Ворохти становить близько

Передовсична вілла
у Ворохті (фото В.В.)

4 тис. мешканців. Тут функціонує центр лижного спорту, який має 4 витяги і кілька трамплінів. Заночувати можна також у приватних будинках, спортивних базах “Україна” (вул. Данила Галицького, 64, тел.: (03434)–41542/41002) та “Авангард” (вул. Данила Галицького, 3, тел.: (03434)–41542/41140).

Пункт виходу на Кукул (1539 м) і Горде (1478 м).

Вижниця (*rum.* Vijnîța, Wischnitz, Wiznitz, Wisznic, Vizhnitsa) – місто, центр адміністративного району (у давнину – повіту) над Черемошем, яке часто називають “воротами” Карпат, розташоване на висоті близько 350 м н. р. м. Й насправді, разом із сусідніми Кутами, вони є своєрідним ключем до усієї гірської частини долини Черемоша зі всіма його притоками. Спочатку Вижниця була селом, поява якого, як і Кутів, була пов’язана із соляними джерелами, що знаходяться в цьому районі. У 1695 р. тут був заснований монастир св. Миколая.

Інформації на тему появи міста є небагато й, окрім цього, вона є суперечливою. За одними історичними джерелами, уже наприкінці XVII ст. Вижниця була торговельним містом. Інші вказують на те, що місто було засноване Потоцькими в 1715 р., ще інші подають дату отримання міського права (1767 р.). У 1789 р. Вижницю викупила вірменська родина Айвазянів. Однак, очевидно, тут ще й раніше мешкали вірменські купці.

Як і сусідні Кути, до розвитку містечка спричинилася експлуатація карпатських лісів. Тут був кінцевий пункт для більшої частини сплавлюваних Черемошем дараб (плотів). Для цього у Вижниці був величезний склад деревини, тартак, а місцеві купці, спочатку вірменські, а пізніше – єврейські – спеціалізувалися на торгівлі деревом і виробами з нього.

У 1900 р. до Вижниці проклали залізницю. У 1908 р. тут відбулися аж 10 ярмарків, які тривали загалом 35 днів. У 1774 р. у місті мешкали лише 56 єврейських родин (191 особа), натомість, у 1880 р. уже було 3795 євреїв (серед 4165 мешканців міста), що становило 91,9% усього населення. У Вижниці був найбільший відсоток євреїв на всій території Буковини. Сьогодні у Вижниці не нараховують навіть 10 євреїв.

У центрі міста збереглася синагога з 1777 р. (перебудована в 1789 р.), в якій у наш час знаходиться Будинок Культури. Є католицький костел, збудований на пожертви родини Айвазів, дві православні церкви та одна греко-католицька, ратуша та ряд будинків з межі XIX і XX ст. – на ринку та його найближчих околицях.

Тут є музей з експозицією дипломних праць місцевої школи народних промислів, який був створений ще за австрійських часів у 1897 р. На початку XX ст. у ній, зокрема, навчався різьби по дереву Василь Шкрібляк – один із найзнаменитіших народних умільців Гуцульщини.

Тут було вісім синагог і будинків молитви, будинок рабина, школи. Окрім головної синагоги, свої будинки молитви мали послідовники вижницьких цадиків, а також основні професійні групи – торговці деревом, продавці овочів, балагулі (перевізники) та ін. В одній із синагог у наш час влаштований шкільний спортзал й вона, разом з іншим палацом, становлять частину ремісницького закладу.

У Вижниці було два єврейських кладовища. Старе (з XVII ст.) знаходилося в самому місті, останні поховання на ньому були в середині XIX ст. У наш час на цьому місці не видно ніяких надмогильних пам'ятників,

по ньому пролягає, зокрема, дорога, знаходиться парк із розважальними місцями. Новіше кладовище закладене в 1863 р. й воно було діючим до 90-х рр. Розташоване воно на околиці розташованого на північ від Вижниці села **Чорногузи**. Незважаючи на те, що знаходиться між сільськими городами, до нашай часів воно збереглося в порівняно доброму стані. На ньому можна побачити кілька сотень надгробків, й серед них порівняно мало поламаних та поперевертаних. На деяких із надмогильних пам'ятників збереглися сліди поліхромії (поліхромного розпису). На кладовищі є окремі квартали для чоловіків, жінок, незаміжніх жінок, рабинів, каганів і дітей. Тут похований засновник вижницької династії цадиків Менагем Мендель бен Хагер, (помер у 1884 р.) та його наступники.

Сьогодні Вижниця є відомим центром народних промислів – різьбярства, вишивки й ткацтва. Уся буковинська Гуцульщина віддавна була знаменитою творами народних умільців, зокрема чудовими різьбленими та інкрустованими виробами з дерева.

Переночувати можна в турбазі „Черемош”.

Вижниця є стартовим пунктом мандрівок Вижницьким національним природним парком.

Верховина (до 1962 р. – Жаб'є) – найзнаменитіший гуцульський населений пункт, називаний столицею Гуцульщини. Розташований над Чорним Черемошем на висоті 600 м н. р. м., біля підніжжя Чорногори і Покутських Карпат, у колишньому Косівському повіті. Перша згадка, швидше про поляну, ніж про населений пункт, походить із 1424 р. Спершу ця місцевість була власністю Потоцьких, пізніше ґр. Станіслава Скарбка й заснованої ним фундації. У 1880 р. 4023 жаб'ївських гуцулів проживали в близько 1,5 тис. дворах. Разом із ними, тут проживали 38 поляків і 500 євреїв. Ці цифри імпонують, беручи до уваги те, що тоді все населення гуцулів оцінювали в 55 тис. чол. Сільська ґміна Жаб'є, займаючи площу близько 600 км², у 30-х рр. XX ст., нараховувала понад 8 тис. мешканців і була найбільшим селом Речі Посполитої (а раніше й всього австро-угорського цїсарства). Складалася з двох основних частин – Ільці і Слупейки, а також численних присіків, як Зелени, Валило, Бистрець чи Дземброня, які з часом ставали окремими селами.

Тут знаходився офіс управи Фондації Станіслава ґр. Скарбка і державного майна, функціонували численні українські спілки, а також 113 водних млинів. Від 1892 р. до початку I світової війни тут діяло туристичне схроніско (турбаза), т. зв. Чорногірський Двірець, заснований Коломийським відділом Товариства Татранського. У міжвоєнний час у Жаб'є протягом року відпочивали близько 700 відпочиваючих. У Жаб'є-Ільцях та Жаб'є-Слупейці були дві окремі греко-католицькі парафії. До складу парафії в Ільцях входили також Бистрець і Зелене-ріка (зі своїми філіальними церквами). В Ільцях збереглася дерев'яна церква гуцульського типу св. Трійці, збудована в 1881 р. Нова церква Успення Богородиці в Слупейці походить із 90-х рр. Стара церква, поставлена, очевидно, приблизно в 1800 р., як також і невеликий римо-католицький костел, були знищені під час II світової війни. У 1937 р. у Жаб'є була відкрита Високогірська Школа Рільнича, а в 1938 р. – Гуцульський музей в Ільці. Обидві споруди не збереглися до нашого часу.

Незважаючи на те, що в наш час населений пункт називається Верховина, при в'їзді всіх вітає напис „Жаб'є – столиця Гуцульщини” (цитата з Івана Франка).

У наш час Верховина є одним із найважливіших туристичних центрів Східних Карпат, центром адміністративного району та місцевим транспортним вузлом. Хоча, тут небагато збереглося від довоєнної курортної інфраструктури. На місцевому кладовищі знаходяться пам'ятники польським прикордонникам, погнітим у боях із боївками УПА та перебіжчиками кордону. У центрі є невелике єврейське кладовище – пам'ятка по жаб'ївських євреях.

Мандрівникам слід обов'язково відвідати приватний музей відомого гуцульського музиканта Романа Кумлика, який знаходиться в самому центрі на вул. Івана Франка, а також музей на вул. Жаб'ївський Потік, присвячений фільмові „Тині забутих предків”. Він міститься в будинку, де в часи зйомок фільму проживав його режисер Сергій Параджанов.

Переночувати можна на турбазі „Верховина” (вул. Поповича, 9, тел.: (03432)–21571), готелі „Черемош” (вул. Жаб'ївська, 54, тел.: (03432)–21472), а також у численних приватних помешканнях. Взимку тут функціонують два лижних витяги.

Верховина є добрим стартовим пунктом для виходу на г. Біла Кобила (1477 м) в Покутських Карпатах, а також на гори Синиця (1186 м) і Кринта (1350 м) у Гринявських горах.

Панорама Верховини (Жаб'є) (фото А.В.)

Вибрана бібліографія

- Bachman A., *Dach w słowiańskim budownictwie ludowym*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, R. VIII, z. 1, Lwów 1928.
- Bartyś B., *Dawnymi szlakami do starych schronisk*, „Pamiętnik Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego”, t. 3, Karpaty Wschodnie, Kraków 1994.
- Brykowski R., *Drewniana architektura cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej*, Warszawa 1995.
- Brykowski R., *Z problematyki badań nad drewnianą architekturą cerkiewną w Karpatach - Podstawowe typy architektoniczne i ich występowanie*, „Rocznik Muzeum Etnograficznego w Krakowie”, R. 5, Kraków 1974.
- Brzezina M., *Stylizacja huculska*, Kraków 1992.
- Buxton D., *The Wooden Churches of Eastern Europe. An Introductory Survey*, Cambridge 1981.
- Chodkiewicz A., *Zarys historii Kościoła greckokatolickiego*, „Chrześcijanin w świecie. Zeszyty ODiSS”, 1984, R. XVI, nr 10/133
- Choroszy J. A., *Huculsczyzna w literaturze polskiej*, Wrocław 1991.
- Ciołek G., *Regionalizm w budownictwie wiejskim w Polsce*. Przedruk pracy archiwalnej z 1940-44 r., t. 1 i 2, Kraków 1984.
- Dawne Pokucie i Huculsczyzna w opisach cudzoziemskich podróżników. Wybór tekstów z lat 1795-1939*, do druku przygotowali oraz przypisami opatrzyli: J. Gudowski, M. Olszański, A. Ruszczak, K. Tur-Marciszek, W. Witkowski, Warszawa 2001.
- Dobrowolski K., *Studia nad kulturą pasterską w Karpatach Północnych*, „Wierchy” 1960, R. 29, Kraków 1961.
- Falkowski J., *Etnografia górali środkowych i wschodnich Karpat Polskich*, Warszawa 1938.
- Falkowski J., *Północno - wschodnie pogranicze Huculsczyzny*, Lwów 1938.
- Falkowski J., *Zachodnie pogranicze Huculsczyzny. Dolinami Prutu, Bystrzycy Nadworniańskiej, Bystrzycy Solotwiskiej i Łomnicy*, Lwów 1937.
- Falkowski J., *Ze wschodniego pogranicza huculskiego*, „Lud”, R. 34, t. serii 14, 1936.
- Fischer A., *Zarys Etnografii Polski Południowo - Wschodniej. Osobne odbicie z Wydawnictwa: Polska Południowo - Wschodnia*, t. I. Geografia. Prehistoria. Antropologia. Etnologia, pod red. Z. Czernego, Lwów 1939.
- Fischer A., *Rusini. Zarys etnografii Rusi*, Lwów, Warszawa, Kraków 1928.
- Floriańczyk K., Martyniak M., Zalewski M., *Z głosem trembity. Opowieść o Huculsczyźnie*, Warszawa 1992 (nakładem 265 Warszawskiej Gromady Wędrowników Plaj).
- Fras Z., *Galicja*, Wrocław 1999.
- Frolec V., Vareka J., *Lidová architektura*. Encyklopedie, Praha 1983.
- Gąsiorowski H., *Ludność tubylcza [w:] O Czarnohorze*, „Wierchy”, R. XI, 1933.
- Gąsiorowski H., *Przewodnik po Beskidach Wschodnich*, t. II *Pasma Czarnohorskie*, Lwów, Warszawa 1933.
- Gąsiorowski H., *Uwagi o rozmieszczeniu siedzib huculskich*, „Wierchy”, R. IV, 1926.
- Pasterstwo na Huculsczyźnie. Gospodarka, kultura, obyczaj*, pod red. nauk. J. Gudowskiego, Warszawa 2001.
- Gudowski J., *Ukraińskie Beskidy wschodnie*, t. 1 *Monografia krajoznawcza*, t. 2 *Na beskidzkich szlakach*: cz. 1, Warszawa 1997, cz. 2, Warszawa 1998.
- Harasymczuk R. W., Tabor W., *Etnografia połonin huculskich. Odbitka z Kwartalnika etnograficznego „Lud”*, t. XXXV 1937, Lwów 1938.
- Heim D., Witkowski W., *Huculska grażda jako przykład drewnianej budowl bioklimatycznej. Materiały V Ogólnopolskiej Konferencji Naukowo-Technicznej „Problemy projektowania, realizacji i eksploatacji budynków o niskim zapotrzebowaniu na energię ENERGODOM 2000”*, Kraków - Zakopane 25-27.10.2000.
- Heim D., Witkowski W., *Hutsul 'grazhda' - wisdom of traditional rural architecture as the guidelines for designing contemporary bioclimatic buildings*, „Sustainable Building 2002”. International Conference, September 23-25 2002, Oslo, Norway, Summary Book; pełny tekst na CD.
- Hrabec S., *Nazwy geograficzne Huculsczyzny*, Kraków 1950 (publikacja pracy z lat 1936-39).
- Jakubowska J., Witkowski W., *Huculsczyzna. Architektoniczne wakacje*, „Architektura & Biznes”, 2000, nr 7-8.
- Janicka-Krzywda U., *Huculi*, Kraków 1991.
- Kaindl R.F., *Die Huzulen, ihr Leben, ihre Sitten und ihre Volksüberlieferung*, Wien 1894.

- Kaindl R.F., *Etnographische Streifzüge in den Ostkarpathen*, (Separatdruck aus Band XXXVIII der Neuen Folge der „Mittheilungen Der Anthropologischen Gesellschaft in Wien“), Wien 1898.
- Kaindl R.F., *Haus und Hof bei den Huzulen. Ein Beitrag zur Hausforschung in Oesterreich*, (Separatdruck aus Bd. XXVI der „Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien“), Wien 1896.
- Kaindl R.F., *Rozprawy odnoszące się do etnografii Bukowiny i wschodniej Galicyi*, „Lud“, t. I, Lwów 1898, s. 95-100.
- Klimaszewska J., *Dach chaty w Polsce*, „Lud słowiański“, t. IV, Kraków 1938.
- Kolberg O., *Dziela wszystkie*, t. 54 (cz. 1) *Rus Karpacka I*, Wrocław - Poznań 1970 i t. 55 *Rus Karpacka II*, Wrocław - Poznań 1971.
- Kondracki J., *Karpaty*, Warszawa 1989.
- Kondracki J., *Spojrzenie geografu. Karpaty Wschodnie – charakterystyka ogólna i podział regionalny*, „Pamiętnik Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego“, t. 3, Kraków 1994, s. 27-42.
- Kontny P., *O księgach gruntowych osad górskich na Huculszczyźnie*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie“, R. XV, 1935, z. 3, pod red. P. Dąbkowskiego, Lwów 1936.
- Kontny P., *Z przeszłości cisa*, „Sylwan“ 1937, nr 1.
- Kopczyńska-Jaworska B., *Próba klasyfikacji typów pasterstwa karpackiego*, „Etnografia Polska“, 1967, nr 11.
- Korzeniowski J., *O Huculach*. Z języka rosyjskiego przełożył i wstępem zaopatrzył Dr Bronisław Czarnik, Lwów 1889; jako przedmowa [w:] Korzeniowski J., *Karpaccy górale*, Biblioteka Narodowa, seria I, nr 63, wyd. I, oprac. W. Hahn, 1923, wyd. II, 1928, wyd. III, oprac. S. Kawyn, Wrocław, Warszawa, Kraków 1969.
- Král J., *Corná Hora v Podkarpatské Rusi (Sídlu obyvatelstva. Hospodářské využití)*, Praha 1923.
- Král J., *Príspevek k salašnictví Hucuľu v Podkarpatské Rusi*, „Bratislava“, 1929, Nr 2.
- Král J., *Vysokohorské salašnictví v Podkarpatské Rusi*, „Sborník Československé společnosti zeměpisné“, Praha 1925.
- Krótki Przewodnik po Huculszczyźnie. Od Hnitesy po Rogozę, Warszawa 1933.
- Kryciński S., *Drewniane cerkwie karpackie*, Warszawa 1984.
- Kubijowicz W., *Górna granica osadnictwa w dolinie Bystrzycy Nadwórniańskiej*, „Przegląd Geograficzny“, t. IX, 1929.
- Kubijowicz W., *Życie pasterskie w Beskidach Wschodnich*, „Prace Instytutu Geograficznego U.J.“, z. 5, Kraków 1926.
- Mackiewiczówna J., *Ze studiów osadniczych w dolinie Górnego Prutu*, „Czasopismo Geograficzne“, t. 12, z. 3 - 4, Lwów 1934.
- Marzyński S., *Schronisko turystyczne na Kukulu koło Worochty*, „Architektura i Budownictwo“, R. 15, nr 4/5, 1939.
- Mokłowski K. i T., *Sprawozdanie z wycieczki odbytej kosztem komisji w r. 1904 w celu badania sztuki ludowej przez zmarłego Kazimierza i Tadeusza Mokłowskich*, „Sprawozdania Komisji do badania Historii Sztuki w Polsce“, t. VIII, z. 1-2, Kraków 1912.
- Mokłowski T., *Skit w Maniawie. Na podstawie badań dokonanych latem w roku 1911*, „Sprawozdania Komisji do badania Historii Sztuki w Polsce“, t. IX, z. 3-4, Kraków 1915.
- Moszyński K., *Kultura ludowa Słowian*, t. 1, *Kultura materialna*, Warszawa 1967.
- Obmiński T., *O cerkwiach drewnianych w Galicyi*, „Sprawozdania Komisji do badania Historii Sztuki w Polsce“, t. IX, z. 3-4, Kraków 1914.
- Olszański M., Rymarowicz L., *Powroty w Czarnohorę. Nie tylko przewodnik*, Pruszków 1993.
- Olszański T. A., *Zarys dziejów Rusi Halickiej i Karpackiej w wiekach średnich*, Warszawa 1986.
- Orłowicz M., *Ilustrowany przewodnik po Wschodnich Karpatach Galicyi, Bukowiny i Węgier. Odbitka z „Ilustrowanego przewodnika po Galicyi“*, Lwów 1914, Reprint nakładem S. Krycińskiego, Warszawa 1990.
- Ossendowski F. A., *Huculszczyzna. Gorgany i Czarnohóra*, Poznań br. r. (1936).
- Piaścik F., *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej. Program inwentaryzacji wsi. Wykaz miejscowości objętych inwentaryzacją budownictwa ludowego*, „Biuletyn Naukowy“ (późniejszy „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury“), R. I, nr 1/IX, Warszawa 1932.
- Piaścik F., *Zbiory Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej (c.d.)*. Katalog miejscowości zinwentaryzowanych w okresie od 1 lipca 1931 do 1 lipca 1935 r., „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury“, R. IV, nr 1/IX, Warszawa 1935.

- Piaścik F., *Zbiory Sekcji Pomiarów Zakładu Architektury Polskiej i Historji Sztuki P. W. Budownictwo drzewne* (c.d. katalogu), „Biuletyn Historji Sztuki i Kultury”, R. IV, nr 3/III, Warszawa 1936.
- Pol W., *Kilka rysów do opisanja Hucułów na Bukowinie*, [w:] Pol W., *Prace z etnografii północnych stoków Karpat*, „Archiwum Etnograficzne” nr 29, Wrocław 1966.
- Pol W., *Rzut oka na północne stoki Karpat*, Kraków 1851.
- Polec A., *Na dalekiej poloninie. Huculszczyzna dziś*, Warszawa 1997.
- Poppe A. (oprac.), *Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X-XV w.*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1962.
- Przepiórski W., *Z geografii osadnictwa w karpaccim dorzeczu Czeremoszu*, „Czasopismo Geograficzne” t. 13, z. 1, Lwów 1935.
- Przewodnik po Polsce w 4 tomach. Tom II Polska południowo-wschodnia*, pod red. Kom. Red.; redaktor S. Lenartowicz, Warszawa 1937.
- Serczyk W., *Historia Ukrainy*, Wrocław 1990.
- Sičynskij V., *Drevené stavby v Karpatské oblasti*, Praha 1940.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, t. XIV, Województwo stanisławowskie, Warszawa 1923.
- Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w królestwie Galicji i Lodomerji jakoteż w wielkiem księstwie Krakowskiem i księstwie Bukowińskiem*, pod względem politycznej i sądowej organizacji kraju wraz z dokładnem oznaczeniem parafii, poczt i właścicieli tabularnych, ułożony porządkiem alfabetycznym, Lwów 1855.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, t. I - XV, Warszawa 1880-1902.
- Spiss T., *Wykaz drewnianych kościołów i cerkwi w Galicji*, Lwów 1912.
- Stefański K., *Kurorty nad Prutem*, „Spotkania z Zabytkami”, 1992, nr 9 (67).
- Strzałko F., *Stan badań nad zabytkami budownictwa drewnianego*, „Biuletyn Historji Sztuki i Kultury”, R. II, nr 1, Warszawa 1933.
- Szuchiewicz W., *Huculszczyzna*, t. 1, Kraków 1902, m.in. rozdz.: IV - Huculska wieś, V - Huculska zagroda, t. 4, Kraków 1908, XXV - Słowniczek.
- Vincenz S., *Na wysokiej poloninie: Pasma I. Prawda starowieku*, Warszawa 1980, *Pasma II. Nowe czasy: Księga I, Zwada*, Warszawa 1981, *Księga II, Listy z nieba*, Warszawa 1982, *Pasma III. Barwinkowy wianek*, Warszawa 1983.
- Wajgiel [Wajgel] L., *O Huculach. Zarys etnograficzny*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”, R. XI, 1887.
- Wielocha A., *Plań*, „Plań”, z. 14, wiosna 1997, Warszawa 1997, s. 5-29.
- Wielocha A., *Sprawozdanie z wycieczki w Gorgany i Czarnohorę odbytej w sierpniu 1989 roku*, „Plań”, t. 3, Warszawa 1990.
- Witkowski W., *Architektura drewniana Huculszczyzny. Budowle świeckie*, niepublikowana rozprawa doktorska, Instytut Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej, Łódź 2003 (m-pis).
- Witkowski W., *Budowanie domu na Huculszczyźnie. Zwyczaje, wierzenia i obrzędy magiczne*, „Plań”, t. 16, wiosna 1998, Warszawa 1998.
- Witkowski W., *Budownictwo ludowe Huculszczyzny*, „Pamiętnik Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego”, t. (R.) 3, Kraków 1994.
- Witkowski W., *Cerkiew huculska – szkic do portretu*, [w:] *Drewniane budownictwo sakralne w górach. Materiały z sympozjum*, pod red. W. A. Wójcika, Kraków 2001.
- Witkowski W., *Embroidered shirt and metal tin. Evolution of decorative detail in Hutsul architecture at the beginning of the 21st Century*, „Traditional Craft in 21st Century Architecture”. Proceedings of the International Conference, 4-5 April 2005, Szczecin 2005.
- Witkowski W., *Huculska grażda* [w:] *Budownictwo ludowe w górach. Materiały z sympozjum*, pod red. W. A. Wójcika, Kraków 2000.
- Witkowski W., *Kultura materialna – poloninne budownictwo* [w:] *Pasterstwo na Huculszczyźnie. Gospodarka, kultura, obyczaj*, pod red. nauk. J. Gudowskiego, Warszawa 2001.
- Witkowski W., *Material culture part 2. Microstudies in Ukraine, Turkey, Sudan and Yemen*, editor Janusz Gudowski, Warszawa 2002, (skrótowa wersja pracy *Kultura materialna - poloninne budownictwo*).

- Witkowski W., *Pod dachem z dranic w huculskiej chacie i grażdzie*, „Biuletyn Informacyjny Konserwatorów Dzieł Sztuki”, Vol. 7, nr 1-2 (24-25), Łódź 1996.
- Witkowski W., *Przemiany dekoracji domu huculskiego na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci - charakterystyczne zjawiska. Materiały IX Konferencji Naukowej „Kierunki planowania przestrzennego i architektury współczesnej wsi”*, Białystok – Wigry 2000.
- Witwicki S., *Rys historyczny o Huculach*, Lwów 1863;
- Witwicki S., *Huculi*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”, R. I, 1876.
- Wojciechowski J., *Co zrobiono w Polsce w zakresie odbudowy i konserwacji zabytków sztuki w latach 1919-1929*, „Ochrona zabytków sztuki. Czasopismo poświęcone opiece nad zabytkami, inwentaryzacji i geografii zabytków”, pod red. J. Remera, z. 1-4, cz. II, Warszawa 1930-1931.
- Woźniakowski M., *Huculi i ich wędrówki na poloniny*, „Kuryer Literacko-Naukowy”, Dodatek do nr 272 „Ilustrowanego Kuryera Codziennego” z dnia 1.10.1928, s. VIII-IX.
- Woźniowski M., *Zimarki czarnohorskie*, „Ziemia. Organ Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Dwutygodnik Krajoznawczy Ilustrowany”, 1930, R. XV, nr 8, 15 kwietnia.
- Zaborski B., *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Kraków 1926.
- Zabytki województwa stanisławowskiego. Wykaz z lat 1920-1929 (opracowany przez pracowników lwowskiego okręgu konserwatorskiego)*, pod red. nauk. R. Brykowskiego i G. Ruszczyk, Warszawa 1998.
- Zahorecka Z., *Z geografii osiedli stałych w dorzeczu Czarnego Czeremoszu*, „Czasopismo Geograficzne”, z. 3 - 4, Lwów 1934.
- Załoziecky W. R., *Gotische und barocke Holzkirchen in den Karpathenländern*, Wien 1926.
- Zawadzki W., *Huculi. Szkic etnograficzny*, „Kłosy”, t. XV, 1872, numery: 383, 385, 387, 390, 391; t. XVII, 1873, numery: 428, 429, 430, 431.
- Ząbek M., *Góry a kultura ludów górskich [w:] Pasterstwo na Huculszczyźnie. Gospodarka, kultura, obyczaj*, pod red. J. Gudowskiego, Warszawa 2001.
- Żukowski J., *Harcerskie schronisko turystyczne na Kostrzycy w Czarnohorze*, „Architektura i Budownictwo”, R. 12, 1936, nr 7.
- Żukowski J., *Huculszczyzna. Przyczynki do badań nad budownictwem ludowym*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, R. III, nr 4 i odtłak nakładem Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej, Warszawa 1935. Reprint nakładem S. Krycińskiego, Warszawa 1991.
- Żukowski J., *Ze studiów nad huculskim budownictwem drzewnym*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, R. V, nr 1, Warszawa 1936.
- Wybrane materiały źródłowe**
- Archiwum fotograficzne Wypraw Naukowych Studentów Architektury Politechniki Łódzkiej w Karpaty Wschodnie „Huculszczyzna 1995-2006”, Instytut Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej, Łódź 1995-2006.
- Drahan M., *Ukraińskie cerkwie drewniane (geneza i rozwój)*, autoryzowany m-pis z 1932 r., Archiwum M. Drahana nr inw. 57548,teczka XIII oraz teczka XI (rękopis-brudnopis w j. ukraińskim z fotografiami), Muzeum Narodowe we Lwowie.
- Internet: <http://www.infoukes.com/culture/architecture/tserkvy/> (Dr Mykhailo Dragan, *Ukrainian wooden churches. Second part - illustrations*).
- Internet: http://www.infoukes.com/culture/architecture/wooden_churches/ (*The Wooden Churches of Eastern Europe. An Introductory Survey*, by David Buxton. A Book Review by Andrew Gregorovich)
- Katalog zbiorów Sekcji Budownictwa Ludowego Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej. *Albumy Inwentaryzacji Wsi* z okresu międzywojennego.
- Katalog Sekcji Pomiarów Zakładu Architektury Polskiej i Historii Sztuki Politechniki Warszawskiej *Budownictwo drzewne* z okresu międzywojennego.
- Pomiary i rysunki inwentaryzacyjne wykonane podczas I-IX Wypraw Naukowych Studentów Architektury Politechniki Łódzkiej w Karpaty Wschodnie „Huculszczyzna 1995-2006”, pod kier. W. Witkowskiego; Instytut Architektury i Urbanistyki Politechniki Łódzkiej, Łódź 1995-2006.
- Zbiory ikonograficzne Biblioteki Instytutu Ludoznawstwa (ukr. Narodoznawstwa) we Lwowie (BINL), zespół nieuporządkowany fotografii i widokówek.
- Zbiory ikonograficzne Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu.

Zbiory ikonograficzne Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, katalog *Ziemie Wschodnie. Cerkwie drewniane*.

Wybrane źródła kartograficzne

A Máramarosi-havasok turistaképe. Szvidovec, Csornahora, Rahói-hegyek 1:50/000, Budapest 2001 (wyd. Kárpátia Térképnyhely Kft.)

Bukowina. Kraina historyczna (w granicach z lat 1175-1918). Mapa w skali 1:400/000 z opisem historycznym: 1. z r. 1914 - M. Orłowicz, 2. z r. 1879 - wg Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa 1997 (wyd. Piotr Kamiński).

Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts construite d'après quantité d'Arpentages d'Observations et de Mesures prises sur les Lieux. Dediée a son altesse le Prince Prusse-Valides Joseph Alexandre Jablonowski Palatin de Nowograd, Chevalier des Ordres du St. Esprit, de l'Aigle Blanc et de St. Hubert. Associé à l'Academie R^e des Sciences de Paris. Par son très humble et très obeissant serviteur J. A. B. Rizzi Zannoni de l'Academie R^e des Sciences de Göttingue d'Altorf & C. Geographe de la Marine de France. 1772, ca 1:675/000, [Paris] 1772 (oprac. F. F. Czaki, uzupełn. i wykończenie J. A. B. Rizzi Zannoni),

Delineatio specialis et accurata Ukrainae cum suis palatinatibus ac districtibus, provinciisque adjacentibus bono publico erecta per Guilhelum le Vasseur de Beauplan S. R. Mis Poloniae et Sueciae architectum militarem et capitaneum aeri vero incisa opera et studio Wilhelmi Hondii S. R. Mis Poloniae et Sueciae chalographi privilegiati. Gedani Anno Domini M.C.D.L., ca 1:460/000, Gdańsk 1650 (Guillaume le Vasseur de Beauplan),

Karpaty Wschodnie (część północna). Mapa przeglądowa w skali 1:1/000/000, Warszawa 1991 (wyd. Piotr Kamiński).

Karpaty. Podział fizyczno-geograficzny. Wg prof. J. Kondrackiego. Mapa w skali 1:2/000/000, Warszawa 1993 (oprac. i układ całości oraz wyd. P. Kamiński. Biblioteka Almanachu Karpackiego "Plaj").

Karpaty Wschodnie 1. Polonina Równa, Borżawa, Gorgany (cz. pn.-zach.) Bieszczady Wsch. Mapa 1:300/000, Warszawa 1990, wyd. II 1997 (wyd. Piotr Kamiński).

Karpaty Wschodnie 2. Gorgany, Świdowiec, Czarnohora. Mapa 1:300/000, Warszawa 1990, wyd. II 1997 (wyd. Piotr Kamiński).

Karta dawniej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich według nowszych materyałów na 1:300/000, Paryż 1859 (Wojciech Chrzanowski), arkusze:

Koenigreich Galizien und Lodomerien hrsg. Im Jahre 1790 von Liesganig. Nach dem vorzüglichsten neuern Hülfquellen vermehrt und verbessert von dem k.k. oest. Generalquartiermeisterstabe im Jahre 1824, 1:280/000, [Wien] 1824 (II wyd. mapy Józefa Liesganiga z 1790 r.).

Mapa Topograficzna Polski. Skala 1:200/000, arkusze: Cisna M-34-XXIX, Przemysł M-34-XXIII, Warszawa 1992 (wyd. Wojskowe Zakłady Wydawnictw Kartograficznych).

Mapa Topograficzna 1:100/000 Wojskowego Instytutu Geograficznego w Warszawie, Reedycja map topograficznych 1:100/000 Wojskowego Instytutu Geograficznego w Warszawie (wyd. Piotr Kamiński).

Reedycja map topograficznych. Zmniejszenia austrowęgierskich map 1:75/000 do skali 1:100/000 (wyd. Piotr Kamiński).

Regna Galiciae et Lodomeriae Iosephi II et M. Theresiae Augg. iussu methodo astronomico-trigonometrica, nec non Bukovina geometrice dimensa. Adjectus est alphabeticus locorum, et quadratulorum, ipsis in tabula geographica respondentium index, seorsum typis datus. Curante Josepho Liesganig astronomo S. C. M. consil. gubern. et supremo rerum architectonicarum per regna Galiciae praefecto, S.l. 1790, ca 1:288/000, [Wien] 1790 (Joseph Liesganig - oprac.), arkusze: XXIX, XXX, XXXV, XXXVI.

Reprint map topograficznych 1:100/000 Wojskowego Instytutu Geograficznego w Warszawie (wyd. Piotr Kamiński), arkusze:

Rus Zakarpacka. Mapa przeglądowa w skali 1:300/000, Warszawa 1996 (wyd. Piotr Kamiński)

Spezialkarte der Österreichisch-Ungarische Monarchie, Maßstab 1:75 000, [Wien], (wyd. K. u. k. Militärgeographisches Institut), arkusze:

Tabula Regni Poloniae, Ducatus Lithuaniae & C. Ad Usum Serenissimi Burgundiae Ducis [...], Paris 1694.

Typus Generalis Ukrainae five Palatinatum Podoliae, Kiowiensis et Braczlaviensis terras nova delineatione exhibens [w:] The English Atlas Volume I. containing a description of Poland. Oxford, Printed at the Theater,

- for Joh. Jonsonius a Waesberge, and Steven Swart, Booksellers in Amsterdam. MDCLXXX [Oxford 1680]. Reprinted in USA by Z. Tebinka, New York 1943.
- Ukraina – część zachodnia, Mołdawia. Mapa samochodowo - krajoznawcza. Skala 1:750/000, Warszawa - Wrocław 1996 (wyd. Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych im. Eugeniusza Romera, S.A.).
- Ukraina seu Cosacorum Regio Walachia item Moldavia et Tartaria minor exc: Christ Weiglio Norib, [Norymberga ok. 1725].
- Ukraine. Administrative map. Scale 1:3 750 000, Kiev 1995.
- Данилюк А. Г., Гуцульська гражда, „Жовтень”, nr 10, 1978.
- Данилюк А. Г., Українська хата, Київ 1991.
- Довганюк І., Архітектура українських церков, Львів 1997.
- Драган М., Українські дерев'яні церкви, Львів 1937.
- Городенко М., Таємниця царських воріт, Косів 1997.
- Гошко Ю.Г., Населення Українських Карпат XV - XVIII ст. Заселення. Міграції. Побут, Київ 1976.
- Гошко Ю.Г., Народное зодчество в Украинских Карпатах, „Карпатский Сборник”, Москва 1972.
- Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження, pod red. Ю.Г. Гошко, Київ 1987.
- Грабовецкий В.В., Гуцульщина XIII-XIX століть. Історичний нарис, Львів 1982.
- Гуцульські говірки. Короткий словник, red. odrowiedzialny Я. Закревська, Львів 1997.
- Гуцульщина: перспективи її соціально-економічного і духовного розвитку в незалежній Україні, pod red. kolegium redakcyjnego, Івано-Франківськ 1994.
- Юрченко П. Г., Дерев'яна архітектура Карпат, “Будівельник”, 1970.
- Ярема В. (Патріарх Димитрій), Церковне будівництво Західної України, загальна редакція Юрія Криворучка, Львів 1998.
- Лущипський А., Дерев'яні церкви Галичини XVI - XVIII ст., “Збірки Національного Музею в Львові”, Львів 1920.
- Могитич І.Р., Колиби лісорубів, “Народна творчість та етнографія”, nr 2, 1973.
- Могытыч И. Р., Крещатые церкви Гуцульщины, “Архитектурное наследство”, No 27, 1979.
- Могытыч И., Жилые и хозяйственные постройки на полонинах Гуцульщины, “Карпатский Сборник”, Москва 1972.
- Могытыч И.Р., Планировка гуцульских высокогорных скотоводческих поселений, “Архитектурное наследство”, No 25, 1976.
- Народна архітектура Українських Карпат XV - XIX ст., pod red. Ю. Г. Гошко, Київ 1987.
- Населені пункти Косівщини. Довідник, упорядник І. Пелипейко, Косів 1995.
- Приймак Й. Д., Мали архітектурно-художні форми, Косів 2003.
- Січинський В., Етрусський дім і гуцульський оседок, Прага 1930.
- Січинський В., Наше народне будівництво. За свій народний стиль в будівництві, Ужгород 1937 (Відбитка з Календаря “Просвіта” на р. 1937).
- Січинський В., Українське дерев'яне будівництво і різьба, Львів 1936.
- Сілецький Р., Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах XIX - початку XX ст., Київ 1994.
- Сілецький Р., Етногенетичні аспекти традиційного житлового будівництва українців Карпат, “Народознавчі Зошити”, 1998, Nr 3.
- Слободян В., Церкви Українців Румунії. Південна Буковина, Марморощина, Задунав'я, Банат, Львів 1994.
- Слободян В., Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель, “Вісник”, Число 4, Львів 1996.
- Слободян В., Шедеври української сакральної дерев'яної архітектури, “Вісник”, Число 4, Львів 1996.
- Стеф'юк В., Гражда Харуків (або „Хата Паліхи”), „Гуцульщина. Ілюстрований журнал всегуцульської єдності”, рік X, ч. 37, Торонто, жовтень 1994, s. 25-26.

- Щербаківський Д., Українське мистецтво. Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробки і придорожні хрести, фігури і каплиці, Київ - Прага 1926.
- Щербаківський В., Українське мистецтво. Вибрані неопубліковані праці, Київ 1995.
- Шематизм всего клира греко-католицької епархії станіславівської на рік 1938, Станіславів 1938.
- Шухевич В., Гуцульщина. Перша і друга частини. Репринтне відтворення видання 1899 і 1901 року, т. 1., Верховина 1997.
- Українские Карпаты. Культура, под ред. Ю. Г. Гошко, Киев 1989.
- Вітковскі В., Гуцульщина в дослідженнях наукового гуртка студентів - архітекторів Лодзької Політехніки [w:] Охорона історичних культурних ландшафтів. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 23-27 вересня 1998 р., Львів 1998.
- Центральні Горгани. Топографічна карта, масштаб 1:50 000, Київ 2003 (wyd. Міністерство Екології та Природних Ресурсів України, ДНВП „Аерогеодезія”, Карпатіагеодезкартографія).
- Топографическая карта, масштаб 1:100 000, Киев 1999-2000; (wyd. ТС ВС Украины, Государственное предприятие Киевская Военно - Картографическая Фабрика ТС ВС Украины),
- Украина. Топографическая карта, масштаб 1:200 000, [Киев],
- Домашевський М., Історія Гуцульщини, т. I, (wyd. II uzup.) Чикаго - Львів 1995, т. II Чикаго 1985, т. III, Чикаго 1986,
- Закарпатська область. Загальногеографічна карта. Масштаб 1:200 000, Київ 1993 (wyd. Головне Управління Геодезії та Кадастру при Кабінеті Міністрів України)
- Мандибур М.Д., Полонинське господарство Гуцульщини другої половини XIX - 30-х років XX ст., Київ 1978.
- Туристичні стежки Чорногори. Топографічна карта, масштаб 1:50 000, Київ 2002 (wyd. Мінекоресурсів України, ДНВП „Аерогеодезія”, Карпатіагеодезкартографія)

Транспортне сполучення

Івано-Франківськ має пряме залізничне сполучення з Києвом (550 км) та Москвою (1500 км), а через сусідні великі міста – Львів (135 км), Чернівці (140 км) та Ужгород (320 км) – з усіма столицями сусідніх країн Європи – Варшавою (500 км), Братиславою (560 км), Прагою (900 км), Будапештом (620 км), Бухарестом (700 км), Берліном (970 км), Софією (1130 км). У сусідніх з Івано-Франківською областях функціонують кордонні переходи до Румунії, Польщі, Угорщини, Словаччини, Молдови. Щоденні автобусні рейси сполучають Івано-Франківськ із Києвом, низкою міст у Польщі, Словаччині, Чехії та Румунії. Аеропорти в Івано-Франківську та Львові приймають літаки зі столиці України та низки міст Європи.

Мова Валюта Час

Уся основна інформація подається державною мовою – українською. Більшість людей добре знають російську та розуміють польську мови. Персонал готелів інколи знає англійську або німецьку мови.

Національна валюта України – гривня. В обороті є купюри номіналом 1, 2, 5, 10, 50, 100, 200 і 500 грн, а також монети 1, 2, 5, 10, 25, 50 копійок, а також 1 гривня. Пункти обміну валюти знаходяться в аеропортах, на вокзалах, у банках, готелях, більшості супермаркетів, а також в усіх містах і містечках області. У більших містах працюють банкомати. Місцевий час різниться від середньоєвропейського однією годиною (+ 1 год.).

Зв'язок

Усі телефони-автомати працюють з використанням магнітних карток, які продають в поштових відділеннях. Мобільним зв'язком покрито 80% території області, однак, зокрема в гірських місцевостях, можуть бути проблеми зі зв'язком.

Телефони для виклику екстренної допомоги: 01 – пожежна служба, 02 – міліція, 03 – медична допомога. По мобільному – 101, 102, 103, відповідно.

Довідкова служба Івано-Франківського залізничного вокзалу: (0342) 59-22-23

Довідкова служба Івано-Франківського автовокзалу: (0342) 75-08-30; 53-57-88 (Богородчанський напрямок)

Інтернет-сторінка Івано-Франківської обласної державної адміністрації: www.gov.if.ua.

Лижний туризм

Лижний туризм можна займатися фактично на всій території Гуцульщини. Натомість, для тих, хто потребує витягів, подаємо інформацію про кілька лижних центрів.

Досить хороші умови для катання на лижах є в Яблуниці (30 км від Яремче), у Вишкові (Долинський район) – база „Високий перевал“, у Косові та Шешорах, а також на свидовецькому Драгобраті, де функціонує найвище розташований в Україні лижний комплекс із кількома витягами (два – понад 1000 м і 3 – коротші) на схилах г. Стіг (1707 м), де сезон триває від листопада до початку травня. Автомобілем можна доїхати до Ясині, а для продовження мандрівки необхідно замовити автомобіль підвищеної прохідності.

Туристичний комплекс „Буковель” знаходиться в Гор'янах, біля підніжжя однойменної гори, на околиці с. Паляниця на висоті 900 м н. р. м., на відстані 35 км від Яремчі. Тут на вибір є 52 км лижних трас і 14 витягів, переважно крісельних, які розташовані на схилах Буковелі (1139 м), Чорної Клеви (1267 м) і Довгої (1371 м). Функціонують також спеціальні витяги для дітей, навіть найменших. Місце, де збудований комплекс, відзначається унікальними кліматичними

умовами. Гори, що обступили "Буковель" з усіх сторін, закривають його від холодних зимових вітрів, що створює комфортні умови для відпочинку. Траси готують за допомогою спеціальної снігонапилюючої та сніготрамбувальної техніки й освітлені, що дає можливість кататися також увечері. Тут все знаходиться поряд – спортивний магазин, пункт прокату, гардероб, ресторан. Для початківців діє лижна школа з інструкторами. Тут діє ресторан «Козачок», італійський ресторан «Фелічита», колиба, піцерія, мережа фастфудів і нічний клуб. У самому центрі комплексу розташований готель "Буковель", що представлений дерев'яними котеджами високого стандарту. У готелі є сауна, тренажерний зал, масажний кабінет. Ціни проживання й харчування, як за українськими стандартами, є дуже високими.

Детальну інформацію про ціни, а також можливість бронювання місць можна знайти на інтернет-сайті: www.bukovel.com. Бронювання номерів в готелі «Буковель»: тел.: (0342) 559546. Реєстрація: тел.: (03434) 37289, e-mail: reserve@bukovel.info; hotel@bukovel.com ua

Найвідоміші музеї

Літературно-меморіальний музей Івана Франка с. Криворівня Верховинського району; тел.: (03432) 5-34-36.

Створений у 1953 р. в старій хаті Василя Якуб'юка, в якій щоліта від 1906 р. до 1914 р. зупинявся Іван Франко. Представлені експонати, пов'язані з життям і творчістю поета, а також інших відомих діячів українських літератури й мистецтва, які тут бували.

Музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття ім. Йосипа Кобринського Коломия, вул. Театральна, 25; тел.: (03433) 2-39-12, 2-05-74, 2-44-04. Один із найстаріших і найзнаменитіших музеїв України, в якому нараховується понад 22 тис. експонатів. Серед них зокрема деє дерев'яні вироби знаменитої династії Шкрібляків, гончарні вироби відомих митців – О. Бахматюка і П. Кошака, дуже багато гуцульських виробів із металу й шкіри, сакральне мистецтво, одяг, вишивки. Унікальні археологічна та нумізматична колекції, а також твори малярства.

Музей „Писанка” Коломия, площа Відродження, 43 „Б”; тел.: (03433) 2-78-91. Створений у 2000 р. Центральна частина будинку має форму писанки 13 м заввишки. Це єдиний музей у світі, присвячений одному з найяскравіших і найзагадковіших проявів людського таланту.

Музей народного мистецтва Гуцульщини Косів, вул. Незалежності, 101, тел.: (03478) 2-16-43

Музей прикладного мистецтва Косівського Державного Інституту ім. Василя Касіяна Косів, тел.: (03478) 2-11-53.

Приватний музей гуцульського мистецтва родини Корнелюків, Косів, вул. Гоголя, 26, тел.: (03478) 2-01-02.

Художньо-етнографічний музей Михайла Струтинського „Веселка” Косів, перевулок Піший, 14/11, тел.: (03478) 2-17-54, 2-16-93. Вишивка, живопис, порцеляна

Кімната-музей природи Національного природного парку Гуцульщина, с. Пістинь (лісництво), тел.: (03478) 2-85-50

Музей народного мистецтва, Космач
Художньо-літературний музей сім'ї Боруків „Гуцульська старовина і сучасність”, с. Рожнів, тел.: (03478) 2-64-74

Приватна колекція Михайла Юсипчука, с. Космач, вул. Довбуша, 17, тел.: (03478) 5-76-17, коренепластика, речі Олекси Довбуша.

Красзнавичий музей, Кути, тел.: (03478) 45-127

Карпатський музей визвольних змагань, Яремча, вул. Свободи, 269, тел.: (03434) 2-16-90, 22-295. До 1993 р. мав назву „Музей партизанської слави”. У ньому представлена історія змагань за незалежність України в XX столітті.

Музей імені Метрополита Андрія Шептицького, Яремча, вул. Кам'янка. Приватні збори греко-католицького священика Ярослава Свищука.

Телефони гірської пошуково-рятувальної служби Гуцульщини

Відділи Державної Спеціалізованої пошуково-рятувальної служби

Івано-Франківський загін	(03422) 2-21-65
Верховинський загін	(03432) 2-19-41; моб.: 0963724400;
Ворохтянський загін	(03434) 4-11-49; моб.: 0964610440
Косівський загін	(03478) 2-16-77
Осмолодський загін	(03474) 3-62-47 (пошта)
Яремчанський загін	(03434) 2-22-01
Міжгірський загін	(03146) 2-23-45
Усть-Чорнянський загін	(03134) 7-63-83
Ясінський загін	(03132) 4-23-23
Рахівський загін	(03132) 21013
Говерляньський загін	0679471492
Чернівецький загін	(0372) 223849
Черговий управління з надзвичайних ситуацій облдержадміністрації (0342)	

53-90-01

Правила поведінки на території природоохоронних об'єктів

На території природоохоронних резерватів забороняється.

1. Відхилення від маршруту.
2. Розкладення вогнищ у непристосованих для цього місцях.
3. Пошкодження дерев, кущів, зривання квітів, збирання лікувальних рослин.
4. Полювання на тварин, руйнування місць їхнього проживання.
5. Відлов риби будь-якими способами.
6. Перебування з вогнепальною зброєю.
7. Засмічення території, порушення спокою.

На території національних парків щорічно встановлюють періоди тиші:

весняний – із 15 квітня до 15 липня, та осінній – із 15 вересня до 1 листопада.

У цей час відвідування лісових масивів заборонене.

У випадку порушення природоохоронного режиму винні будуть притягнуті до відповідальності згідно чинного законодавства (ст. 59, 66, 73, 91 „Кодексу про адміністративні правопорушення на природно-заповідних територіях”

Туристе! Місця свого перебування залиши в такому вигляді, щоб ті, які прийдуть після Тебе, не знали, що Ти там був.

Туристичні інтернет-сторінки Івано-Франківської області

www.gov.if.ua	Івано-Франківська обласна державна адміністрація
www.taif.if.ua	Туристична асоціація Івано-Франківщини
www.tourism-carpathian.com.ua	Польсько-український туристичний портал
www.karpaty-tour.com	Західноукраїнський туристичний портал
www.carpathians.org.ua	Карпатський національний природний парк
http://dovidka.if.ua	Інформаційно-довідковий портал Івано-Франківщини
www.cti.if.ua	Центр туристичної інформації, туристична довідка

Зміст

	Вступ	3
<i>Войцех Крукар</i>	Про гори Гуцульщини	5
	Географічне положення	5
	Геологічна будова та морфологія	7
	Рельєф	9
	Гідрографія	10
	Клімат	11
	Характеристика гірських масивів	13
<i>Юрій Нестерук</i>	Природа	25
	Рослинний покрив	25
	Тваринний світ	34
	Історія природничих досліджень	36
	Історія охорони природи	40
<i>Анджей Вєльоха</i>	Про Гуцульщину	49
	Карта Гуцульщини	49
	Походження Гуцульщини	61
	Походження назви „гуцул”	63
	Вибрані історичні питання	65
	Пізнавання Гуцульщини	81
<i>Григорій Мельник</i>	Окремі туристичні маршрути	89
<i>Войцех Крукар</i>	<i>маршрути 1-9</i>	89
	<i>маршрути 1-2</i>	104
<i>Матеуш Троль,</i> <i>Ізабеля Сітко</i>	Полонинське господарство	109
<i>Уршуля Яніцка-Кшиведа</i>	Полонини, повні чарів	115
<i>Влодзімеж Вітковскі</i>	Архітектура Гуцульщини	127
	Світська архітектура	127
	Сакральна архітектура	151
<i>Уршуля Яніцка-Кшиведа</i>	Гуцульський одяг	165
<i>Юстина Чонстка</i>	Музика Гуцульщини	169
<i>Уршуля Яніцка-Кшиведа</i>	Слідами карпатських опришків	175
<i>Єжи Каплон</i>	Історія туризму	
	й туристичного господарства	183
	Словник окремих населених пунктів	197
	Вибрана бібліографія	214
	Практична інформація для туристів	221

ISBN 83-89819-46-58

